

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloos osakond
Arheoloogia õppetool

Kristiina Johanson

Silmaga kivikirved Eesti arheoloogilises materjalis Juhuleidude tõlgendusvõimalusi

Magistritöö

Juhendaja: dots Aivar Kriiska

Tartu 2006

Sisukord

1. Sissejuhatus	3
1.1. Kasutatud allikate analüüs	4
1.2. Eesti nõorkeraamika kultuurist „üleeuroopaliku kultuuri-horisoni” taustal	6
1.2.1. Majandus- ja eluviis	7
1.2.2. Esemeline kultuur	10
1.2.3. Matmisviis	12
1.3. Hilisneoliitikum ja vanem pronksiaeg Eestis	16
1.3.1. Keraamika	19
1.3.2. Silmaga kivist kirved	21
1.3.3. Muu esemeline materjal	25
1.4. Silmaga kivist kirved – kasutusvõimalused ja eksperimendid	28
1.4.1. Silmaga kivist kirved arheoloogilistes eksperimentides	28
1.4.2. Kasutusvõimalused	36
1.4.3. Venekirveste ja hiliste silmaga kivist kirveste seosest	42
2. Uurimistöe teoreetiline taust	46
2.1. Esemetest	46
2.2. Kategooriatest	49
2.3. Kivist kirve kontekstidest ja tähendustest	54
2.3.1. Tähendus: etniline	57
2.3.2. Tähendus: individuaalne	59
2.3.3. Kontekst: juhuslik kaotamine	64
2.3.4. Kontekst: asula	65
2.3.5. Kontekst: kalme	71
2.3.6. Kontekst: üksikdepositsioon [ohver]	74
3. Kontekst: varane hilises	84
3.1. Arheoloogia panus: varasest materjalist hilises kontekstis	86
3.2. Küsimus mälest	97
3.3. Piksest ja „piksenooltest”	101
3.4. Eesti „piksenoolte” dateerimisvõimalusest	110
4. Teoriast praktikasse	118
4.1. Kivist kirved välitööde objektina	118
4.2. Kivist kirved kontekstidesse paigutatuna	127
4.2.1. Kirved matuses	127
4.2.2. Kirved asulas	133
4.2.3. Kirved ohvri- ja peitleiuna	136
4.2.4. Kirved sekundaarses kasutuses	139
5. Kokkuvõte	143
Kasutatud kirjandus ja lühendid	153
Publitseerimata kirjandus	153
Publitseeritud kirjandus	157
Internetiväljaanded	172
Lühendid	173
Institutsioonid	173
Publikatsioonid	173
Summary	174
Lisad	
Joonis 1. Venekirveste tüüpe.	
Joonis 2. Silmaga kivist kirveste tüüpe.	
Joonis 3. Kivist kirve varreaugu puurimine vibupuuriga.	

Joonis 4. Puuriumine tööstuslikult valmistatud kivikirvega.
Joonis 5. Inspekteeritud juhuleidude leiukohad.

1. Sissejuhatus

Käesoleva töö teemaks on materiaalne kultuur. Perioodide ja paradigmade löikes on muutunud nii mõiste tähendus kui selle üle polemiseerimiseks kulutatud aeg ja energia. Ühelt poolt on materiaalne kultuur (asjad) ainus arheoloogia allikas ning seega on mõistetav, et oli aeg, mil arheoloogid armastasid materiaalselt kultuuri üle kõige: *one might even recall a certain obsession* (Olsen 2003, 89). Hiljem, sotsiaal- ja kultuuriteaduste ideede levikuga, kui asuti rõhutama laiemaid võrgustikke, süsteeme, ideoloogiaid, asustumusvorme, hakati piinlikkusega vaatama neid, kes uurisid „kõigest asju” (samas). Nii või teisiti, materiaalne kultuur on alati olnud analüütiline vahend, empiiriline ja positivistlik tööriist muude uuringute juures, mille peamine ülesanne on olnud seletada tüpoloogilisi küsimusi, geograafilist levikut, ajalist kuuluvust. Helle Vandkilde sõnade järgi on materiaalne kultuur alateoretiseeritud (Vandkilde 2000, 4). Viimase paarikümne aasta jooksul on esemeuurimine taas populaarsust kogunud, esialgu antropoloogias (nt Appadurai 1986, Kopytoff 1986 jt), aga ka arheoloogias. Viimase aja trend on esemed „isikustada” ja laadida kõikvõimalike tähendustega, igal juhul ei tohi neid vaadata kui lihtsalt asju. Bjørnar Olseni sõnade kohaselt kannatab selline arheoloogia pigem alamaterialiseerituse all (Olsen 2003, 90). Ka Ian Hodder on tähelepanu juhtinud, et materiaalse kultuuri sümboliseeriv loomus tundub olevat aeg-ajalt ületähtsustatud: *Sometimes objects just „are”* (Hodder 1994, 74).

Suhteliselt uus nähtus on materiaalse kultuuri uuringud sotsiaalses perspektiivis. Kindlasti on materiaalne kultuur keskne termin arheoloogias ja selle uurimine nõuaks mitmekülgsemat metodoloogiat, muuhulgas sotsiaalse dimensiooni seadmist märksa olulisemale positsioonile, kui see senini on olnud. Materiaalne kultuur on eelkõige seotud konkreetse ühiskonnaga minevikus, ning seega on minevikuühiskonnani võimalik jõuda läbi materiaalse kultuuri kontekstualiseerimise (Vandkilde 2000, 4).

Üheks keskseks märksõnaks käesolevas töös ongi kontekst, materiaalsete esemete taasasetamine nende esialgsesse „teksti”, et paljastada nende esialgne tähendus ja olla suuteline lugema mineviku „sõnumit”. Kontekst kui „relevantse keskkonna totaalsus” tähendab objekti mõistmise seisukohalt olulisi erinevaid dimensioone – sarnasuste, erinevuste, assotsiatsioonide ja kontrastide võrgustikku (Hodder 1986, 126–128; 141–143).

Kontekstuaalse arheoloogia kohaselt on funktsioon alati seotud teatud sümboliseerimisega, kosmoloogilise üldise tähendusrikkusega (Vandkilde 2000, 11). Totaalsel relevantsetel keskkonnal on erineva kaliibriga tasemeid, millest kõige ulatuslikum on maastiku kontekst. Sellele järgnevad spetsiifilisemad, mis näiteks kalmete puhul on kalmevorm ning

veel kitsamana hauapanused ja luustik, üksikutena kogutud juhuleidude puhul jäävad aga peamiselt seotuks maastiku kitsamate ja laiemate dimensioonidega. Näiteks võime rääkida juhuleiust geograafilise maastiku kontekstis (pinnavormid, pinnakate, mullastikuomadused, looduslik või kultuuristatud), kultuurmaastiku kontekstis (võimalikud kinnismuistised ümbruskonnas, nii varasemad, hilisemad kui kaasaegsed), aga ka sotsiaalses kontekstis (võrdluses teiste sarnaste esemetega), viimase alla kuuluvad ka vormi- ja funktsiooniküsimused, samuti sümboolne tähendus. Alljärgnevalt üritan vaadelda juhuleide nimetatud kontekstides, keskendudes kontekstidele ühekaupa ning proovides neid omavahel siduda.

Kultuuriajaloolise arheoloogia põhiliseks ülesandeks oli esemete klassifitseerimine ja tüpoloogiliste järgnevuste loomine. Nende põhjal kronoloogiate ja levikukaartide koostamine kujunes arheoloogia väljundiks kuni nn uusarheoloogia esilekerkimiseni 1960. aastatel (Shanks & Tilley 1987, 79). Esemeid võib positivistlikult jagada rangeteks kategooriateks, seda nii vormi kui funktsiooni alusel (nt Lewis Binford). Teiseks, materiaalse kultuuri väljendusvorme – esemeid – võib vaadata kui vältimatuid kaasosalisi inimkäitumises ja inimkommunikatsioonis ehk kasutada biheivioristlikku lähenemist (nt Michael B. Schiffer). Või siis paigutada esemed maastikule ja koostada levikukaarte, siduda erinevaid muistiseid maastikul üksteisega ja looduse iseärasustega, ühesõnaga asustusarheoloogilisel viisil (Bergljot Solberg, Valter Lang). Esemeid võib vaadata ka maastikul kui rituaalsel ja igal sammul sümbolitest pakataval „põllul”, selle kaudu püüda näha inimese mõttemaailma ja siduda seda kinnismuististe rajamise ja irdmuististe ladestamise motiividega (Christopher Tilley; Jimmy Strassburg) või rõhutada erinevaid kontekste (Ian Hodder). Kõik need lähenemised on mingil määral kasutust leidnud ka käesolevas töös ja loodetavasti see meetodite paljusus õigustab ennast.

Käesoleva uurimustöö valmimisele aitas kaasa mitmeid inimesi, kelle hulgast tahaksin eraldi tänada juhendajat Aivar Kriiskat ja keeleteimetajat Sirje Toomlat. Minu suurim tänu kuulub aga Mari Lõhmusele ning Tõnno Jonuksile, kelle süvenemise ja abita ei oleks töö praegusel kujul valminud.

1.1. Kasutatud allikate analüüs

Käesoleva töö allikaks on juhuleidudena kogutud silmaga kirved. Materiaalse kultuuriga on vähemalt viimasel kümnel aastal teoreetilisel tasandil tegeletud väga palju nii Eestis kui ka mujal maailmas. Lähenemisviise on laenatud teistelt teadustelt ning tulemuseks on ühest küljest erinevad mõõdeted esememaailma analüüsis, teiselt poolt aga läbib neid kõiki sarnane

tõdemus materiaalse kultuuri mõjukusest ja uurimise vajalikkusest. Siinkohal tuleb mainida põhjalikumalt teemaga tegelenud autoritest Helle Vandkildet (1996, 2000), Arjun Appaduraid ja Igor Kopytoffi (1986), Eesti autoritest Ene Kõresaart (1999). Materiaalse kultuuri ühe spetsiifilise osa – juhuleidudega – on aga valdavalt tegeletud vaid laiemate teemade raames ning eraldi uurimistöid on ilmunud üksikuid (Johanson 2003; 2005). Tõsi, suurt osa materiaalse kultuuri kui „sotsiaalse keele” teooriatest on juhuleidudele keeruline rakendada, sest näib, et tõestusmaterjali hulk jääb väga napiks, nähtavasti seetõttu ongi juhuleidud peale füüsiliste parameetrite fikseerimise struktureerima käsitluse alt välja arvatud. Vähestes uuringutes, kus on kasutatud juhuleide, on piiratud nende kaardistamisega ning selle kaudu sidumisega füüsilise maastikuga (nt Nilsen 1988; Solberg 1993; Juodagalvis 2002; ka nt Indreko 1934; Kriiska 2003), tehes sedakaudu järeltõlge erinevate kultuuride levikupiirkondade, elamiseks eelistatud maastike füüsiliste omaduste (liivane või moreeniala, veekogude lähedus, rannik või sisemaa jms) kohta. Juhuleidude sidumisega maastikega on lokaalsel tasandil tegelenud Per Lekberg (2000, 2002), kes käsitleb kirveste füüsilisi omadusi (pikkus, fragmentaarsus, kahjustatus) ning nende tunnustega vastavuses olevaid võimalikke kasutamisi. Autor analüüsis kiviaja lõppjärgust pärinevaid tuhandeid leitud lihtsaid varreauguga kirveid ning jõudis järeldusele, et kirveste pikkusel ja kvaliteedil on seos nende esinemisega kultuurmaastikul ning see side on kontekstuaalselt seletatav. Võimalike kontekstidena vaatab Lekberg hauapanust, ohvri- või peitleidu ning asulakohalt kogutud materjali, kusjuures uuritud on vaid kindla tausta ja leiukohaga esemeid (Lekberg 2002, 172). Lekbergi läbimõeldud ideestik oli eeskujuks ka käesolevale tööle. Kui autorile midagi ette heita, siis lihtsustatud usku, et ainult esemete vorm annab õiguse otsustada selle konteksti üle. Teatud parameetreid võib tõepoolest pidada sellisteks indikaatoriteks, ent arvestada tuleb paljude muude nüanssidega, mis võivad vormi ja konteksti vahekorra segaseks muuta. Kontekstide seisukohast peab kindlasti mainima Per Karsteni käsitlust Skåne neoliitilistest ohvrileidudest (1994). Hoolimata kultuurilisest ja esemelise materjali erinevusest, osutas töö ohvrileidude paljudele avaldumisvormidele ja tõlgendusvõimalustele.

Kolmanda peatüki puhul, milles käsitletakse silmaga kivikirveid kui „piksenooli”, on kasutada palju erinevat kirjandust kogu maailmast. Mis puutub Eesti materjali, siis „piksenooltest” on kirjutatud vähe ja sedagi vaid populaarteaduslikul tasandil, näiteks Vello Lõugase ülevaatlik artikkel ajakirjas Horisont (Lõugas 1980). Kõige haaravama ja põhjalikuma käsitluse on kirjutanud Peter Carelli (1997), kes vaatab „piksekivideks” ja kaitsemaagilisteks amulettideks peetud kiviaegseid esemeid keskaegsest Lundist, peapiiskopkonna keskusest. Carelli artikkel andis idee juhuleidude alternatiivsele

käsitlemisele „piksenooltena” ning sedakaudu tõuke sekundaarsete kontekstideni jõudmiseks. Et usk „piksenooltesse” on levinud ka meie aladel ning muuhulgas on „piksekivideks” peetud ka silmaga kivikirveid, leidis tõestust folklooriteadete kaudu. Kuna valdavalt pärinevad arhiiviteated 19. ja 20. sajandi algusest, ei ole neis kajastuvate käitumistavade ja uskumuste tagasiviimine keskaega või kaugemale minevikku alati põhjendatud. Seega kasutasin arhiivimaterjali pigem illustratsioonide kui hüpoteeside tõestusena.

Lisaks kirjalikele allikatele pakuvad esemelise kultuuri uurimiseks väärtuslikku lisainformatsiooni kindlasti erinevad eksperimendid. Eksperimentaarheoloogiline suund Eesti arheoloogias on viimastel aastatel eriliselt hoogu kogunud ning ka kivikirveste tegemine ning katsetamine erinevatel praktilistel viisidel kontrollimaks nende efektiivsust on vältimatult vajalik arheoloogilistel esemetel leiduvate töö- ja kulumisjälgede analüüsimisel. Kuna allpool (1.4.1) tuleb arheoloogilistest eksperimentidest silmaga kivikirvestega seoses pikemalt ja põhjalikumalt juttu, siis siinkohal neid lähemalt ei kajastata.

1.2. Eesti nöörikeramika kultuurist „üleeuroopaliku kultuuri-horisoni” taustal

Antud töö põhiteema – silmaga kivikirveste kontekstuaalne analüüs – nõuab põgusat sissevaadet ka kõnealuste esemete peamisse valmistamis- ja kasutamisperioodi. Kiviaja kontekstis eranditult hilisneoliitikumiga seostatavaid kirveid on siiani leitud vaid nöörikeramika, aga mitte samal perioodil levinud hilise kammkeramika kultuuri muististest. Venekujulisi kirveid on ka mujal Euroopas nähtud just nöörikeramika kultuurile viitavateks leidudeks ning nende levikut võrdsustatud vastava kultuuritraditsiooni leviku ning inimeste migratsiooniga. Alljärgnev on vaid lühike ülevaade sellesse intrigeerivasse ja paljukäsitletud teemasse, ent siiski oluline mõistmaks nöörikeramika kultuuri kujunemise lugu ka Eestis ja diskussioone selle ümber.

Eesti hilisneoliitilist nöörikeramika kultuuri peetakse üheks sõjakirveste/nöörikeramika/üksikhaudade kultuuridest, mis levisid laial alal üle Euroopa. Palju aastaid on peetud diskussioone esemelise materjali, matmisviisi ja asustusmustrisarnasuste-erinevuste, kultuuride alguse, leviku, hääbumise ja/või asendumise üle järgnevatega. Käesolevas peatükis vaatlen Eesti nöörikeramika kultuuri rühma võrdluses Euroopa teiste kohalike kultuurigruppidega.

Traditsiooniliselt on nimetatud kultuure peetud üleeuroopalise migratsiooni väljenduseks ja piirkondade kaupa nähakse siin ikka uut kultuurivoolu tutvustanud immigrandide sisserännet. Eesti ei moodusta siin mingit erandit, sisserändajatega on seletatud

ka meie alade nöörikeramika kultuurist pärinevaid mitte just eriti arvukaid asustusjälgi (nt Jaanits jt 1982). 1990. aastate teisel poolel hakati seniseid seisukohti kõvasti ümber hindama ning nöörikeramika kultuuri leviku taga nähti ideede liikumist autonoomse arengu taustal (nt Lang 1998), ilmselt suuresti Skandinaavia eeskujul, kus migratsioonistidevastased iseseisva arengu pooldajad üha enam arheoloogiakirjanduses sõna võtsid (nt Damm 1993). Praegu on domineerimas vähem radikaalne seisukoht, kus iseseisev areng on põimitud väikesemahulise pisemate rühmade immigratsiooniga (Kriiska & Tvaauri 2002; Kriiska 2003).

Esmalt tuleb rõhutada, et esimeses lõigus nimetatud kultuuride puhul ei ole tegemist ühe ja homogeense nähtusega. Läbi aegade on migratsioonide õigustusena nähtud laial territooriumil levinud ühtset materiaalist kultuuri: matmisviisi, venekujulisi kivikirveid ja nööriornamendiga kaunistatud keraamilisi peekreid ja amforaid. Lisaks ainelisele kultuurile on sarnasusi ja migratsioonile viitavat nähtud ka toimetulekustrateegiates, nii on oletatud, et nöörikeramika kultuuride inimesed tõid lähtealadelt kaasa rändleva karjakasvatuse. Ida-Baltikumis on rõhutatud põllumajanduslike praktikate tutvustamist üldse. Ühiskondlike suhete arengu seisukohalt näis nimetatud kultuuri ajal kollektiivne ideoloogia asenduvat individuaalsega. Lähemal vaatlusel selgub, et kogu materjalid domineerivad suured regionaalsed erinevused.

1.2.1. Majandus- ja eluviis

Nöörikeramika kultuuri vähesed teadaolevad kinnismuistised ja olemasolevate asulate nõrk kultuurikiht on loomulikult tekitanud uurijates küsimuse eluviisist ja sellega tihedalt seotud elatusstrateegiatest. Probleem kujutab endast ju tegelikult migratsiooni vs kohapealse arengu teist külge. Näiteks uskudes, et tegemist oli kohapealse arenguga, tundub rändleva karjakasvatuse äkiline ülevõtmise seletamatu. Nöörikeramika kultuuri sidumine ühelt poolt rändleva karjakasvatuse ja teiselt poolt paikse põlluharimise tulekuga on kindlasti oluline punkt kultuuri kujunemise juures. Eestis on nöörikeramika kultuuri perioodi nõrga kultuurkihiga asulakohti nähtud nii kiiresti ühest paigast liikuvate karjakasvatajate (nt Jaanits 1966) kui üksikperelise ja seega kammkeramika kultuuriga võrreldes märksa väiksemate kollektiivide elupaikadena (Kriiska 2000, 74; 2003, 20). Üldiselt on kindlaks tehtud, et põlluharimist ja karjakasvatust tunti mingil määral ka enne nöörikeramika kultuuri (Lang 1995a, 131; Lang 1999b, 364; Kriiska 2003, 15)¹, ning täpselt samamoodi on oletatud, et ka

¹ Tegelikult pakkus selle esimesena välja Lembit Jaanits (Jaanits 1956; 1992, 46) ning hilisemad analüüsid on väidet ainult kinnitanud. Varaseim teravilja õietolm pärineb Kunda Arusoost ajast 4300 aastat eKr, 4000 ja 3500 aasta eKr vahele jääb mitu kaera, nisu ja rukki dateeringut Lääne-Eestist ja saartelt (Poska 2001, 35; Kriiska 2003), vahemikku 3350–3090 aastat eKr (4495±35 radiosüsiniku aastat) on dateeritud teravilja õietolm

hilisneoliitikumis ei saanud põllumajanduslikud praktikad domineerivaks elatusalaks (Lang 1995a, 137).

Sellest hoolimata on oluline vaadelda nomaadluse võimalikkust nöörikeramika kultuuri esialgse faasi (sissetoomise, väljakujunemise jne) juures. Kuivõrd tõenäoline on, et steppidest tulnud rändlevad karjakasvatajad üleüldse nii kaugele jõudsid? Põhimõtteliselt on mõeldav, et sidumata (*untied*) nomadismi raames esinevad suured ränded täiesti uutele territooriumitele ja sellised rändlevad episoodid ei ole mitte arheoloogide illusioonid, vaid ka tegelikult toimuvad protsessid. Samas rõhutab Roger Cribbs, et nende kasutamine migratsioonistlike skeemide toetuseks arheoloogias ei ole õigustatud, eriti mis puudutab nomaadlike invasioonide pidamist vastutavaks kultuuriliste muutuste eest (Cribbs 1991, 58–59).

Arheoloogiaalastes töodes torkab sageli silma hea argumentatsiooni puudulikkus, mis ühtlasi annaks faktid rändleva või paikse eluviisi ja võimalike toimetulekustrateegiade kasuks. Siinkohal on oluline ära märkida, kuidas arheoloogid, rääkides muistsetest hõimudest või kultuuridest, teevad oma töodes otsustusi ühe või teise eluviisi või toimetulekusüsteemi kasuks (ja seda mitte alati arvestatavate argumentidega põhjendatult). Eesti ala nöörikeramika kultuuri puhul on märkimisväärne, kuidas neid on kirjanduses peetud rändlevateks pastoraalseteks hõimudeks (vt nt Jaanits jt 1982, 101) ning lisades siia ka sõjakuse, on paralleel nöörikeramika kultuuride migratsiooni oletatava lähtepunkti indoeuroopa karjakasvatajatega ilmne. Selle kaudu on tekitatud teatav ringkäendus ning arutluskäigus tabatud ühel ajal mitut eesmärki: sisseränne on tõestatud (läbi uue indoeuroopaliku kultuuri), sõjakus on tõestatud (läbi venekirveste), nomaadlus on tõestatud (läbi arheoloogiliselt märkamatu asulate)². Samas pole üritatudki seletada, milline võis välja näha meie alade subboreaalse kliimaperioodi maastiku rändlev karjakasvatus³, kuivõrd mobiilne, kui suurte territooriumite piires, kuivõrd ettekirjutatud (ehk süstematiseeritud), kuivõrd absoluutne (ehk

Kõrenduse soost Ida-Eestist (Pirrus ja Rõuk 1988, 51; kalibreering: Kriiska 2000a, 73). Ka kütt-kalur-korilastel oli mõju looduskeskkonnale, millest tulenevalt suurenes nõgeste ja teiste valguslembeste taimede osatähtsus. Kahjuks ei ole ühtegi õietolmutüüpi, mis viitaks koduloomade pidamisele, mistõttu jäljed metsloomi lähemale meelitama pidanud mesoliitilisest maastiku avamisest on hilisema karjakasvatuse märkidest eristamatud (Poska 2001, 33).

² Hilisemad uurijad (Kriiska) on pidanud nöörikeramika kultuuri väikeste asulate põhjuseks väikesi kollektiive, elatusalana aga jätkuvat küttimist-korilemist ja kalapüüki ning väikesemahulist põllumajandust lisatoiduse hankimise vahendina (2003).

³ Siinkohal peab selgitama, mida mõista rändleva karjakasvatuse all. Nomaadlust on defineeritud kui kogukonna regulaarset migratsiooni koos oma produktiivse baasiga ühe ökoloogilise niši sees (Cribb 1991, 20). Erinevate elatusalade (kas maaharimine või jaht ja kalapüük) juurdetulek tähendab ka kogukonna nimetamist automaatselt „poolnomaadseks” või „poolpaikseks” (samas, 16). Eristatud on ka termin *transhumance*, mida on defineeritud kui hooajaliste karjamaade kasutamist muidu paikses süsteemis, kusjuures liikuda võivad vaid üksikud karjased (fikseeritud „*transhumance*”) või ka terve kogukond (nomadiseeriv *transhumance*) (samas, 19) või kui hooajalist liikumist pastoraalasulate, maaviljelusasulate ja peamiste asulate vahel (Tomka 1993, 11).

kas tegeleti kõrvalt ka muude aladega). Samuti ei ole kindel, et asulakihtide nõrkus ikka tõestab nomaadlikku eluviisi. Teisisõnu, kas rändavad/rändlevad karjakasvatajad on nii nähtamatud arheoloogiliselt, nagu ollakse harjunud uskuma?

Hea alguspunktina peab defineerima vajalikud tingimused nomaadleva karjakasvatuse eksisteerimiseks, mis hõlmavad sobiva loomaliigi olemasolu, sobiva füüsilise keskkonna olemasolu, sobiva tehnoloogia ja sotsiaalsed suhted kodustamiseks ja järjepidevaks karjakasvatuseks (Cribb 1991, 9). Kas meie aladel kiviajal olid sobivad tingimused rändlevaks karjakasvatuseks? Traditsiooniline või fikseeritud *transhumance* tähendab tõusmist mägikarjamaadele suvel ja laskumist orgudesse ja tasandikele külmal ajal. Tegemist on majandusviisiga, mida on praktiseeritud ja praktiseeritakse praegugi laial alal kogu Euroopas – Skandinaavias (Kesk-Rootsi ja Norra Skandinaavia mäestikualad), Itaalias, Prantsusmaal, Šveitsis, Hispaanias, Rumeenias jne. Rändleva karjakasvatuse üks peamisi nõudeid on mägise ja tasandiku ala vaheldumine suhteliselt piiratud alal. Eesti kõige kõrgema absoluutkõrgusega alad jäävad ikkagi kaks kuni kolm korda madalamaks, kui muu Euroopa rändlevad karjakasvatajad kasutavad. Niisiis, tundub, et isegi kui muud tingimused on olnud, siis vastav maastikuline keskkond rändlevaks karjakasvatuseks on meie territooriumil siiski puudunud.⁴ Karjakasvatust see loomulikult ei välista, ent ilmselt on see praktika olnud kombineeritud määravamate elatusallikatega, nagu põlluharimisega, kalastamise ja küttemisega. Niisiis ei seleta elatusviis nõorkeraamika kultuuri ja varase pronksiaja aegset nähtamatut materiaalselt ainet. Samas ei saa majandusviisi võtta ka kui kinnitust arheoloogilisele nähtavusele või nähtamatusele. Nomaadid ei pea kindlasti olema arheoloogiliselt nähtamatud, samas ei moodusta nad ka eristatavat „arheoloogilist kultuuri” (Cribb 1991, 65)⁵, näiteks etnograafiliste Kesk-Ida rahvaste puhul on registreeritud, et nomaadlike kitse- ja lambakasvatajate ning paiksete külade elanike esemete kollektsioon ei erine üksteisest, ehkki esimestel on rõhk pigem kaasaskantavatel ja kergematel materjalidel (Cribb 1991, 69); nomaadide talveelamud oma soliidsete kividest laotud „vundamentidega” ei erine paiksete külaelanike majadest (samas, 106–107). Seega, kuigi nomaadide poolt kasutatud esemed ja laagriplatsid ei pruugi olla „väljaspool tänapäevase arheoloogia võimalusi”, ei ole ka lihtsaid vahendeid, kuidas eristada nende jälgi paiksemate kogukondade omast.

⁴ Loomulikult rännatakse loomadega pikki vahemaid suviste ja talviste karjamaade vahel ka tasandike aladel – nt põhjapõdrakasvatajad arktilises vööndis. Põhimõtteliselt on siis võimalik, et osade nõorkeraamika muististe puhul ongi tegemist meie territooriumi läbinud karjakasvatajate muististega.

⁵ Ühe kõige paremini kokkuvõetud iseloomustuse arheoloogilisest kultuurist (mis omakorda näitab, et ehk ei peab sellest sõnaühendist siiski päriselt loobuma, lihtsalt omistada talle childe'ilikust laiem arusaam), on sõnastanud Bolin: see, mida me nimetame kultuuriks, ei ole kohasidus juhtum (*platsbunden företeelse*), vaid inimeste liikumise tulemus erinevate kohtade vahel (Bolin 1999, 166).

Samas ei seleta ka väikesed kollektiivid samamoodi nagu nomaadlev eluviis materiaalsete jäänuste vähesust nöörikeramika kultuuri asulatel, seega pakub siinkohal kaalumist väärt lisamõtlemisainet Anderssoni hüpotees sel perioodil juurdunud teistsugusest suhtumisest asulakoha jäänustesse. Nimelt ei olnud rändava eluviisiga nomaadidel enam vajadust ennast paigaga siduda, komme, mida on nähtud eelnenud lehterpeeker-kultuuri rituaalse(?) iseloomuga nn majapidamislohkudes, ning seega mahajäetud elupaigad „koristati” hoolega ning kogu kaasavõetav atribuutika koliti teise kohta (Andersson 2004, 266, 270). On välja pakutud, et asulajäänuste arheoloogiline nähtavus või nähtamatus sõltub pigem elanike oodatavast pikemast kohalolust, mitte tegelikust jäämisest. Just esimene tingib vähemate asjade olemasolu ning piiratud investeerimist permanentsetesse struktuuridesse (Kent 1993, 55). See näib toetavat nöörikeramika kultuuri mobiilsust ja seetõttu vähest planeeritud kohalolu ja piiratud investeringuid, mis mõjutavad oluliselt koha arheoloogilist nähtavust. Ma mõõnan, et taolised hüpoteesid on üles ehitatud üldistustel, mis ei pruugi kehtida, eriti kui meil on tegemist nii põgusa materjali hulgaga.

1.2.2. Esemeline kultuur

Pealtnäha homogeenne materiaalne kultuur – enamasti venekirved ja nöörikeramika – on pannud uurijaid otsima tõestusmaterjali üleeuroopalikule A-horisondile⁶. Diskussioonid lõppesid 1990. aastate keskel, mil peeti viimased suuremad selleteemalised konverentsid ning hiljem on Lääne-Euroopas ja Skandinaavias probleemi puudutatud harva. 1994. aastal peetud A-horisondi sümposiumilt jääb kõlama Klaus Ebbeseni kategooriline väide, et hoolimata pool sajandit kestnud rahvusvahelisest uurimisloost ei ole õnnestunud üleeuroopalikku kultuurihorisondi eksistentsi tõestada. Nii sarnaseid esemeid, ehteid kui teisi kultuuriilminguid võib vaadata kui täiesti lokaalsete traditsioonide osana väljaarendatuid, enamgi veel: „nöörikeramika rahvas, kes sadades teaduslikes ja populaarsetes raamatutes 3. aastatuhandel poolde Euroopasse sisse rändab, eksisteeris ainult fantaasiamaailmas” (Ebbesen 1997, 86). Siiski tuleb hetkeks vaadelda esemeid, mis näivad viitavat ühtsele lähtepunktile. Kõigepealt peab mainima materiaalses kultuuris nöörikeramika kultuuridele iseloomulikuks markeriks peetud sõjakirveid või võitluskirveid, Eestis nimetatud üldiselt venekirvesteks⁷. Sama mainitud terminoloogiline segadus aga omakorda demonstreerib, kuidas sõjakirves

⁶ Hüpotetiline üleeuroopaline ühtne nöörikeramika kultuuri horisont.

⁷ See on igati õigustatud termin, ehkki näiteks Skandinaavias või Kesk-Euroopas eelistatakse terminit „sõjakirves” (võitluskirves), samas ajab viimane tihtipeale segadusse, sest *battle-axe* kasutatakse ka hilisemate vasest ja pronksist eksemplaride ja varasemate lehterpeeker-kultuuri ajal levinud topeltheraga silmaga kirveste kirjeldamiseks.

iseenesest ei ole nähtus, mis oleks iseloomulik vaid nöörikeramikakultuuridele. Neid kohtab ka lehterpeeker- ja lohkkeramikakultuuris (põhjalikum ülevaade näiteks Malmer 2002) ja mõningaid tüüpe võib kohata ka nöörikeramika kultuurile järgnenud ajast (Skandinaavias hilisneoliitikum) (Aksdal 2000, 112). Esemete taoline lai levik ajalises ja ruumilises mõttes aga ei luba neid kuidagi pidada kindla kultuuri etniliseks markeriks, ehkki sellel vaatel on palju pooldajaid, näiteks Rootsi sõjakirveskultuuri uurija Deborah Olausson peab venekirveid just märgiks sellesse globaalsesse kultuuri kuulumisest (Olausson 2000, 27). Tehnoloogilisi sarnasusi on nähtud nii lehterpeekrite kui nöörikeramikalistide nõude ning lohkkeramikalistide ja nöörikeramikalistide pottide vahel (nt Andersson 2004, 258). Eestist on varaseimat⁸ keramikat leitud suhteliselt vähesel määral, eelkõige haudadest. Asulamaterjalist võib mainida Olustvere hilisrauaaegse asulakoha kaevamisel saadud ühte(!) kildu, mis lisaleidude puudumisel on vaevalt kindlalt selle kultuuri asulaga seotud, ning Akali mesoliitilise ja vara- ning keskneoliitilise asustusega elupaigast kogutud varaseid nöörikeramika kilde. Seega, arvestades ka matmisviisi (sellest allpool) võib vaevalt rääkida nöörikeramika rühmadest kui etniliselt erinevalt defineeritud rühmadest. Charlotte Damm on edukalt näidanud, et üleeuroopalised esemetüübid ei ole sugugi ühtlaselt levinud kõikides regioonides, kus vastavad nöörikeramika ja sõjakirveste kultuurid on levinud. Näiteks varased amforad on Taanis ja Hollandis haruldased, ehkki rikkalikud Kesk-Saksamaal, varased venekirved on aga eriti arvukad Taanis (Damm 1993, 202).

Suur osa materjalist viitab tegelikult kohalikule kombestikule, kuhu on integreeritud nöörikeramika kultuuri tunnuseid. Näiteks, Skåne materjal osutab, et lehterpeeker- ja sõjakirveskultuuri keramika olid nii sarnased, et võib rääkida katkematust tehnoloogilisest järjepidevusest (Andersson 2003, 258). Pea kolmandik leidudega käiguskalmetest (lehterpeekerkultuurile kuuluvad) sisaldavad nöörikeramika kultuurile iseloomulikke leide. Veel enam, Malmer mõnab, et nende n-õ nöörikeramika asjade osakaal oleks palju suurem, kui oleks võimalik eristada ka väikeesemete „kultuurikuuluvus” (Malmer 2002, 143). See viitab üsna üheselt, et enamiku väikeesemete tootmisel mängis pigem rolli sajandeid väljakujunenud traditsioon. Viimane hinnang muudab kaheldavaks kultuuride eristamise mõtte üleüldse – kui me ei suuda kuidagi eristada esemete kultuurikuuluvust, siis miks me eeldame, et see eristamine on kunagi eksisteerinud?

Mis puutub ülejäänud nöörikeramikaga seostatud esemelisse kultuuri, siis siin on pilt veelgi mitmekesisem. Aluseks saab võtta ainult kalmetest leitud materjali. Meeste haudadega

⁸ Eestis loetakse varaseks nöörikeramikaks kuuseoksamustris kriipsukestega või peente nõörivajutistega kaunistatud (Jaanits jt 1982, 108–111; vt ka 1.3.1).

seostuvad peale venekirve igasugused muud kirved ja talvad, nende kuju varieerub aga piirkonniti sedavõrd, et ühtset pilti ei moodustu: tulekivirohkes Skandinaavias on kasutatud valdavalt seda materjali ning tehtud on nii paksu kui õhukese kannaga kirveid (Malmer 2002, 151–154), Eestis on nöörikeramikaga seostatud enamasti nelinurkse sümmeetrilise kujuga talbu, iseloomulikuks on peetud ka tulekivist talbu (Jaanits jt 1982, 107). Kiviesemetest peab veel nimetama tulekivist piklikke või nn leegikujulisi nuge, kolmnurkseid nooleotsi, ümmarguse põhiplaaniga kõõvitsaid, mille ainuseotus nöörikeramika kultuuriga on aga enam kui küsitav. Kesk-Euroopas on iseloomulikud loomahammastest ripatsid (Turek 2000), mida Skandinaavias esineb harva, Lõuna-Rootsis näiteks vaid kolmes hauas. Skandinaavias ja lõunapoolsetes Baltimaades on levinud erineva kujuga merevaigust helmed (Malmer 2002, 159), Lätis-Leedus, aga ka Kesk-Euroopas on leitud omapäraseid võtmekujulisi merevaikhelmeid (vt Loze 1992, 316). Nii ühte kui teist ei ole aga Eesti nöörikeramika kontekstiga õnnestunud siduda. Nn päikesesümbolina on interpreteeritud aga Kesk-Euroopas nöörikeramika naisematustele iseloomulikku suurt ümmargust jõekarpi, mille ühe näite võib leida Sope kalmistust Eestis. Siinkohal peab kindlasti eraldi mainima Karlova nöörikeramika matusepaigast saadud fülliidist nooleotsa, mis kuulub nn Pyheensilta tüüpi ning on seega seostatav hoopis kammkeramika kultuuriga (Jaanits jt 1982, 108). Seetõttu on selle leidmist nöörikeramika perioodi matmispaigast peetud harukordseks (Kriiska & Saluäär 2000, 26–27), samas tõestab see pigem veelgi kindlamalt, kuidas me ei saa rääkida ideoloogiliselt määratletud ja puhastest nöörikeramika matusekompleksidest, vaid pigem on üksikuid elemente seotud kokku kirjusse tervikusse.

1.2.3. Matmisviis

Matusekombestikku, eeskätt individuaalset matust, maetu asendit hauas ning kaasapandud esemeid, on peetud etniliseks markeriks (Aksdal 2000, 112), ent ükski neist ei ole homogeenne nähtus. Üleüldine on, et kõikides regioonides domineerib individuaalne matus (Damm 1993, 202), ent seda ei saa kuidagi pidada täiesti uueks traditsiooniks, näiteks Eestis võib individuaalsetest matustest rääkida vähemalt juba kammkeramika perioodil. Samas esineb kaksikmatuseid ka nöörikeramika kultuuris, näiteks Lätis Kreičis (Loze 1992, 315); Rootsis on kaksikmatused peaaegu sama sagedased kui üksikmatused (Malmer 2002, 127). Vähem kui poolte Rootsi maa-aluste haudade puhul võib oletada nende pärinemist suurematest kalmistutest (samas); ka Jüüti üksikhaudade traditsioon sisaldab lisaks kaksikmatustele näiteid kollektiivsetest hauakambritest (Aksdal 2000, 112). Hauad võivad olla madalad ja maapinnal märkamatud, nagu Rootsi-Norra sõjakirveste kultuuris (Malmer

2002, 137), või kaetud kääpaga, nagu Taanis (Damm 1993, 202) ja Hollandis (Drenth 1992, 207). Kesk-Saksamaal on teada kiviringidega ja kivikirstudega matuseid (Damm 1993, 202), Poolas aga on levinuimaks krüptid – maa-alusesse kalmenišši viib käik või šaht (Budziszewski & Tunia 2000, 101–104). Piotr Włodarczak on Väike-Poola lössialade nöörikeramika kultuuri matmisviisi võrdluses demonstreerinud, et tegemist oli nii maapealsete kääbastega, mille all matused kui maa-aluste haudadega ilma maapealse kääpata (2000, 481–506). Kivikonstruktsioonid nii sõjakirveste kui üksikhaudade kultuuri haudades on kohati üsna levinud (nt Knutsson 1995, 190). Läti materjalis kohtab matuseid, mis on täiesti kividega kaetud, näiteks Kreiči kalmistul (Loze 1992, 315). Eestist võib nimetada näiteks Pajuveski matusepaika, kus haua alus oli laotud lapergustest kividest (Lepik 1922). Kisuvere nöörikeramika matusepaigas oli luustiku „peale laotud peasuurseid kive” (samas). Lisaks sellele erineb kääbastes näiteks haulohkude sügavus, kivikonstruktsioonide olemasolu või puudumine, matuste orientatsioon ja asend (Włodarczak 2000, 481–506). Ühe eripärase näitena peab mainima Kolosy hauda nr 3 kääpa all (Wielka piirkond), kus oli tegemist mandlikujulise kivikonstruktsiooniga, mis koosnes välisest kivikonstruktsioonist ja 5–6 kivikihist koos seisvast täidisest, kivilasu all oli kaks väljasirutatud asendis matust ning panusena üks venekirves (Włodarczak 2000, 489). Eestis võib mainida Kāo meheluustikku, kes oli asetatud hauda selili-siruli asendis koos nöörikeramika kultuurile iseloomuliku noaga (Hausmann 1904). Lisaks on mitmeid näiteid kägerasendist varasemates kultuurides, näiteks keraamforate kultuuris Saksamaal ja Hollandis (Damm 1993, 202). Narva kultuurist Eestiski – nimelt on Kõnnu varaneoliitiliselt asulast leitud üks kägerasendis matus (Jaanits 1979). Siinkohal peab eraldi nimetama Tamula kalmistut Kagu-Eestis, kus kahekümne viiest matusest seitse on seni ainult kägerasendi põhjal oletatud nöörikeramika kultuuri kuuluvaks (nt Kriiska & Tvauri 2002, 80), mis on aga osutunud põhjendamatuks. Nimelt paigutavad viimased luude dateeringud Tamula I ja III hauast nii nöörikeramika kultuurile iseloomulike kägermatuste kui kammkeramikutele omaste selili-siruli matuste traditsiooni ajaliselt samasse kammkeramika kultuuride perioodi – ligikaudu 3400 eKr (Lõugas, Kriiska & Maldre ilmumisel). Ühe erilise homogeensusega on nähtud matmisviisis esinevat soolist diferentseeritust. Levinud näiteks Kesk-Euroopas on meeste matmine paremale küljele ja naiste sängitamine vasakule küljele (nt Turek 2000), samas Eesti väheses materjalis on nähtud vastupidist – naised on maetud paremale, mehed vasakule küljele (nt Jaanits jt 1982, 103–104; Kriiska & Tvauri 2002, 81), meist vahetult lõunas on naised maetud nii vasakule (nt Abora I, Kvāpāni II) kui paremale küljele (Kreiči) ning samamoodi mehi (nt Loze 1992, 315). Erandeid reeglile naised-vasakul-mehed-paremal-küljel on tuvastatud ka Skandinaavias, nt

Kastanjegårdeni kalmistus (Malmer 2002, 139). Raudne norm nöörikeramika matuste juures on meeste ja naiste erinevad panused, meestel sõjakirves, nn töökirves, naistel ehted. Samas on see suuresti ka n-õ teadusliku ringkäenduse tulem, kus teatud esemed on pandud antropoloogilise materjaliga kattuma ning edaspidiseid määranguid tehakse vastavalt sellele väljakujunenud diferentseeringule⁹. Lisaks sellele on viimasel ajal kahtluse alla hakatud seadma ka poole sajandi vanuseid antropoloogilisi määranguid, mis sageli on tehtud vaid ühte parameetrit arvestades, samas kui usaldusväärsete tulemuste saavutamiseks peab arvestama rohkem ja erinevaid luid. Seega on vale eeldada, et sugu on võimalik üheselt otsustada hauapanuste järgi. Levinud on veendumus, et nöörikeramika kultuuris on lapsed arheoloogilises materjalis selgelt tõrjutud positsioonis, isegi kui nad on maetud, ei ole neil panuseid (nt Drenth 1992 Saksamaa ja Madalmaade kohta) ning selle põhjal on tehtud kaugeleulatuvaid järeldusi sotsiaalsete positsioonide jagunemise kohta hilisneoliitilistes ühiskondades (nt Hallgren 2000; Drenth 1992; Siemen 1992). Samas on Jan Tureki viimased uurimused tõestanud (nii Tšehhi kui Kesk-Euroopa kohta üldisemalt), et lapsed on arheoloogilises materjalis täiesti olemas ning ehkki enamasti miniatuurpanustega, tuleb võrdlemisi sageli ette ka „päris” esemeid (Turek 2000). Pealegi näib ka siin kehtivat sarnane ringkäendus – nimelt on lapsematuseid oletatud haulohu suuruse järgi, ent 1990. aastatel läbi viidud analüüsid on näidanud, et n-õ lapselohku võib olla maetud hoopis täiskasvanu ning vastupidi (Drenth 1992, 208–209).

On ilmne, et kui nöörikeramika kultuuri matustele kehtib teatud hulk iseloomulikke tingimusi, siis ühe või isegi mitme täitmine või mittetäitmine ei tõesta „kultuurikuuluvust”. Seega on ka matusekombestiku põhjal näha, et tegemist ei ole ühesuguste ja homogeensete rühmadega ning kohalikud erivormid materjalis viitavad lokaalsetele erinevatele traditsioonidele, mis on kujunenud samas pika aja jooksul ning millesse on integreeritud teatavaid uusi ideid. Seega ei ole matmisviisi võimalik pidada totaalselt uueks nähtuseks ja erinevalt defineeritud etniliseks kriteeriumiks.

Loomulikult ei saa eitada, et kõiki nöörikeramika kultuuridele iseloomulikke ilminguid kokku võttes saame neist eelnevate ja järgnevate kultuuride taustal üsna erinäolise pildi. Võtame kasvõi hauapanustes esineva venekirve ning selle iseloomuliku asendi maetu pea juures. Märkilisena tuleb võtta ka asustustrit üldiselt: kogu nimetatud kultuuride

⁹ Näiteks on Lone Hvass määranud matusekambri kuulumise kahele mehele venekirveste, tulekivitalva ja peekrite põhjal, hoolimata sellest, et luustikest polnud jälgegi (Hvass 1989, 19) ning Jorgen Skaarup naisena käsitlenud luustikku, mille juurest leiti savipott ja kaks merevaikhelmest (Skaarup 1989, 40). Heaks tõendiks on ka Elbe-Saale piirkonna nöörikeramika matuste soolise kuuluvuse identifitseerimisviisid – 45,6% meestest on määratud hauapanuste põhjal ning 36,6% naistest luustiku asendi järgi hauas, seevastu antropoloogiliselt on määratud 16,9% meestest ja 24% naistest (Siemen 1992, 239, column 1).

levimise territooriumil võib rääkida asulate põuast¹⁰ ning teadaolev materjal pärineb haudadest. Jostein Aksdal pakub, et sõjakirveskultuure Skandinaavias (ja nöörikeramika kultuuri Eestis) peab vaatlema kui teatud sotsiaalsete koodidega laetud kommunikatsiooni ja omavahelise läbikäimise sotsiaalseid piirkondi (Aksdal 2000, 113), mis on kultuuriliste uuenduste ja erivormide aluseks (difusiooni ja ideede leviku rolli nöörikeramika kultuuri arengus Eestis on rõhutanud Lang 1998). Siit edasi minnes oleks järgmine samm kommunikatsiooni iseloomu seletamine, ehk teisisõnu, kas meil on tegemist immigratsiooni või kohaliku traditsiooniga? Eesti puhul ei ole kuidagi võimalik näidata laialatuslikku migratsiooni, mis jätab alles autonoomse arengu ja/või väikesemahulised migratsioonid. Nagu mainitud, väikeste rühmade migratsioone täielikust autonoomsest arengust koos kaubanduse ja ideede vahetusega on arheoloogilise materjali põhjal võimatu eristada. Siiski, migratsioonide poolt räägib asjaolu, et üldiselt tugevat ideoloogilist ja sümboolset väärtust omavad esemed (nagu venekirved) ei ole üldjuhul vahetuskaubanduse objektiks (Aksdal 2000, 116), need on tagandatud tarbeeseme staatusest (*decommoditized*), mis viitab nende unikaalsusele ja teatavale sakraalsusele, mis aga ei ole absoluutne ja võib kergesti ajaga muutuda (Kopytoff 1986). Tegemist võib olla ka ühekordse tarbeesemega (*commodity*), mille elulugu nägi ette vaid ühte teekonda tootmisest tarbimiseni (Appadurai 1986, 23). Kolmanda võimalusena on välja pakutud ka, et osad nöörikeramika kultuuri esemed võisid olla sõjatrofeed (Aksdal 2000, 116). Samas ei sobiks see väljakujunenud matusetraditsiooniga, kus nii surnu asend, venekirves, nöörikeramiline nõu kui muud esemed on omavahel teatud traditsioonidega seotud, sest üldiselt võõra kultuuri esemetel on tava kaotada see ideoloogiline tähendus, mis tal „emakultuuris” oli. Suuremate migratsioonide vastu Eesti nöörikeramika kultuuris räägib aga täiesti puhaste komplekside vähesus: paljud asulad on seotud varasematega, sh sellised, kust on leitud varast nöörikeramikat (Akali), nii varast keramikat kui kõige esimesi kirveid on leitud võrdlemisi vähe. Tegemist võib siin olla nn ühekordsete tarbeesemetega näiteks kingituse näol, millel ei pruukinud ollagi ideoloogilist tähendust. Pigem integreeriti need kiiresti olemasoleva traditsiooniga, neid õpiti kopeerima ning neist said alternatiivsed universaalsed tööriistad/relvad.

Tundub, et meie senised arusaamad nöörikeramika kultuurist on valdavalt põhinenud stereotüüpidel. Me räägime suurtest ja põhjapanevatest muutusest, erinevatest matustest,

¹⁰ Rootsisis on viimastel aastatel olukord muutunud ning asulakohtade arv on kiiresti kasvanud. Selle taustal on osutatud nii haudade kui asulate ühesugusele asetusele maastikul kombineeritud põllumajanduseks sobivatel aladel ning kinnitatud asulaks sobiva koha valiku ning ehituspraktikate sarnasust lehterpeeker- ja nöörikeramika kultuuris (Malmer 2002, 149). Ka Eestis on nöörikeramika asulavaliku puhul viidatud kohtadele, kus on olemas sobivad tingimused nii karjakasvatuseks kui maaviljeluseks (Kriiska 2003, 19).

ideoloogiast selle taga, teistsugusest materiaalsest kultuurist jne. Suurim stereotüüp on usk tõsisesse hilisneoliitilisse (või keskneoliitilisse kui rääkida ka lähimatest läänepoolsetest naabermaadest) revolutsiooni – see on pikalt valitsenud truism, millest ei loobuta ning millesse sobitatakse need elemendid, mis uurimistöö tulemusena tõestatakse eripärasteks. Olemasoleva materjali põhjal tundub, et valdava enamuse elanikkonna jaoks ei tähendanud uued esemed või ideed matmisviisist erilist või paremat ideoloogiat ega motiveerinud elemente üle võtma. Sõltuvalt kogukonnast ja inimestest võeti üle rohkem või vähem elemente, mis tundusid kasulikud või põnevad. Kuna õietolmuanalüüside tulemused viitavad põllumajanduse tundmisele juba mõnda aega enne nöörikeramika kultuuri, võib eeldada, et just hilisneoliitikumi jooksul on algelise maahõive ja põllundusega seotud üksikpereline asustusviis järjest süvenenud, mis omakorda on tinginud pea nähtamatud kinnismuistised siis ja järgnenud metalliaja perioodidel. Seega, Eesti nöörikeramika kultuuri aluseks võib pidada autonoomset arengut koos väikeste rühmade sisserännetega, ent rohkem kui varem rõhutan ma täielikult iseseisva arengu võimalust, kus esemete valmistamise traditsioonid õpiti ning võeti omaks ideede ja kaubavahetuse teel¹¹.

1.3. Hilisneoliitikum ja vanem pronksiaeg Eestis

Hilisneoliitikumiga seostub Eestis nii nöörikeramika kui hilise kammkeramika kultuur. Antud töö käsitleb silmaga kivist kirveid, mille üks vorme – venekirved – seostuvad eelkõige nöörikeramika kultuuriga. Lihtsaid silmaga kirveid, mis levisid venekirvestest pisut hiljem või isegi nendega paralleelselt, on võimalik nähtavasti dateerida neoliitikumi lõppu ning pronksiaega, seega seostuvad nad osaliselt ka hilise kammkeramika kultuuriga. Hilised silmaga kirved kuuluvad eranditult pronksiaega.

Kinnismuististest tuntakse nöörikeramika kultuurist pisut üle 50 asulakoha ja ligikaudu paarikümnet matmispaika. Viimased on enamasti leitud juhuslikult, teiste muististe kaevamise käigus. Tavaliselt on asulakihid segatud hilisema elutegevuse või künniga, matmispaigad on tihti lõhutud kruusakaevamisel. Kui 1980. aastate algul oli teada 19 nöörikeramika asulakohta ja 18 matmispaika (Jaanits jt 1982, 102 ja tahvel V), siis tänaseks on asulakohtade ja keramika leiukohtade arv kasvanud märgatavalt, kalmistute arv jäänud

¹¹ Muljetavaldava analüüsi Taani üksikhaudade kultuuri kujunemisest on esitanud C. Damm, kes muuhulgas on pisut ülepingutatult seda pidanud ühe väikese rühma erinemistahte väljenduseks, mis peadib erineva etnilise grupi kujunemisega väga piiratud alal. Meie aladel ei saa rääkida ühe rühma soovist teistest erineda. Esiteks puudub meil vastuolu kollektiivse ja individuaalse vahel, mida on peetud nöörikeramika kultuuri üheks selgemini eristatud tunnuseks. Tõsi, siis pole tegemist mitte kamm/lohk- ja nöörikeramika võrdluse, vaid lehterpeeker-kultuuri ja nöörikeramika võrdlusega ning vähemalt megaliitide levikualal viimane tööpoolest viitab nimetatud vastuolule. Kas siis võib teha ettevaatliku järelduse, et aladel, kus puudus lehterpeeker-kultuur, puudus tegelikult ka motiiv nöörikeramika ideoloogia ülevõtmiseks?

aga praktiliselt endiseks (Kriiska 2000a, joon. 9). Põhjus on paljuski nöörikeramika muististe leidude vähesuses ja nõrgas kultuurkihis (Jaanits 1966, 63) ning tõenäoliselt ka selles, et need paiknevad vähemalt osaliselt varasemate kiviaja kultuuridega võrreldes maastikul teistmoodi, mistõttu nende otsimiseks ei ole leitud üldkehtivat süsteemi. On oletatud, et suurte veekogude või ranniku lähedal elamine kaotas senise tähtsuse ning asustus hakkas neist kaugenema. Kesk-Eestis saab seda täheldada Võrtsjärve muinasrandade puhul, kus varem asustatud olnud, ent vee taandumise tõttu maha jäetud piirkondadesse oli nüüd uuesti elama asunud (Siimusaare, Laeva I). Sama kehtib mesoliitilise asulakoha puhul Saaremaal Võhmas ning Hiiumaal Kõpu I ja Kirde-Eestis Riigiküla varaneoliitiliste asulate puhul, kust tuntakse ka nöörikeramika kultuuri asustusjälgi (Kriiska 2000a, 72). Osa nöörikeramika kultuuri asulakohtadest on siiski samamoodi nagu varasemad suuremate siseveekogude läheduses, sageli neoliitikumi varasemate järkude muististe kohal või vahetus läheduses (Valma, Kullamägi, Akali, Tamula, Villa, Kääpa, Riigiküla I ja II, Narva Joaoru, Jägala). Ehkki valdav enamus asulatest on leitud maaviljeluseks sobivatelt muldadelt, näiteks paiknevad Põhja-Eesti asulakohad enamasti paepealsetel loomuldadel, Lõuna-Eestis liivastel aladel (Kriiska 2000a, 72), ei pruugi „uued” nöörikeramika kultuuri muistiseid alati seostuda ainult põllumajanduslikuks sobilike maastikega, vaid aladega, kus on head tingimused nii viljelevateks kui püügimajanduslikeks praktikateks.

Eesti vähesed dateeringud nöörikeramika kultuurist langevad enam-vähem samasse perioodi 3. aastatuhande keskpaiku eKr. Nii andis Riigiküla XIV asulakoha kultuurkihist, ühest vähestest „kultuuriliselt puhtast” selle perioodi asulakohalt Eestist (Kriiska 2000a, 59), võetud proov asulakoha keskmiseks vanuseks 2500 aastat eKr¹² (Kriiska 2000a, 74). Võttes arvesse naabermaade suhteliselt varasemaid dateeringuid – Soomest 3250 eKr, Lätist 3145 eKr, Leedust 3175 eKr¹³ – ning oletust, et nöörikeramika kultuur levis neis naaberpiirkondades suhteliselt ühel ajal, on käsitletava kultuuriperioodi algus ka Eestis paigutatud ajavahemikku 3200–3000 eKr (Lang & Kriiska 2001, 93). Hiljuti tehtud nöörikeramika matusepaikade luudateeringud andsid Ardu II matuse puhul 95,4% tõenäosusega tulemuseks 2880–2570 aastat eKr¹⁴ ehk keskmistatult 2700 aastat eKr. Sope II matusest võetud proov dateeriti sama tõenäosusega 2760–2560 aastat eKr, keskmistatult 2660 aastat eKr. Neist paarsada aastat nooremaks dateeriti Kunila II (95,4% tõenäosusega 2580–

¹² Kõik dateeringud on päikesekalendris ja kalibreeritud arvutiprogrammiga CAL 40 DATA OxCal v2.18 cub.r. 4cd: 12 prob [chron].

¹³ Proovi usaldusväärsuses kaheldakse, sest ajalt järgmine dateering Plinkaigalise kalmistust on kalibreeritult keskmiselt 2850 eKr (Lang & Kriiska 2001, 93).

¹⁴ Dateeringute kalibreeringud on tehtud arvutiprogrammiga OxCal v3.10.

2340 eKr) ja Tika matus (95,4% tõenäosusega 2670–2470 eKr) ning veel samapalju hilisemaks Karlova luustik (95,4% tõenäosusega 2350–2130 eKr) (Lõugas, Kriiska & Maldre ilmumisel). Nii paljud dateeringud ühest perioodist (ning kaasapandud venekirveste järgi otsustades võib tegemist olla just nöörikeramika varase etapiga) ei saa olla juhuslikud. Seega on võimalik, et nöörikeramika traditsiooni kujunemise Eestis võib senise 4. aastatuhande lõpusajandite asemel dateerida 3. aastatuhande algusesse. Ehkki meie piirkonna nöörikeramika kultuuri suhteline kronoloogia baseerub just venekirvestel, võidi nöörikeramika traditsiooni teisi elemente tunda märksa varem kui matmisviisi. Venekirveste üksikvormide pikale ja sarnasele kasutusele hauapanusena viitavad Karlova tüüpi kirvestega matuste ligi 500 aasta võrra erinevad dateeringud Ardust ja Karlovast.

Stratigraafia järgi otsustades näib nöörikeramika kultuur olevat noorem kui tüüpiline kammkeramika, osalt noorem ka hilisest kammkeramika kultuurist (Jaanits 1966, 60–61). Narva Joaoru 1964. aasta kaevandi keramika stratigraafilise analüüsi järgi kuuluvad hilise nöörikeramika killud neoliitilise asustuse viimasesse järku ning on ajaliselt seostatavad hilise kammkeramikaga (Kriiska 1994, 70), mille senised hiliseimad dateeringud jäävad 2000–1900 vahele eKr. Pidades silmas Asva pronksiaja kindlustatud asula vanimast kihist saadud üksikuid nöörikeramika kilde, võib arvata, et käsitletav keramika oli mingil määral kasutusel ka vanemal pronksiajal (Lang & Kriiska 2001, 93).

Hiline kammkeramika kultuur lähtub otseselt tüüpilisest kammkeramikast ning selle oletatav kujunemine on dateeritud vahemikku 3700–3600 a eKr. Järjepidevust kahe kultuuritraditsiooni vahel näitab asjaolu, et suur osa asulatest sisaldab leide mõlemast järgust (Kriiska & Tvauri 2002, 55). Ilmselt on see kammkeramika kultuuride pikalt kestnud järjepidevus süvendanud tugevat eristamist hilise kammkeramikaga ning sellega osaliselt samaaegse nöörikeramika kultuuri vahel nii asustuspildis, matmisviisis kui esemelises materjalis. Kammkeramika kultuuridest tuntakse ligi 50 asulakohta (Kriiska & Tvauri 2002, 55), kusjuures neist isegi enam kui kolmandiku puhul võib rääkida nöörikeramika kihistusest samas kohas. Elatud on suhteliselt vee piiril heade püügipaikade lähedal. Jälgi eluhoonetest on teada vaid Riigiküla I asulakohast, kus leiti kaks maapinda süvendatud elamupõhja. Tegemist on kiviajal Ida- ja Põhja-Euroopas küllaltki levinud ehitistega (Kriiska & Tvauri 2002, 58). Kammkeramika kultuuridest tuntakse vähemalt seitset kindlat matusepaika¹⁵; lisaks on kolmes asulas tegemist võimalike osamatustega (Lõhmus 2005, 21). Neist kümnest

¹⁵ Kriiska & Tvauri on nimetanud kaheksat matusepaika, lisades ülaltoodud nimekirja ka Jalukse kalmistu Lääne-Eestis. Jaluksest on leitud ühtekokku 11 luustikku ning panustest vaid hammasripatseid, seega võib pigem tegemist olla varaneoliitilise või mesoliitilise kuuluva muistisega (Lõhmus 2005, 69).

teadaolevast matusepaigast paiknevad vähemalt kolm (Kõnnu, Kõljala, Külasema) asulast eemal, mis on sarnane nöörikeramika kultuuri kalmistutele. Aluseks kultuurilisele eristamisele on aga erinevad hauapanused – kammkeramika kultuurides domineerivad luust, hammastest ja merevaigust ripatsid, sageli ka tööriistu nagu kõõvitsaid, nuge, uuritsaid, nooleotsi, naaskleid ja talbu (Kriiska & Tvauri 2002, 61).

Vanemast pronksiajast teadaolev leiumaterjal Eesti alal praktiliselt piirdubki juhuleidudega, seevastu kinnismuistiseid on teada napilt. Ühelt poolt on hilisneoliitikumis asustatud kohtadeks peetud Akali, Kullamäe, Villa, Kääpa, Kivisaare, Narva Joaoru, Riigiküla, Loona ja Kuninguste asulat, kust on riibitud ja tekstiilijäljenditega keramika põhjal oletatud vanemal pronksiajal jätkunud asustust. Kuna hiljuti saadud dateeringud Loona, Akali ja Kullamäe asulate varasest tekstiilkeramikast andsid tulemuseks 2800–2700 aastat eKr (Kriiska jt 2005, 6, tabel 1, 25), mis tähendab tegelikult tekstiilkeramika paralleelset kasutamist nii nöörikeramika kui hilise kammkeramikaga hilisneoliitikumis, siis tuleb siinkohal möönda, et kuni puuduvad dateeringud nimetatud asulate ja keramika püsimisest vanemal pronksiajal, ei tohiks neid pidada sel perioodil ka asustatuks (Lang ilmumisel). Neoliitilise põhjata vanema pronksiaja asulakohti on seni Eestis eristatud kolm: Assakus, Järveküla pronkskirve leiukohal¹⁶ ning Laossinas (II asulakoht), kust on saadud pronksiaja algusesse dateeritud nn Lubāna tüüpi keramikat (Kiristaja 2003, 87). Tõenäoliselt on elukohti, mis on vanemal pronksiajal asustatud, olnud märksa rohkem, ent nende eristamine on vaevaline neoliitikumis kasutatud sarnaste esemetüüpide tõttu. Võimalus näha asulat lihtsa või hilise silmaga kivikirve leiukoha taga on ahvatlev, ent sellest tuleb allpool põhjalikumalt juttu.

1.3.1. Keramika

Eesti hilisneoliitikumi muististes arvukaimalt esinev leiuliik on kahtlemata savinõukillud. Hilisneoliitikumis (3200/3000–1800 a eKr) võib rääkida kolmest keramikaliigist, milleks on nöörikeramika, hiline kammkeramika ja varane tekstiilkeramika. Nöör- ja hilise kammkeramika analüüs on esmakordselt esitatud Eesti kiviaja keramika tüpoloogias L. Jaanitsa poolt juba 20. sajandi keskpaigas (Jaanits 1953; 1959). Kiviaegse keramika savinõude tehnoloogia, morfoloogia ja ornamentikaga on tegelenud A. Kriiska (1995). Varase tekstiilkeramika dateerimisküsimused on uurijad avastanud alles viimasel ajal (Kriiska jt 2005; Lavento 2000).

¹⁶ Pronkskirve leiukohale kui asulale viitavad mõned keramika- ja kvartsikillud, samas on väärtusliku ja „töökorras” kirve leidmine asulast võrdlemisi erakordne. Tervetest esemetest asulakohtades tuleb juttu allpool.

Nöörkeraamikas eristatakse selle varast (nn peekrid) ja hilist vormi. Varast nöörkeraamikat iseloomustab savimassi segatud peen liiv. Hilise nöörkeraamika tegemiseks on kasutatud peamiselt orgaanilise ainese, harvem liiva, kivipurru ja šamotiga segatud savi (Kriiska 2000a, 64). Parim tunnus käsitletava keraamikatüübi eristamiseks ongi vormimismassi segatud orgaaniline lisand, mille väljapõlemine on keraamika muutnud poorseks. Iseloomulikuks ja ainulaadseks (Kriiska 2000a, 70) tunnuseks on kiudjad jäljendid keraamika pinnal, mida kõige viimastes vastavates uurimistöodes on peetud karvade (Kriiska 1994, 48) või taimekiu jälgedeks. Nöörkeraamika vormimismassi üks komponente võib olla ka šamott (Kriiska 2000a, 64). Kõik nõud on valmistatud linttehnikas, valdavalt on tegemist N-tüüpi ühenduspinnaga lintidega (Kriiska 2000a, 65). Nöörkeraamika pinnatöötluses eristatakse silumist ja riipimist, kusjuures valdavalt on tegemist mõlemalt pinnalt silumisega. (Kriiska 1995, 99; 2000a, 65). Varased nöörkeraamilised nõud on lameda või kergelt kumera põhjaga, S-kujulise servaprofiili, õheneva serva ja ühtlaste õhukeste seintega peekrikujulised anumad (Jaanits jt 1982, 109; 1953, 184; Kriiska 1995, 95). Hiline nöörkeraamika näib olemuselt hübriidne – ornamentika, põhjakuju ja ilmselt koostis näivad seonduvat varase nöörkeraamikaga, tugevasti väljapoole laienev servakuju ning peaaegu profileerimata külgsseinad võivad viidata hilise kammkeraamika mõjudele (Jaanits jt 1982, 109; Kriiska 1994, 52;). Ornamenteeritud on valdavalt ainult nõude ülaosa, peamiselt kaela ja servaosa. Kultuuri algetapil moodustavad nõude peamise ornamendimotiivi vastassuunaliselt pinda kraabitud sooned, nn. kuuseoksmotiivi jäljendid (Jaanits jt 1982, 109) või peened nöörijäljendid (Jaanits 1953, 184). Hilise nöörkeraamika ornamendielementide enamuse moodustavad taimse, ilmselt nõgestest punutud nööriga tehtud hõredad vajutised ja sooned, aga ka lohud ja täkked, vähene kuuseoksmotiiv ning pulga ümber keeratud nööriga tehtud jäljendid (Jaanits 1953, 184; Kriiska 2000a, 65–66). Eestist on leitud ka üks nöörkeraamiline kõrvaga savinõu kild Tamula asulast (Jaanits jt 1982, 109), mille puhul võib tegemist olla meie ainsa amfora katkega.

Hiline kammkeraamika järgib suuresti tüüpilise kammkeraamika traditsioone, kus nõude kuju ja vormimistehnika jäid muutumatuks. Endiselt on valmistatud linttehnikas ümarapõhjalisi nõusid, vaid üsna neoliitikumi lõpus hakati tegema ka lameda põhjaga kausse (Kriiska & Tvauri 2002, 63). Kasutatud on nelja lisandit: taimejäänuseid, teokarbipurdu, kivipurdu ja šamotti (Kriiska 1995, 86). Nõud on olnud valdavalt suured, Narva jõe alamjooksu asulatest leitud kildude põhjal arvutuslikult kuni 107 liitrit (samal, 89). Pinnad võivad olla nii silutud kui riibitud, viimasel juhul esineb ka tugevaid, nähtavasti dekoratiivse eesmärgiga riipeid. Ornamendielementidest esineb kammivajutisi, lohke ja täkkeid ning

sooni, mis võivad moodustada pikki ja keerulisi geomeetrilisi motiive: siksakke, ristuvaid vajutisi, hulknurkseid kujundeid. Tüüpilise kammkeraamikaga võrreldes on iseloomulik korrapära kadumine – horisontaalsete vöönditega paralleelselt esineb nüüd ka vertikaalseid või korrapäratuid kammivajutisi. Dekoreeritud on ka servi ning sisepindu. Samas leidub osaliselt või täiesti ornamenteerimata nõusid (Kriiska & Tvauri 2002, 63; Kriiska 1995, 91–95).

Nöörkeraamika kultuurile järgnenud perioodiga on enamasti seotud jämedakoelise riide mustriga kaunistatud tekstiilkeraamikat (Kriiska & Tvauri 2002, 86), mida esineb samuti nii varases kui hilises vormis. Tekstiilkeraamika algus Baltimaades dateeriti veel mõned aastad tagasi 3. ja 2. aastatuhande vahetusse eKr, nöörkeraamika põhilisele kasutusajale järgnevasse perioodi (Lavento 2000, 103, 108–109), praeguseks on aga selgunud, et selle keraamikatuübi dateeringu võib nihutada vähemalt 1000 aastat varasemaks (Kriiska jt 2005)¹⁷. Tekstiilkeraamikat iseloomustab S-profiil ning savimassi segatud liiv, teokarbipurd ja hiljem ka kivipurd. Keraamika võib, ent ei pruugi olla kaetud tekstiilijälgedega, mis mõnikord esinevad ka nõu sisepinnal ning põhja all (Jaanits 1953, 167–172). Nõud on lameda või kergelt kumera põhjaga ning suhteliselt mahukad (Kriiska & Tvauri 2002, 86). Ornamendielementidest leidub lohundeid ning kammi- ja nõörivajutisi ning labase või ripssiduse, tõenäoliselt nõgese- või niinekiust kootud, hiljem ka linase või villase riide abil nõu pinnale vajutatud jäljendid (Kriiska jt 2005, 20, 23–25). Seost hilise kammkeraamikaga meenutab sageli vaid nõude ülaosas paiknev kammtempliga vajutatud ornament (Kriiska & Tvauri 2002, 86). Hilisem tekstiilkeraamika eristub kivipurdu sisaldava savikoostise ning jämeda tekstiilimustri poolest, eelmiste savinõutüüpidega sarnaneb ornament: kamm- ja nõörornament ning tekstiilivajutised. Ilmselt võib vanema pronksiajaga siduda ka juba riibitud pinnaga keraamikaga, mis on oletatavalt kujunenud kombinatsioonina liivaka koostisega varasemast tekstiilkeraamikast ning hilisest nöörkeraamikast (Jaanits 1953, 178).

1.3.2. Silmaga kivikirved

Varreauguga kivikirved on kahtlemata efektseim leiuliik, mida hilisneoliitikumist ja vanemast pronksiajast tuntakse. Kinnismuististe vähesus ja lausa puudumine on teinud neist valdavalt juhuleidudena saadud esemetest suure potentsiaaliga rühma täiendamaks meie ettekujutust nimetatud perioodide asustusest ja inimeste käitumismustritest. Varreauguga kivikirveid on

¹⁷ Tekstiilkeraamika varast dateeringut oletas ka L. Jaanits. Akali ja Kullamäe savinõukildude iseloomu ja stratigraafia abil sidus ta tekstiilkeraamika varasemad vormid nöörkeraamikaga (Jaanits 1953, 167–177), ent kuna varast nöörkeraamikat ei peetud kohalikuks toodanguks, siis oletati, et varane tekstiilkeraamika kui kindlalt kohapeal valmistatu võis levida hoopis varem kui nöörkeraamika (Jaanits 1953, 223).

alati lihtsuse mõttes rühmitada püütud, siinkohal lähtun klassifitseerimisel nende kronoloogilistest ja morfoloogilistest parameetritest.

Venekirved¹⁸. Nöörkeraamika kultuuriga seonduvate venekirveste dateerimisega ei teki enamasti probleemi. Klassikaliste tüüpidega eristatakse venekirveste hulgas Külasema, Karlova¹⁹ ja teravakannalist tüüpi (joonis 1: 1–3). Erivormidena on välja toodud saartel levinud Tatermaa tüüpi (joonis 1: 4) kirved ning ida- ja kagupoolsete mõjudega Fatjanovo tüüpi kirveid (Jaanits jt 1982, 113). Lisaks on saadud mitmeid Soomele ja Rootsile iseloomulikke venekirveid (Äyräpää 1952, 90–92). Venekirveste all tuleb eraldi vaadata ka teravovaalseid kirveid²⁰, mis on väidetavalt otsene areng teravakannalisest tüübist (Jaanits jt 1982, 116). Valdavalt peetakse Külasema tüüpi kirveid kõige varasemateks, lähtuvalt sarnasusest kogu Euroopa territooriumil tuntud nn A-horisoni sõjakirvestega. Iseloomulik on kirveste arengu evolutsiooniline jälgimine, kus Külasema tüübist on arenenud Karlova ja sellest omakorda teravakannaline; eristatud on ka erinevaid kõrvalekaldeid põhitüübist (nt Jaanits jt 1982, 111–113; 1973). Tegelikult ei ole mingit alust kirveid üksteisest arenema ning kronoloogiliselt järgnema panna, samavõrd õigustatud oleks eeldus, et tegemist on enam-vähem samaaegselt kasutatud kirvestega. Näiteks Valma Karlova hilist tüüpi esindav venekirves on seostatud pigem varase nöörkeraamika levimise ajaga (Jaanits jt 1982, 116), kuigi mingeid pidepunkte leiukontekst niisugusele otsustusele ei anna.²¹ Läti Abora I ja Eini asulate materjali puhul on Loze küll oletanud stratigraafia alusel kronoloogilist järgnevust, ent tõdeb samas, et kobedasse turbakihti kallaku peale ladestunud kirveste *in situ* asend ei ole siiski sugugi garanteeritud (Loze 1979, 70).

¹⁸ Venekirveste uurimise ja liigitamise ajaloost, nende erinevate tüüpide morfoloogiliste tunnuste muutumisest ajas kirjutasin lähemalt peaseminaritöös (vt Johanson 2003) ning hetkel ei ole kordamiseks suuremat vajadust. Mainima peab vaid tähtsamaid uurijaid, kes materjaliga rohkem tegelema: Soikkeli (1912) ja Äyräpää (1938) teravakannalistest kirvestest; Äyräpää (1952) Eesti ja Soome kirveste seosest ja sugulusest; L. Jaanits Karlova tüübist ja selle erivormidest (1973) ning morfoloogia muutumisest (Jaanits jt 1982); Loze (1979, 2000) Läti ala venekirvestest.

¹⁹ Mõlemad on oma nime saanud leiukoha järgi, vastavalt Külasema kalmest Saaremaal ja Karlova matusepaigast Tartu linna territooriumil. Ka Tatermaa tüüpi kirved on nimetatud samanimelise koha järgi Hiiumaal.

²⁰ Bakalaureusetöös vaatlesin teravovaalseid koos lameselgsete ja nn hiliste venekirvestega, nimetades neid koos hilisneoliitilisteks kirvesteks (Johanson 2003). Praegu ma sellist rühma enam eristada ei tahaks. Seega seon teravovaalsed venekirvestega, millistena nad kahtlemata lähedalt seotud on. Nn hiliseid venekirveid, mida olen kirjeldanud kui lihvitud küljekantide ning ümara või hulknurkse ristlõikega vorme, – ei ole tegelikult põhjust eristada mitmel põhjusel. Esiteks on valdava osa puhul nähtavasti tegemist mõne klassikalise venekirve eritüübiga, neist ümbertehtud või teatava segavormiga, kus on ära kasutatud erinevate venekirveste elemente. Igal juhul ei pea tegemist olema kronoloogiliselt klassikalistest venekirvestest hilisemate esemetega. Lameselgseid võib samuti käsitleda koos venekirvestega (vt allpool).

²¹ Ehk tuleb uute nöörkeraamika kultuuri kalmistute dateeringute taustal ümber hinnata venekirveste suhtelise kronoloogia vastavus teiste elementidega (keraamika vormidega eelkõige).

Venekirveste juures tuleb eristada ka lameselgsed kirved (joonis 2: 1). Ehkki neid pole leitud selgemini dateeritavast kontekstist, on nad paigutatud neoliitikumi lõppu (Jaanits jt 1982, 118), suuresti Indreko analüüsi põhjal nende levikust võrdluses venekirvestega sisemaal „sihikindlalt parimate põllupindadega aladel” (Indreko 1934, 121). Seega on tegemist leiuliigiga, mille kuulumine ühte perioodi klassikaliste venekirvestega ei ole välistatud.

Lihtsad silmaga kivikirved²² (joonis 2: 2). Samuti nagu venekirveste evolutsioonilise järgnevuse väljatoomine on varasemad uurijad (Jaanits jt 1982, 118–119) nimetanud hiliste silmaga kirveste (mõeldud on nn atüüpseid ovaalseid, tilgakujulisi, kolmnurkseid kivikirveid) puhul nende arenemist erinevatest venekirveste tüüpidest, samuti lameselgsetest kirvestest. Pealtnäha tundub oletus igati õigustatud, samas ei tohi venekirveste ja atüüpsete valmistamise ja levimise vahele moodustama kronoloogilist tühemikku. Usun, et ka erinevaid ilma selgete morfoloogiliste tunnusteta kirveid hakati valmistama paralleelselt venekirvestega. Siia võrdluseks võib tuua eelpool toodud arutluskäigu venekirvestest kui väikesemahulise nörkeraamika kultuuri innovatsiooni ühest osast, mis ei pidanud meie territooriumil kuidagi eriliselt manifesteeruma. Seega, ükskõik mis eesmärk või mõte oli venekirveste tegemisel innovatsiooni päritolupiirkonnas, Ida-Baltikumi jõudes muutus see universaalseks ja praktiliseks, mistõttu ilusalt väljatöötatud kantidega kirveste kõrval juurdus ja süvenes lihtsate eksemplaride tootmine. Veel enam, ei ole põhjust uskuda, et venekirveste innovatiivsuse ja erilisuse üks oluline osa oli varretusauk. Kui tuletada meelde nn kingaliistukujulisi kirveid paelkeraamika kultuuri levikualalt, mis jõudsid ka Läänemere lõunakaldale, Ertebølle kultuuri piirkonda välja (nt Klassen & Jonsson 1999)²³, ning samuti Euroopas laialt levinud lehterpeekerkuultuurist tuntud erinevaid sõjakirveste vorme (vt nt Malmer 2002), siis poleks mitte midagi imestada, kui dateeritavast kontekstist saadud nn lihtne (hiline) silmaga kirves osutuks hoopis varasemaks kui venekirved²⁴.

Just seetõttu pakun atüüpsete kivikirveste jaoks välja nimetuse „lihtsad silmaga kivikirved” eristamaks neid „hilistest silmaga kivikirvestest”, viimaste all tuleb mõista

²² Üksikasjalikuma ülevaate lihtsate (või hiliste silmaga kirveste atüüpsete vormide) silmaga kirveste kohta vt Johanson 2003. Orienteerumiseks olgu siinkohal öeldud, et kõige põhjalikuma, 11 tüübist koosneva ja kirveste üldkujul ja ristlõikel baseeruva Eesti lihtsaid silmaga kivikirveid hõlmav liigitus pärineb Vello Lõugase sulest (Lõugas 1970a, 80–83; Jaanits jt 1982, 132–133), kes käsitles koos käesolevas tekstis mõlemaid nii lihtsaid kui hiliseid kirveid. V. Lang (ilmumisel) on eristanud „lihtsaid hilised kivikirved” eraldi jaotusena „hiliste silmaga kivikirveste” sees, käsitledes neid ühe kogumina.

²³ Ka Eesti materjalid on kingaliistukujulisi kirveid eristatud, nt Arukülast saadud eksemplar (Lang 1996, tahvel LXVII).

²⁴ On iseloomulik, et kingaliistukujuliste kirveste erinevaid alatüüpe ja erivorme on võrdlemisi keeruline eristada, üheks näiteks siinkohal oleks Järvallenist arheoloogiliste kaevamiste käigus saadud kivikirves, mille puhul oletati kingaliistukirveste mõju, ent tunnistati kohalikku toodangut (Klassen & Jonsson 1999). Minu arvates võib neid lokaalselt matkitud paelkeraamika kultuuriga seotud esemeid teoreetiliselt leida ka siit.

kindlalt pronksiaega dateeritud tüüpe (rombikujulised, viisnurksed, painutatud kannaga). Lihtsad silmaga kirved on niisiis rühm, mille dateering on välja venitatud võrdlemisi pikale ajalõigule, vähemalt hilisneoliitikumist kuni tõenäoliselt noorema pronksiaja lõpuni. Nimetus, mille siinkohal välja pakkusin, on kasutusel ka mujal Euroopas, tähistamaks peamiselt hilisneoliitilisi erikujulisi kivist kirveid (nt Lekberg 2002; Meinander 1954; Malmer 1962); nende kõiki (morfoloogilisi) aspekte hõlmava definitsiooni on välja pakkunud Einar Østmo (1977, 162). Enamasti on uurijad eelistanud lihtsad silmaga kirved lähtuvalt nende vormist kahte alarühma jagada: (1) ümardatud kannaga kirved: ühtlase alumise külje ja kumera pealmise küljega, mille suurim laius on silma kohal (Meinander 1954, 78); ümara ristlõikega, sageli tasandatud alumise külje ja võrdlemisi pika, ümardatud või kitseneva kannaga (Bakka & Kaland 1971, 12); (2) tõmbi (nelinurkse) kannaga kirved: neljakandilise ristlõike ja lühikese ja võrdlemisi laia kannaosaga (Meinander 1954, 78); nelinurkse ristlõike ja võrdlemisi lühikese kannaosaga, mis sageli on lihvitud kandiliseks (Bakka & Kaland 1971, 12)²⁵. Østmo on nende põhjal loonud oma tüpologia Østfoldi piirkonna kirveste jaoks, jagades need kolme alatüüpi: A – kitsa ja saleda põhiplaani kirved, millel on kergelt ümardatud pealne külg ning suurim laius kirve keskel (Østmo 1977, 164, joon. 14); B – laiema ja paksema kannaosaga kirved, esineb nii ovaalse kui nelinurkse ristlõikega ning suurima laiusega kanna lähedal (Østmo 1977, 164, joon. 15–16); C – laia kannaosaga kirved, millel on nelinurkne ristlõige ning suurim laius kanna juures (Østmo 1977, 164, joon. 17). Põhimõtteliselt kattuvad need kolm jaotust ka minu bakalaureusetöös välja käidud geomeetriliste kujundite põhjal tehtud klassifikatsiooniga vastavalt ovaalseteks (A), tilgakujulisteks (B) ja kolmnurkseteks (C) liigitatud kirvesteks (Johanson 2003). Lihtsam ja selgem oleks jääda tookord välja pakutud nimetuste juurde. Seda enam, et lihtsate silmaga kirveste heterogeense koosluse puhul tuleb enamuse ilmselt klassifitseerida kusagile vahepealsesse tüüpi (seda on märkinud nt Bakka & Kaland 1971, 12). Meeles tuleb pidada, et lihtsate silmaga kirveste puhul võime rääkida siiski vaid teatud seaduspärasustest ja isegi mitte tehnilisi iseärasusi arvestavatest tüüpidest, seega 4. peatükis esitatud numbrid lihtsate kirveste arvukuse ja osakaalu kohta Eestis sõltuvad eelkõige uurija subjektiivsest pilgust.

Hilised silmaga kivist kirved. Silmaga kirveste kolmandaks jaotuseks venekirveste ja lihtsate kõrval oleksid hilised silmaga kivist kirved, mille alla koonduvad, nagu nimetuse interpreteerivast toonist näha, pronksiaega dateeritud ja selgelt eristuvate tunnustega tüübid: viisnurksed (joonis 2: 3), rombikujulised (joonis 2: 4) ja painutatud kannaga kirved.

²⁵ Põhjaliku „tüübi-historiograafia” kohta vt Østmo (1977).

Viisnurksete kirveste päritolupiirkonda nähakse Kesk-Euroopa Lausitzi kultuuri alal ning on tänu sellele dateeritud nimetatud kultuuri levikuperioodi nooremal pronksiajal (Äyräpää 1938; Meinander 1954, 79), ent kirveste ajaline kuuluvus perioodi sees ei ole selge (vt Lang ilmumisel). Rombikujuliste kirveste päritolupiirkonnaks on peetud Skandinaaviat ning sellega seoses Kesk-Euroopa viisnurksete kirveste paralleelvormiks Skandinaavias. Valdavalt on nii seal kui Soomes kirved dateeritud nooremasse pronksiaega (Äyräpää 1938, 890–891; Meinander 1954, 75), ehkki pole välistatud nende kuulumine ka pronksiaja vanemasse perioodi (Meinander 1954, 75). Painutatud kannaga kirveste lähtepiirkonnana on nähtud nii Skandinaaviat (Meinander 1954, 67) kui Põhja-Saksamaad (Indreko 1939, 44). Kõige paremini tuntud ja pikalt ka ainus kindla dateeringuga eksemplar Põhja-Euroopas (Lang ilmumisel) on saadud Asva kindlustatud asulast (Indreko 1939, 44), kus see asulakoha dateeringutest lähtudes ei saa olla vanem kui pronksiaja teine pool (Äyräpää 1938, 896). Meinander sidus need noorema pronksiaja esemed suure välise sarnasuse alusel Kaukaasia aladelt pärit vask- ja kivikirvestega (Meinander 1954, 67).

1.3.3. Muu esemeline materjal

Põhjalikuma ülevaate saamiseks esemelisest materjalist hilisneoliitikumis ja vanemal pronksiajal vt Johanson 2003, siinkohal esitatakse perioodi materiaalses kultuuris orienteerumiseks vaid põgus tutvustus. Kindlalt saab nöörikeramika kultuuriga seostada haudadest leitud. Ent alati ei näi see kehtivat, olgu veelkord mainitud nn pyheensilta tüüpi nooleots Karlova matusepaigast. Tulekivist väikesesemete kuulumine nöörikeramika kultuuri on seda raskem tuvastada, et meie nöörikeramika asulates ja mitme perioodi asulate nöörikeramikaga kihtides on kildtehnikas kiviesemeid hoopis vähem (Jaanits 1953, 304–305 Akali ja Kullamäe kohta; Jaanits 1959, 48 Valma kohta) või need lausa puuduvad (Kriiska 2000, 63–64 Riigiküla XIV kohta). Nähtust on seletatud varasemate ja hilisemate vormide sarnasusega ning muutumatuna püsinud tulekivitöötlemise tehnoloogiaga, mis võib kehtida mitmekihiliste asulate, aga mitte nn puhaste nöörikeramika asulate puhul (nt Riigiküla XIV). Seega võib nähtusele olla ka teine selgitus, mille võimalikest põhjustest tuleb allpool pikemalt juttu.

Nöörikeramika kultuuriga saab seostada kolmnurkseid rootsuta kergelt nõgusa päraosaga ja nende alavariandina südamekujulisi nooleotsi, mis on olnud kasutusel laial alal Skandinaaviast Kesk-Euroopani ning milles nähakse kindlaid seoseid Baltikumi ja Läänemere lõunakalda leiumaterjali vahel (Kriiska & Saluäär 2000, 24–26; Rimantienè 2000, 196–198; Kriiska & Tvauri 2002, 77). Jaanits on Akali ja Kullamäe materjali põhjal, arvestades

stratigraafiat ja vastavust keraamikaliikidele, nöörikeramikaga sidunud viis erinevat nooleotsa varianti (Jaanits 1953, 233), ent nimetatud asulates, mis on ilmselt olnud järjepidevalt asustatud, ei pruugi väikeesemete kultuurikuuluvuse eristamine küll väga usaldusväärseid tulemusi anda. Ainus kindel nöörikeramika kultuuri kuuluv odaots on Keila lähedalt Tuula matmispaigast leitud eksemplar (Jaanits jt 1982, 108).

Nöörikeramika kultuuriga seostatakse piklikke tulekivist laastnuge, nagu neid on leitud Ardu, Kunila ning Kāo kalmistust (Jaanits jt 1982, 108) ja näiteks Abora I asulakohast Lätis (Loze 1979, 64; Loze 1992, 316). Ilmselt võib nendega ühendada ka nn leegikujulised (*flammförmige*) laastnodad, mida on saadud arvukalt Kesk-Euroopast ja Poolast (Valde-Nowak 2000, 477). Kalmistute materjalile toetudes on nöörikeramikaga seostatud nelinurkse ristlõikega tulekivist (näiteks Ardust, Kunilast) või kristalsetest kivimitest (Jaanits 1953, 278) talbu.²⁶ Kindlasti kasutati ka teistsuguseid varasematest perioodidest pärit esemetüüpe, näiteks pakse ümardatud kantidega ning lamedaid kolmnurkseid (Jaanits 1953, 274–275) ning õõnestalbu (nt Kunila kalmistult – Jaanits jt 1982, 107). Kunila matmispaigast on saadud paar nelinurkset kivitahku (Jaanits jt 1982, 108).

Läti materjalile toetudes võib selle etapiga siduda ümaraid ja pöidlaküünekujulisi kolmelt servalt retušitud kõõvitsaid (Loze 1992, 316, 318), aga eriti piklikke ja suhteliselt kitsaid, kujult kolmnurka või nelinurka meenutavaid ning kolmelt küljelt tugevalt retušitud eksemplare (Loze 1979, 63). Ümaraid kõõvitsaid seotakse nöörikeramika kultuuriga ka Skandinaavias (Malmer 1962, 537, 540 Abb. 102). Eestist võib nimetada ühte eksemplari Tüksamäe tarandkalmest, mille leiukontekst viitab varasema materjali sekundaarsele käitlemisele (lähemalt 3. ptk).

Luust esemetest võib kalmete materjali põhjal vaadeldava kultuuriga siduda kitse- või lambaluust lihtsaid naaskleid ning kitsa teraga peitleid, kaarjaid metsseakihvast esemeid, mille puhul on oletatud kasutamist nugaena, luust pöörasid ehk rõivakinnitusvahendeid ning kahepoolsete kiskudega ahinguotsi (Jaanits jt 1982, 107).

Eesti hilisneoliitikumi materjal on eristatud ka nn ristiteralisi silmaga kivist kirveid, teisisõnu kivikõplaid (Jaanits jt 1982, 119). Neid on teada suhteliselt väike arv – kuus –, mis muuseumikogude arvelt vaevalt enam suureneb, pigem võib neid tuvastada kaduma läinud kirveste leiuteateid analüüsides. Nende maaharimisriistade väike arv Eestis on olnud aluseks arvamusel, et meie alal on põllutööl kasutatud pigem puukõplaid või ka näiteks kaevekeppe

²⁶ Üks seni publitseerimata nöörikeramika kultuurile iseloomulik talb on leitud Tapa linna külje alt Valgejõe äärest mõned aastad tagasi. Tegemist on ligikaudu 8 cm pikkuse nelinurkse kuju ja trapetsilise põhiplaani hallikast pruuni paatinaga kaetud tulekivist valmistatud esemega. Talba säilitatakse Tapa Muuseumis.

(Jaanits 1992, 51). Muide, nii kõplaid kui kaevekeppe võidi kasutada ka väljaspool põlluharimist, kütt-kalur-korilaste poolt metsikute taimede, molluskite ja juurte hankimiseks, ning seda enam ei ole alust ristiteralisi kirveid pidada ainuseotuks viljelusmajandusega. Teiseks, ei ole põhjust eeldada, et kõplad üldse olid paremad riistad mulla kobestamisel kui õigeteralised kirved. Eksperimendid selliste kirvestega on osutanud nende efektiivsusele teatud ülesannete sooritamisel, näiteks puutüvede õõnestamisel (Olausson 1983, 48). Teiselt poolt võib oletada, et just õigeteraliste kirveste tera läheb kergemini ja sügavamale maasse, ehkki ei keera mulda nii hästi ümber, seega võidi neid kasutada näiteks esmakordse maa ülesharimise juures. Täpselt samuti, sõltuvalt tera kinnitustehnoloogiast adra külge, võidi nn kõplaid kasutada hoopis adrateradena.²⁷ Kivikirveste kasutamist põlluharimisel on kirvestel leiduvate kasutus- ja kulumisjälgede põhjal eeldatud mitmete uurijate poolt (Østmo 1977, 187; Leahy 1986, 148). Diskussiooniga liitub ka probleem kivist adrateradega, mida samuti seotakse just hilisneoliitikumi ja nöörikeramika kultuuriga, kui algeline konksader Eestis oli juba tuntud (Lang 1995a, 139). Võimalike adrateradena on käsitletud mitmeid lihtsaid silmaga kirveid ka Eesti materjalis (Lang 1999a, 328–329), ent nende dateerimine neoliitikumi ei ole tõestatud, kuna nii Põhja- kui Lääne-Euroopas leidub neid neoliitikumist kuni rooma rauaajani (Lang 1999a, 332–333). Lisaks dateeringule on lahtine ka nende adrateradeks peetavate esemete tegelik funktsioon. Võib loomulikult oletada, et adraterade, kõblaste ja puuraiumiskirvestena kasutati erinevaid eksemplare, ent pole mingit põhjust eeldada, et neid on võimalik vormiliselt nii selgesti eristada. Valter Lang on oletanud, et kirveid on kasutatud eeskätt põllumaa raadamisel – s.t nii puude mahavõtmisel kui ka mullakamara lõhestamisel –, mis aga ei välista nende tarvitamist paljudel muudelgi eesmärkidel (Lang ilmutumisel). Põhjenduseks toob ta eeskätt kirveste leidmise tänapäevastelt viljelusmaadelt, mis tundub ehk pisut liiga lihtsustatud. Esiteks ei ole täit selgust, millised alad olid toona üles haritud, õietolmudiagramme konkreetsetest juhuslike kivikirveste leiukohtadest ei ole ju tehtud²⁸ ning ega kirve leidmine kunagi kahtlematult ülesharitud põllult ei kinnita veel eseme kasutamist põllumajanduslike praktikate juures. Seega, tänapäevased viljelusmaad, olgugi viljakad, ei pruukinud olla ülesharitud. Teiseks võib selle taga aimata uurimisprobleemi – kivikirveid on ju märksa lihtsam leida ülesharitud põllumaadelt kui metsast või soost. Lisaks

²⁷ Mõõnan, et selliste spekulatsioonide tegemine nõuab vastavaid eksperimente, mida seni ei ole tehtud ei Eestis ega teadaolevalt ka mujal.

²⁸ Tõsi küll, loodusteaduslikke meetodeid on rakendatud kirveste leiukohtade läheduses, näiteks Rõuge Tõugjärve ümbruses on valmimas viirsavidiagramm (Veski, Poska), mis näitab maaviljeluse osakaalu vähemalt 2 km raadiuses järvest alates 3. at keskpaigast eKr. Lähim kirves – lihtsa või hilise kirve teraosa – on leitud järvest 5 km kauguselt, seega, ehkki leid on täpsemalt dateerimata, võib oletada, et kirve maapinda sattumise ajal viljelust tunti ja praktiseeriti. Ent see loomulikult ei tõesta, et kirvest kindlasti põllutöödel ka kasutati.

on teatud osa kirvestest tegelikult leitudki soode kuivendamisel ja uudismaana ülesharimisel. Ma ei taha sugugi vastu vaielda oletusele, et kirveid on pruugitud maaharimisel, vaid hoiatada liiga loogilisena näivate järelduste eest.

Hilisneoliitikumiga, aga mitte enam nöörikeramika kultuuriga seostuvad ka üksikud importesemed – üle pinna retušitud juhuleidudena saadud Skandinaavia päritolu tulekivist pistodad, mida on valmistatud ajavahemikus 2300–1800 eKr (Kriiska & Tvauri 2002, 91). Hiljuti on Eestist selliseid kokku loendatud seitse (Kriiska & Tvauri 2002, 91).

Vanema pronksiaja esemelise materjali tuvastamisel võib põhimõtteliselt nimetada sama probleemi, mis hilisneoliitikumi nöörikeramika kultuuris – nimelt väikeste tulekiviesemete dateerimisküsimusi. Kindlasti kasutati suurt osa varasematest esemeliikidest edasi, kolmnurksed nooleotsad ja ümara kujuga üleni retušitud kõõvitsad on selle näiteks (Rimantiené 2000, 198). Pronksiaja algusega on Ida-Baltikumis seostatud õõnesteraga kõõvitsad ja noad, mis eristuvad neoliitilistest märksa täiuslikuma töötluse poolest, Skandinaavia-pärased ja üle Põhja-Euroopa levinud pistodad ning pikast kitsast nukleusest valmistatud uuritsad (Rimantiené 2000, 195–200).

Kindlalt pronksiajaga võib siduda väheseid metallesemeid. Kuueteistkümmet pronksleiu hulgas domineerivad õlg- ja rantkirved, neile lisaks on saadud putkkirves Järveküllast ning teine Eesnurga küllast Lääne talu maalt Kolga-Jaani lähedalt (vt lähemalt Lang jt 2006a, 2006b) ning odaots Muhu saarelt, mis pärineb Uurali mäestiku lõunaosa või Musta mere äärsete steppide alalt (Kriiska & Tvauri 2002, 94–95). Eesti ala esimesed pronksesemed on leitud peamiselt Lääne- (valdavalt Saaremaalt) ning Kesk- ja Lõuna-Eestist ning pea kõik on kogutud juhuleidudena (sammas). Silmaga kivikirveste omamist ja kasutamist vanemal pronksiajal tõestab juhuleiuna saadud lihtne ovaalse kujuga kivikirves Vaiblast, mille varreaugus säilinud puidujäänused dateeriti aega 3060±85 radiosüsiniku aastat, mis jääb kalibreeritult (95,4% tõenäosusega) ajavahemikku 1520–1052 eKr (Kriiska 1998, 154).

1.4. Silmaga kivikirved – kasutusvõimalused ja eksperimendid

1.4.1. Silmaga kivikirved arheoloogilistes eksperimentides

Eksperimentaarheoloogilisi uuringuid seoses varreauguga kivikirvestega on nähtavasti tehtud päris palju, ent tulemusi on avaldatud siiski võrdlemisi vähe ning suur osa neistki jäävad rohkem kui 20 aasta taha. Deborah Olausson oma eksperimente tutvustavas ülevaates alustab esimest peatükki märkusega, et iga eseme väärtus sõltub kahest faktorist: (1) praktilisest (2) ja tseremoniaalsest, tõdedes kohe, et enamasti ei ole esemed puhtalt praktilised

või kasulikud ega puhtalt tseremoniaalsed ning enamik sisaldab seega mõlemat tunnust. Esemete morfoloogilisi parameetreid vaadeldes ja mõõtes ning tehes vastavaid eksperimente, on võimalik välja arvutada nii-öelda puhtalt praktilise kasutuse miinimum ja sellest lähtuvalt n-ö väärtuse ülejääk, mis iseloomustab juba demonstratsiooni funktsiooni (Olausson 1983, 7), seega tahaks uurija kõigest hoolimata tõmmata mingi joone, mis aitaks esemeid kahe pooluse vahele lahterdada. Kindlasti ei ole mõeldav oletada orgaanilist kujunemist viisil, et kui oli rohkem aega kirvest lihvida, oli tulemuseks tseremooniakirves, ja kui vähem, siis lihtne töökirves. Kas ja kui palju aitavad eksperimentid puhtalt tehniliste võtete rekonstruktsioonikatsetest kaugemale, lähemale funktsioonianalüüsile, ongi käesoleva alapeatüki laiem ja vastust ootav küsimus.

Enne autori enda eksperimentide tutvustamist peab mainima mõningaid antud töö seisukohalt olulisemaid uurijaid ning andma lühikese ülevaate nende tehtust. Lähema käsitluse alla on võetud Šoti arheoloog Michael B. Fenton, kes analüüsib silmaga kirveste valmistamise rekonstruktsioonikatseid (1984). Ta vaatleb Šotimaalt leitud silmaga kirveste materjali päritolu ja tingimusi ning kirveste valmistamistehnikaid. Silmata kivikirveste tulekivist ja kristalsetest kivimitest ekspemplare, nende valmistamise keerukust ning efektiivsust on võrrelnud Deborah Olausson (1983). Viimasena tuleb nimetada Rootsi arheologi Åke Hyenstrandi artiklit (1969), kus autori läbiviidud eksperimentid lihtsate silmaga kivikirvestega osutavad nende esemete vaieldamatule efektiivsusele praktiliste tööriistadena. Kahjuks ei ole kasutuseksperimente läbi viidud venekirveste ega hiliste silmaga kivikirvestega, mida valdavalt tööriistadeks peetud ei ole. Seda huvitavam oleks võrrelda nende tulemusrikkust lihtsate, nn töökirvestega. Seda enam, et kahjustus- ja kulumisanalüüsid näitavad, et kõiki silmaga kivikirveid on põhimõtteliselt võimalik praktiliselt kasutada, isegi väga peenike varreauk ega liigne raskus ei pruukinud olla takistuseks.

Kirve valmistamise tähtsamad etapid läbi eksperimentide.

(1) Toormaterjali valik on kindlasti kõige olulisem osa kivikirve valmistamisel. Täendusrikkad on eriti kolm momenti: toorik peab olema mikropragudest puutumata, sobivast kergesti töödeldavast ja vastupidavast kivimist ning kujult ja suuruselt võimalikult lähedane lõpptulemusele (Fenton 1984, 231). Fentoni uuring ainult kinnitab Olaussoni hüpoteesi toormaterjali valikust nn sekundaarsetest allikatest. Kui primaarseks on peetud kaevandusi ja kivimurde aluspõhja paljandustes, siis sekundaarseks on põllult ja mererannast korjatud vajaliku kuju ja suurusega munakad. Väliuuringute käigus tehti kindlaks, et valdav enamik Šoti kristalsetest kivimitest (silmaga) kirvestest on tehtud munakatest, kuna need on parema kvaliteediga, sagedamini pragudeta ning parema kujuga (sarnasema kujuga

toodetavale esemele) (Fenton 1984, 236–237, tabel 5). Geograafiliselt kaugem paralleel Austraaliast osutab samuti, et kristalsete kivimite puhul (diabaas, basalt) on eelistatud just randa uhitud munakaid, sest need olid sellisele „kohtlemisele” kõige paremini vastu pidanud (Olausson 1983, 19–20).

(2) Tooriku ettevalmistamine on järgmine samm kirve valmistamisel. Kui Olausson eeldab, et kristalsetest kivimitest ja tulekivist kirveste ettevalmistamine oli enam-vähem sarnase ajakulu ning etappidega, kus kristalsetest kivimitest kirveste valmistamine algas lõhestamisega, jätkus kujusse täksimisega ning lõppes lihvimisega (Olausson 1983, 30), siis Fenton välistab silmaga kirveste puhul lõhestamise²⁹ ning peab tõenäoliseks just peamiselt täksimise kui kõige usaldusväärsema ja ökonoomsema tehnika kasutamist toorikute kujundamisel (Fenton 1984, 223).

(3) Varreaugu väljatöötamisel on kasutatud erinevaid tehnoloogiaid, mis on samuti põhimõtteliselt lihvimis- ja täksimis põhised. Puurimine – kas silinderpuuri (õõnes-) või „massiivse”³⁰ puuri abiga kas käsitsi või vibusüsteemiga – on ju tegelikult lihvimine ning seega aeganõudvam kui täksimine. Täksimist on aga võimalik kasutada vaid suuremate aukude puhul, kuna väiksem auk nõuaks loogiliselt väiksemat lõögikivi, mis aga ei annaks enam korralikku efekti; samas on täksimisega tehtud auk täpselt sama sile kui puurides (Fenton 1984, 227–228). 19. sajandi eksperimenteerimised erinevate puurimismeetoditega on viidanud, et ehkki õõnespuur tundub efektiivsem, kuna kulutab läbi vähem materjali, siis tegelikkuses osutus tulemusrikkamaks hoopis puust „massiivse” puuriotsa kasutamine koos pideva liiva lisamisega (Fenton 1984, 227 ja seal viidatu).

(4) Lihvimine/poleerimine³¹ – Šoti materjali järgi otsustades on läikivaks poleeritud enamasti venekirveid, ent siiski ka osa lihtsaid kirveid. Lihvimisega on eeldatavalt kujundatud vaid väga väike osa venekirvestest ja mõni juhuslik lihtne silmaga kirves. Kirve pinnale viimase töötluse andmisel on siiski valdava osa venekirveste ja mõningate lihtsate silmaga kirveste puhul kasutatud lihvimist.

²⁹ Fenton kasutab mõisteid *flaking*, *chipping*, *pecking* ja *grinding*. Kui esimese – lõhestamise – ta välistab võrdlemisi jämedateraliste kivimite puhul, siis *chipping* 'kildude' eemaldamine on võimalik, ent eksperimendid näitavad, et meetod põhjustas mikropragude tekkimist, mis hiljem tõid kaasa tooriku purunemise. Seevastu *pecking* 'täksimine' on kõige usaldusväärsem tehnika, mille käigus antakse toorikule tuhandeid võrdlemisi nõrku lööke, mis ei tekita nii suurt survet kivile kui eelmised tehnikad, ent on samas ka märksa aeglasem. Parimaks tõõvahendiks osutusid kvartsimunakad – kiviaja asulamaterjalist leitud kvartsimunakad võivad seega olla just kristalsetest kivimitest valmistatud kirveste tegemisriistaks. *Grinding* 'lihvimine' on kõige aeganõudvam ja raskeim ning on seetõttu parim just viimistluseks ja mitte kirve kujundamisel. (Fenton 1984, 222–223).

³⁰ Siin ja edaspidi on inglisekeelne termin *solid drill* tõlgitud kui „massiivne puur” (täispuur = seest täis).

³¹ Inglisekeelsete sõnade *grinding* ja *polishing* vahe on selles, et esimene on tõhusam, selle käigus eraldub materjal, samas teine mõjutab ainult pinda.

(5) Kasutamine on kivikirve väljund ning kindlasti kõige olulisem parameeter. Kuna eksperimenteerida on siiski võimalik vaid praktilise kasutusega, siis ongi valdavalt katsetatud puude langetamist, okste laasimist ja lõhestamist. Erinevaid kasutusvõimalusi lisaks praktilistele käsitlen alapeatükis 1.4.2.

Kivikirveste eksperimente on autori poolt läbi viidud 2004. ja 2005. aastal. Kuna katsed ei ole lõppenud, siis ei saa esitada lõplikke tulemusi, ent olulisemate tähelepanekute tutvustamine on siinkohal igatahes omal kohal, kuna osaliselt kinnitavad need Fentoni, Olaussoni ja Hyenstrandi tulemusi, osaliselt aga esitavad alternatiivseid võimalusi.

I katse – silmaga kivikirve kuju välja töötamine. Tooraineks valiti loodusliku diabaasi tük³² mõõtmetega 11,2 × 8,5 × 4,3 cm. Vajalike vihjete puudumine eksperimendi esimesel aastal tingis võrdlemisi aeganõudva lihvimistehnika valiku kirve tooriku kujundamisel. Nii ei õnnestunud kirvest päris proportsionaalseks teha, samuti jäi kirve teraosa liiga lühikeseks ja seega suure nurgaga, viimast võib pidada osaliselt ka tooriku võrdlemisi väikeste mõõtude süüks, mis ei oleks lubanudki kirve tera kitsamaks lihvida. Enam-vähem üle pinna ulatuv, aga siiski väga ebahühtlane lihvi, mis eriti ei kulutanud kivi pinda, vaid pigem poleeris seda, saavutati ligikaudu 8 tundi kestnud töötamise tulemusel. Et kõik murdekohad siledaks lihvida, oleks läinud veel vähemalt sama kaua aega. Lihvimiseks kasutati liivakiviplaati ja võrdlemisi jämedateralist liiva, mida koos veega kasutati abrasiivina. Tegemist oli füüsiliselt piisavalt kurnava tegevusega, mis nõudis mõneminutilisi puhkusi iga paarikümne minuti järel. Fentoni eksperimentid näitasid, et sama suurtel (ja samast kivimiklassist) ning veidi pikematel kirvestel on täksimistehnikaga vajalik kuju saavutatud 3 tunniga, ühtekokku võib täksimine olla koguni kuni 3 korda efektiivsem (Fenton 1984, 226, joon. 5, tabel 3). Šoti kirveeksperimentides kasutati lihvimiseks lubjakiviplaati ja abrasiivina kvartsliahi ning lõpuks poleeriti kvartsmunakaga. Kokku kulus täiusliku lihvi saavutamiseks 3 tundi, rahuldava lihvi jõuti aga juba tunniga (Fenton 1984, 228–230). Seega võib kirve täksimise-lihvimise kombineerimisega jõuda kirve kuju täiusliku väljatöötamiseni vähemalt kuue tunniga, samas ainult lihvimisega läheks kaks kuni kolm korda rohkem.

II katse – eelmises eksperimendis kasutatud kirvetoorikusse varretusaugu puurimine. Selleks täksiti algul sisse madal lohk ning asuti seejärel puurima. Puuriks kasutati lihtsat puitkonstruktsiooni, mille külge kinnitati vibu, puuriotsaks oli sea toruluu tük (joonis 3: 1, 3). Tegemist oli katse-eksituse meetodil valmistatud vibupuuriga, millel seetõttu ilmnis loomulikult ka palju vajakajäämisi ja probleeme. Puurimine ei kujuta endast tehniliselt

³² Kivim saadi Tartu Ülikooli geoloogiamuuseumist.

keerulist tegevust ning seda on võimalik kiiresti omandada. Oluline oli leida tasakaal jõu ja tehnika vahel, sest puurile liiga kõvasti vajutades jäi puur seisma, liiga nõrgalt vajutades hakkas vibunöör ise pöörlema. Nööri tuli iga natukese aja tagant pingutada, sest see venis võrdlemisi kiiresti välja ning hakkas pöörlema. Liiga peenike nöör sõi kiiresti puuri sisse ja puur jäi seisma. Kõige paremaks osutus 6 mm pööratud takunöör, mis kasutamisel põimiti veel kahekordseks. Puuriotsaks kasutatud sea toruluud tuli tihti vahetada, kuna tegemist oli võrdlemisi lühikeste luutükkidega. Seetõttu ei kujunenud augu sisesein ka ühtlaseks, vaid muutus astmeliseks.

Pärast 5 h 30 min – 5 h 45 min tundi puurimist oli augu sügavus 8 mm³³, samal ajal oli luu kulunud üle 2,5 cm. Umbes 18 tunni töö järel on augu sügavus 2 cm (joonis 3: 2), seega prognoositav ajakulu silma läbipuurimiseks oleks ligikaudu 40 tundi. Aga siinkohal tuleb arvestada paljude asjaoludega: esiteks võttis kõige rohkem aega just algus, kus energiakulu on märgatavalt suurem (võrdluseks: augu läbimõõt pinnal 4 cm, südamiku läbimõõt 1 cm). Küsimus siinkohal oli kindlasti ühelt poolt luu paksuses, ent ka „õige soone sisse saamises”, mis tegelikult oli enam-vähem korralikult välja kujunenud alles 1 cm puurimise järel. Luu puhul oleks ilmselt sobilikum suure linnu toruluu (Jüri Peets, suuliselt autorile), mis on küll õhema seinaga, aga sugugi mitte hapram ega pehmem kui loomalu. Edasistes eksperimentides tuleb proovida ka „massiivset” puidust teraga puuri, mida eksperimentides kasutas Fenton ning mis osutus vähemalt sama efektiivseks kui õnespuur. Oma katses kasutasin abrasiivina võrdlemisi jämedateralist liiva, mida segasin veega. Limoniit ei osutunud oluliselt paremaks abrasiiviks kui liiv³⁴. Fenton kasutas kvartšliiva, mis töötas võrdse efektiivsusega nii märjalt kui kuivalt. Pigem oli märja liivaga puurimine segavaks, sest poriks muutuvat liiva tuli pidevalt vahetada (Fenton 1984, 228), mida võisin täheldada ka oma eksperimentis. On osutatud, et olulist vahet ei ole käsitsi pööratava puuri ja vibupuuri efektiivsuse vahel (samas). Käsitsi puuri pööramine väsitab aga tõenäoliselt vähem kui vibupuur, sest esimesel juhul saab raskust rakendada kahe käega, samas kui vibupuuriga peab ühe käega vibu hoidma.

III katse – puude raiumine tööstuslikult valmistatud kivikirvega. Töövahendina kasutati tööstuslike meetoditega kristalsest kivimist valmistatud silmaga kivikirvest mõõtudega 15,5 × 6,8 × 5 cm (joonis 4). Kuivanud toominga tüvi, läbimõõduga 8 cm, õnnestus läbi raiuda 9–10 minutiga (joonis 4: 2–3). Hyenstrandi eksperimentide käigus langetati 16 cm läbimõõduga

³³ Võrdluseks: Fentoni eksperimentides olid vastavad näitajad puust teraga puuriga 2,5 mm tunnis esimese 10 mm kohta.

³⁴ Kundast leitud looduslikku limoniiti soovitas katsetada J. Peets, kes aga hilisemates vestlustes on tunnistanud, et tegemist oli halvakvaliteedilise ja liiga palju liiva sisaldava limoniidiga.

lepp 15 minutiga, samas 15 cm läbimõõduga kase raiumiseks läks 17–18 minutit (Hyenstrand 1969, 102–104). Seega, silmaga kivikirve efektiivsus puude langetamisel näib olema tõestatud. Samas ei sõltu tööriista efektiivsus vaid langetamise kiirusest, vaid samavõrra selle vastupidavusest. Siinkohal tuleb mõnda, et kõige olulisem kirve tegemise juures näib tõepoolest olevat toormaterjali hoolikas valik ning tööstusliku kirve puhul ei saanud just seda kontrollida. Ühelt poolt on oluline kivim ise³⁵, teiselt poolt jälgitakse toormaterjali puhul mikropragude olemasolu ning ilmselt on oluline olnud ka iga kasutatava munaka struktuur ja koostis, mis seab piirid ka sellele, mis suunaliselt toorikust täpselt kirvest kujundama hakatakse. Kui Hyenstrandi eksperimendid demonstreerisid, et puude raiumisel (nii langetamisel kui laasimisel) kirveste terad peaaegu ei kulunudki³⁶ (Hyenstrand 1969, 108), siis tööstuslike kirveste puhul murdus väiksemaid tükke tera küljest juba esimeste löökidega (joonis 4: 4). Eriti halvasti mõjus tööstuslikule kirvele halu poolitamise katse – see ebaõnnestus, ent „sõi” sellest hoolimata korraliku tüki terast. Samalaadsed tööd Hyenstrandi eksperimendis aga ei näidanud kirve olulist kulumist (samas). Tükkide murdumine ja kirve liiga kiire nüristumine tähendaks pidevat teritamist, näiteks rohekest (basaldi ja gabro moondekivimi üldnimetus – Eestis seda ei leidu) kirvest tuli 16-tunnise töö jooksul teritada 14 korda, mis lisas 1 h 49 min kirve valmistusajale (Olausson 1983, 51 ja viited), mõjudes nii kirve efektiivsusele negatiivselt. Samas on eksperimentide puhul osutatud, et erinevalt tulekivist kirvestest ei murdu kristalsetest kivimitest kirved nii kergelt, kahjustused piirduvad tera nüristumise ja väikeste kildude eemaldumisega, mis aga ei takista poolikut tööd edukalt lõpule viimast ka ilma kirve vahepealse teritamiseta (Olausson 1983, 59). Näis, et võrdlemisi raske puutöö tegemisel ongi sobilikum nürim tera, sest esimesed killud teritatud terast murdusid juba esimeste minutitega, samas hiljem suuremaid kahjustusi enam juurde ei tekkinudki.

IV katse – jäässe augu raiumine kivikirvega. Kuna varretustehnoloogia vedas alt ning kirves hakkas kiiresti silmas pöörlema, ei saa kirve efektiivsuse kohta väga adekvaatseid tulemusi siinkohal anda. Ligikaudu 7–8 minutiga õnnestus jäässe raiuda 20 cm sügavune auk. Kirves

³⁵ Tööstusliku kirve puhul seadis materjali valikul oma piirid kiviraidur, kelle valik langes võrdlemisi jämedakristallilisele graniidile – küll kõvale ja hästi töödeldavale (ideaalne ehitus- ja viimistluskiivi moodsa kivitööstuse jaoks), ent suurte kristallide tõttu kergemini murenevale kivimile, mis ilmselt põhjustas ka tera kiire lagunemise. Graniiti on suure kvartsisisalduse (30–70%) tõttu kiviajal raieriistadeks vähe kasutatud, kuna kvartsimineraalid on teiste kivimit moodustavate mineraalide kõrval väga kõvad ega allu hästi erinevatele (käsitsi) kivitööstustehnikatele. Rohkem on kasutatud aluselisi (kvartsi mitte sisaldavaid) gabro (nt diabaas) või dioriidi erimeid (nt andesiiti). Eestis leiduvate kivimite koostisest ja struktuurist vt nt Suuroja 2004. Põhjaranniku mesoliitiliste ja neoliitiliste asulate kiviainese analüüs näitas, et enim on raieriistadeks kasutatud gneisse (Suuroja 1996).

³⁶ Hyenstrand kasutas oma eksperimentides kiviaegseid leiukontekstita esemeid.

töötas jää raiumisel hästi, ent olulisem on tähele panna, et kirvel ei täheldatud mingeid kahjustusi. Külma ilma tõttu kattus kirves kiiresti jääkihiga, mis näis justkui tera kaitsvat igasuguste mehhaaniliste vigastuste eest.

Ekspirimendid näitasid, et praktilise kasutuse puhul on varretustehnoloogial väga suur roll. Tööstusliku kirve varreks sai jäme kaseoks, mis vooliti ühest otsast õhemaks, sinna asetati kirve pea, vars kiiluti otsast puidulaastudega, millist tehnoloogiat kasutas ka Hyenstrand ning mille kasutamine muinasajal on leidnud tõestust arheoloogilistelt kirvestelt leitud luust kiilude näol (Leahy 1986, 145). Kahjuks ei osutunud see kõige paremaks viisiks, sest kirves hakkas üsna pea varre otsas keerlema. Püüdes olukorda lahendada järjest uute kiiludega, oli tulemuseks varre lõhenemine kuni lõpuni. Kirvepea keerlemise vastu võib aidata veel tänapäeval paiguti kasutatav varre leotamine vees, et puit paisuks (Hyenstrand 1969, 106). Lisaks kiilule on nähtavasti kasutatud kirvepea fikseerimist varre külge näiteks naharibade abil ja erinevate liimainetega.

Niisiis, kirve efektiivsuse puhul praktiliseks tööriistaks tuleb arvestada kahte aspekti: tööaja kulu ja kirve kulumist sealjuures. Minu eksperimendid näitasid, et ehkki kivi on põhimõtteliselt praktiliseks puutööks sobilik materjal, hakkab kirve tera kiiresti lagunema. Võttes arvesse Olaussoni katsete sama järeldust, samuti tööstuslikult valmistatud kirvestega, ent tera praktiliselt tervena säilimist Hyenstrandi eksperimentides, näib, et tööstuslikult tehtud kirvestega läbiviidud eksperimentide tulemused ei pruugi usaldusväärsed olla, sest just toormaterjali valik ja sobivuse hindamine on nähtavasti olnud ehk isegi kõige olulisemad parameetrid kirve valmistamisel.

Kui hinnata meie silmaga kivikirveid just tehnilisest ja funktsionaalsest aspektist, siis on põhimõtteliselt võimalik tuletada ka kirvetüüpide võimalikku praktilise ja tseremoniaalse otstarbe vahekorda. Enamasti eeldatakse, et „ilusate” venekirveste valmistamise peale on kulutatud rohkem aega ja nende tehnilised näitajad ei ole praktiliseks tööks nii sobivad kui lihtsatel kirvestel, ning seega on venekirved nii-öelda devalveeritud tööriista seisusest (nt Malmer 1962, 670).

Eeldades, et enamik meie kivikirvestest on tehtud munakatest, mitte kivimurrust pärit toormaterjalist³⁷, siis tundub loogiline, et kirveste ümar põhiplaan on lihtsam saavutada kui

³⁷ Eesti täpsemalt määratud kivikirveste puhul on sagedamini esinevaks toormaterjaliks gneiss ja erinevad gneisi erimid, gabro ja tema erimid, diabaas, amfiboliit, uraliitporfüriit – neid kõiki leidub rohkemal või vähemal määral nii kristalses aluskorras kui rändkivides (v.a uraliitporfüriit, mida aluskorras ei leidu) (vt Suuroja 2004), ning gneisid on graniitide järel teisel kohal nii aluskorras kui rändkivide seas (sammas, 44). Kõik nimetatud on kristalsed kivimid (tard- ja moondekivimid) ning need Eesti maismaal, mis sajaprotsendiliselt on kaetud settelkivimitega, loomulikult ei paljandu. Nii võib kirveste toormaterjaliks oletada Läänemere põhjast, Lõuna-Soomest ja Kesk-Rootsist pärit (sammas, 21) rändkive.

neljakandiline. Samas on valdav enamik lihtsatest silmaga kirvestest just nelinurkse ning venekirved eranditult ümara läbilõikega ning näivad seega järgivat munakate kuju. Meie kivikirveste valmistamise kohta on andmeid vähe, sest kahest enam kasutatud lähenemisest – täksimisest ja lihvimisest – ei jää kummastki maha töötlemisjääke, samas ei ole põhjust kahelda, et just neid kahte tehnikat on kasutatud. Venekirved on valdavalt lihvitud üle pinna, samas on ka suur osa lihtsatest silmaga kirvestest üleni lihvitud. Eksperimentide tulemusena selgus, et pinna lõplik poleerimine, mida on peetud ilusate ja lihtsate kirveste ja sealtkaudu praktilise ja tseremoniaalse funktsiooni vahel otsustamisel peamiseks eristatavaks parameetriks, võtab aega vaid paar tundi rohkem, kui jätta kirves sel kombel viimistlemata, seega 25 tundi võtva kirve valmistamise puhul ei ole see ajakaotus määrav. Fenton on eeldanud, et lihtsate silmaga kirveste puhul kasutati varreaugu tegemiseks täksimise meetodit, samas venekirveste kui mõõtmelalt väiksemate puhul on kasutatud rohkem aega võtvat puurimist, seda asjaolu tõttu, et lihtsate kirveste suuremad mõõtmed eeldavad ka suuremat varreaugu, mida on täksides võimalik teha. Meie vähestest pooleri jäänud varreauguga kirvestest näitavad nii venekirved kui lihtsad silmaga kirved õõnespuuri kasutamist. Pealegi ei ole venekirveste ega lihtsate silmaga kirveste varreaugu läbimõõdus vahet. Puurides võib tulemuseks olla sooniline pind, mida mõned poolenisti ja ka läbi puuritud kirved kinnitavad, täksides jääb aga alati ühtlane pind. Varreaugu pind on aga varretustehnoloogia puhul vägagi oluline, sest soonilistes aukudes fikseerub vars paremini, mis on esmatähtis argument kirve praktilisel kasutamisel. Eksperimente läbiviinud uurijad (ja ma ise võin seda vaid kinnitada) on üksmeelselt väitnud, et iga indiviid, kellel on tugevad käed ja keskmisel tasemel osavus, suudab kergesti hallata vastavaid tehnikaid, et kristalsest kivimist kirves ise valmis teha (Olausson 1983, 33 ja seal viidatu; Fenton 1984, 230) ning ainus omadus, mida valmistajalt nõutakse, on kannatlikkus (Fenton 1984, 230). Samamoodi ei nõua ka kirve käsitlemine olulisi ettevalmistusi, ehkki ilmselt võib parema väljaõppe korral siiski kiiremate tulemusteni jõuda (Hyenstrand 1969, 106).

Kui võrrelda silmata ja silmaga kirveste praktilist efektiivsust, siis tuleb arvestada, et nii silmaga kirveste kaal kui teranurk on valdavalt suurem kui silmata kirveste oma ning mõlemad parameetrid on eeliseks just raskemal puutööl. Lamedam tera on robustsem ega ole nii vastuvõtlik plastilisele deformatsioonile. Suurem mass ühelt poolt jagab löögi ühtlasemalt üle kirve pinna, vältides deformatsioone, teiselt poolt „kulutab” selline kirves ennast paremini läbi puu, isegi kui tegemist on võrdlemisi nüri esemega (Olausson 1983, 55). Seega pole mitte mingit põhjust pidada silmaga kivikirveid praktiliseks tööks ebasobivamaks.

Kokkuvõtteks, venekirveste ja lihtsate silmaga kirveste materjal ega valmistamise tehnika ei erine, oluliselt pikem ei pruugi olla ka venekirveste valmistamisele kuluv aeg. Praktiliseks rakenduseks sobivad samuti mõlemad ning lisaks näitavad teraanalüüsid ning täiesti nüriks kulutatud erinevate kirveste tüübid, et kõiki on ka pruugitud. Venekirveid on siiski oluliselt vähem funktsionaalselt rakendatud kui lihtsaid, seda näitab nende proportsionaalsus, mis lihtsate puhul on intensiivsema kasutuse tagajärjel deformeerunud. Ent kindlasti ei saa väita, nagu oleksid venekirved praktiliseks kasutuseks vähem kõlblikud või et neid on tehtudki üksnes tseremoniaalsust silmas pidades.

1.4.2. Kasutusvõimalused

Valdavalt on esemetel olemas teatud praktiline väljund. Terminoloogilised nüansid viitavad, et praktiliseks kasutuseks võib pidada ka rituaalseid tegevusi. Siinkohal peab mainima näiteks rituaalset toidutootmist (vt allmärkus 38). Lihtsam on sõna „praktiline” pidada tehnoloogiliseks ja mitte hinnanguliseks terminiks, mistõttu võib praktilist (aktiivset) kasutust defineerida kui sellist, mille tulemusel tekib mingi märk/jälg esemele (nt Sievert 1990, 151). Esemetele on võimalik omistada lisaks praktilisele väljundile ka sümboolne (passiivne) roll, funktsioon, mis ei tooda käegakatsutavat tulemust (samas). James Sacketti jaoks on igal esemel „aktiivne hääl”, mis tähistab funktsiooni ja „passiivne hääl”, mis tähistab stiili (Sackett 1982, 59–112).

Enamasti on silmaga kivikirveste kasutusvõimalustest rääkides praktiline kasutus käsitlemata jäetud, samas on lihtsate silmaga kirveste puhul puude raiumine ja maa kündmine suhteliselt levinud oletusteks. Siinkohal ei tohiks kindlasti jätta tähelepanu alt välja aspekti, et kõikidel silmaga kivikirvestel, tüübist olenemata, on samasugune levikumuster – need on saadud juhuleidudena ning valdavalt ilma igasuguste liituvate leidudeta. Erinevatest rohkem või vähem tõenäolistest ladestuskontekstidest tuleb juttu peatükis 2. Siinkohal piirdun tõdemusega, nagu kehtiks kõikidele silmaga kivikirvestele mingi sarnane ladestusidee, see loomulikult ei tähenda, et neid on identsel viisil kasutatud. Pigem näib see viitavat sarnasele ideoloogiale, mis lähtub traditsioonidest ning kirve väärtusest (kasutus-, prestiiž- ja tööväärtuse kohta vt ptk 2).

Võimalik kasutus on kirjanduses sageli venekirveste ja lihtsate silmaga kivikirveste puhul eeldatult erinev. Siinkohal on aga kõigiti alust küsida, milliste morfoloogiliste tunnuste põhjal kirved nendeks tüüpideks, millest lähtuvalt ehitatakse üles interpretatsioonid, üldse jagatakse. Venekirveste ja lihtsate silmaga kirveste (nn *hammer-axes*) erinevus sõnastati esmakordselt juba 1960. aastatel (vt Leahy 1986, 147), eristus põhines lihtsal morfoloogial:

arenenumad venekirved, lihtsad kivihaamid. Fiona Roe (1966) lisas morfoloogilisele eristusele pikkuse parameetri – pikemad kui 180 mm klassifitseeriti lihtsateks, lühemad venekirvesteks. Samas tüpologiseeriti mõned tahumatumad venekirved, isegi kui nad olid lühemad kui 18 cm, lihtsate kirveste hulka. Kirveid on sotsiaalselt tähtsateks ja igapäevasteks jagatud ka lihvimise astme järgi (vt Leahy 1986 ja seal viidatu). Kevin Leahy omakorda seob kirveste morfoloogia üheselt nende funktsiooniga: väikesemõõdulised venekirved on kerged ja seetõttu relvaks sobilikud, lihtsad kuni 2,7 kilogrammi kaaluvad kirved on selgelt relva jaoks liiga rasked, nõnda jääb üle nende kasutuselaks oletada praktilist maaharimist ja puutööd (Leahy 1986, 147–48). Nii on tekkinud omapärane ringkäendus: krobeline pind võib morfoloogilise venekirve vajadusel nihutada lihtsaks ning lihvitud välimus ja väiksem pikkus morfoloogiliselt lihtsa kirve nn sõjakirveste hulka. Seega, päris tihti ei ole kirveste praktilise kasutamise välistamine või eeldamine mitte midagi muud kui stereotüüpide järgimine.

Et anda ülevaade silmaga kivikirveste kasutusvõimalustest, peab alustuseks vaatama praktilisi rakendusi. Nagu ülal korduvalt välja toodud, on sellise kasutuse puhul senise uurimistöö taustal võimalik rääkida vaid lihtsatest silmaga kivikirvestest (tüüpide erinevast omavahelisest suhtest vt 1.4.3.). Eksperimentide osas (1.4.1.) oli põgusalt juttu kivikirveste efektiivsusest puude raiumisel ja okste laasimisel. Üldiselt ongi lihtsaid silmaga kirveid peetud puude lõhkumise riistadeks, varreauguga kiiluks, vasemaagi kaevandamise vahendiks vanemal ja keskmisel pronksiajal, aga samas on oletatud, et nende kõigi jaoks on kirves liiga nõrk ning läheks kiiresti katki (Leahy 1986, 148). Läbiviidud eksperimendid näitavad siiski, et puutöö jaoks ei ole kirves sugugi sobimatu või liiga nõrk. Kiiluna võidi kirvest samuti kasutada, millest annavad tõestust ka enamasti kulunud ja löögijälgedega kannaosad. Põllumajanduses on kõige levinumaks kasutuseks oletatud kirveste rakendust adrateradena, selle tõestuseks on peetud nende leidmist maastikult, mis on sobivad algeliseks maaviljeluseks. Cleethorpes'ist (South Humberside) rabast leitud lihtne silmaga kirves näib Leahy sõnul viitavat just maaharimisele, mille käigus on kirves kaotsi läinud (samas). Samas on väheusutav sügavast turbakihist leitud kirve sidumine maaharimispraktikatega, teiseks on ebatõenäoline terve ja täiesti kasutuskõlbliku eseme kaotamine kündmise või maa kobestamise käigus ja selle jätmine põllule sinnasamasse maha. Sellega ei taha ma väita, et kirveid ei võidud kasutada erinevate maaharimisriistadena, pigem vaidlen lihtsustatud, ent siiski levinud lähenemisega, mille kohaselt maaviljeluseks sobivalt pinnaselt leitud kirved on olnud kasutusel adraterade või kõblastena ning lihtsalt sinna kaotatud (vt ka nt Østmo). Kui Hyenstrand kirveste kasutus- ja kahjustusjälgede alusel, õigemini nende vähesuse põhjal, oletas, et kirveid on kasutatud just puutööl, langetamisel ja okste laasimisel ning kindlasti

mitte kündmisel (Hyenstrand 1969), siis alternatiivse teooria järgi viitavad kahjustusjäljed just kirveste kokkupuutele kõvema materjali kui puuga, näiteks kividega, mis saab tekkida vaid maaharimise käigus (Østmo 1977, 187). Maaviljeluslikku rakendust adratradena on pooldanud ka mitmed teised uurijad, seda eriti suuremate mõõtmetega (Leahy 1986, 148) ja mõnede ebasümmeetrilise kujuga kirveste puhul (nt Lang 1999a, 328). Ehkki lihtsad silmaga kirved seotakse sageli erinevate põllumajanduslike praktikatega, peetakse selle all valdavalt silmas siiski alepõllunduses vajalikku puude ja võsa raiumiseks mõeldud atribuuti (vt nt Vasks 1994, 34; Stenberger 1977, 159). Ühelt poolt kinnitavad eksperimendid kivist silmaga kirve efektiivsust puutöö tegemisel. Kuna silmaga kirved on valdavalt suuremate mõõtmetega kui talvad ning nende teranurk on suurem (vt 1.4.1), siis tundub maaviljeluslike praktikate käigus raske puutöö lisandumisel just silmaga kirveste kasutuselevõtt igati õigustatud samm. Näib nii, et silmaga kirveid tõepoolest võib üldises plaanis siduda põllumajandusliku aktiivsuse suurenemisega.

Sageli on lihtsaid silmaga kivikirveid peetud esimeste ja uhkete venekirveste hilisemaks ja devalveerunud vormiks. Ent kas venekirveste puhul saabki rääkida millestki erilisest ja uuenduslikust? Varreauguga esemeid kasutati juba enne esimesi silmaga kirveid, näiteks tunti perforatsiooniga munakatest valmistatud esemeid Britannias ammu enne sõjakirveste tootmist (Fenton 1984, 233). Soomest tuntakse liiva- või moondekivimitest valmistatud erikujulisi auguga kive juba mesoliitikumist; nende funktsiooniks on oletatud kasutamist nii jahiriista (hülgejahil) kui relvana (näiteks lingukivina), ka kaevekeppide või jäätuurade varre raskusena (Edgren 1977). Varaneoliitilisest lehterpeeker-kultuurist on näiteks Taanis teada palju puuritud varreauguga sõjanuiasid (Ebbesen 1988). Puuritud varreauguga lihvitud (sõja)nuiad on Skandinaavias tuntud varaneoliitikumist alates (Christensen 2004, 140). Samuti on nii Kesk-Euroopast kui Skandinaaviast teada hulgaliselt erinevaid silmaga kivikirveid (olgu mainitud näiteks kingaliistukujulised kirved paelkeraamika kultuurist, topeltteraga võitluskirved lehterpeeker-kultuurist jne) hoopis varasemast ajast kui nöörikeramika kultuuri venekirved. Samamoodi ei saa vibupuuri pidada hädavajalikuks leiutiseks, kuna kirvesse augu saamiseks oli praktiliselt sama kerge või väsitav moodus puuritera käes pööramine (Fenton 1984). Võib lausa oletada, mis iganes põhjusel esimesi varreauguga esemeid valmistama hakati, on esimesed kirved olnud juba teatud määral praktilise alatooniga. See tähendab, et niipea kui suurenes põllumajanduse osakaal ning selgus silmaga kirveste efektiivsus just sellega seotud tegevustes, hakati neid valmistamagi vastavaid eesmärke silmas pidades. Kõige varasematele erinevatele sõjakirvestele, sealhulgas ka venekirvestele, kehtib sama ideoloogiline taust, ent kuna põllumajanduslikud praktikad olid

siis siiski veel vähelevinud (mida võib eeldada näiteks Eesti nöörikeramikultuuri algusjärgus), võis tegemist olla suhteliselt „kasutute” esemetega, mis läksid käiku ja sedavõrra ka lihtsakoelisemaks alepõllunduse ja adra kasutamise süvenedes.³⁸

Sellele, et me tegelikult ei pruugi aimatagi kõiki võimalikke praktilisi rakendusi, viitavad silmaga kirved, mida on kasutatud ka ilma varreta. Hea illustratiivse näitena peab nimetama Helmsley kirvest (Yorkshire), mis on kõvasti kulunud mõlemast otsast ja näib olevat kasutatud käes, hoolimata pooleli jäänud varretusaugust (Ransom 1994, 173 ja seal viidatu). Samalaadset kasutust näivad kinnitavad nuiad, mis on lõpetamata varretusaukudega või varretamiseks liiga kitsaste aukudega, ent mida on sellegipoolest kasutatud (samas, 174). Ka Eestist on mitmeid näiteid, kus pooleli jäänud silmaga kirve tera on selgete kulumis- ja kahjustusjälgedega (nt AI 3565 Märjamaa khk, Jõeääre küla).

Venekirveste aktiivse praktilise väljundina on enamasti välja pakutud kasutust relvana (nii sõja- kui jahirelvana). Relvana rakendamist näis tõestavat laialt levinud arvamus sõjaka indoeuroopa päritolu rahva sissetungist ja kiirest territooriumide anastamisest ulatuslikul alal Euroopas. On väidetud, et maade, aga ka karja ja vilja pärast tekkinud konfliktid kohalikega nõudsid sõjakirveste kasutamist, mis juba oma kaju tõttu ei olnud sobilikud tööks (nt Jaanits jt 1982, 101). Samas on väidetud, et kirves sõjarelvaks kindlasti ei sobi, kuna murdub varreaugu kohalt kergesti kaheks tükiks (Malmer 2002, 155). Viimane aga pole eksperimentide põhjal kinnitust leidnud, sest varreaugu kohalt peab kirves vastu ka kõige tugevamatele löökidele, olgu need siis puude või inimeste vastu suunatud. Kiviaegset, peaaesjalikult neoliitilist sõjaasjandust enam uurinud teadlaste jaoks on tollaegse sõjategevuse erinevate põhjuste või eesmärkide (kaitse ja kättemaks, territooriumide omandamine ja röövimine, trofeed ja au, vallutus ja allutamine) seas kõige sagedasem esimene – kaitsta end ründaja eest ning maksta kätte vägivalla eest. Samas on vallutussõdu ja territooriumite anastamist täheldatud vaid riikide juures, kuna riigieelsetel ühiskondadel puudub vajalik institutsioon saavutamaks poliitilist kontrolli teise ühiskonna üle (Christensen 2004, 131–132). Sellega seoses võib nöörikeramikultuuri anastavaid rahvaid pidada praktiliselt surnud müüdiks, mis välistab ka kohalike ja võõraste sissetungijate konfliktid. Sõjategevust ei saa välistada ühelgi esiajaloo etapil paleoliitikumist alates (vt Christensen 2004), ent tundub põhjendamatu väide, et venekirved on tehtud spetsiaalselt sõdimiseks ja vastavalt sellele ka kasutatud. John

³⁸ Tilley on välja pakkunud, et esialgse koduse toidutootmise peamine põhjus oli selle sotsiaalne ja ideoloogiline tähtsus koos tseremoniaalse käitumisega, mitte „puhtalt” majanduslik. Kodune toit oli „valikuline lisa”, mida toodeti ja tarbiti erinevate rituaalsete praktikate jaoks (Tilley 1996, 111; Johansson 2003, 80). Ühest küljest liitub sellega ka kirveste kasutusvõimaluste küsimus, sest kui kirveid kasutati vaid rituaalse toidu tootmiseks, siis on raske öelda, kas need olid tööriistad või kultusesemed (Johansson 2003, 80).

Chapmani järgi on spetsiaalsed sõjariistad võrdlemisi hiline fenomen (Chapman 1999, 65) ning uurija pakub omalt poolt välja jaotuse tööriist-relvadeks ja relv-tööriistadeks (Chapman 1999, 103). Neist esimeste alla võivad kuuluda lihtsad silmaga kivikirved ning viimaste hulka venekirved (Christensen 2004, 140).

Ehkki Leahy möönab, et lihtsad silmaga kirved on relvana pruukimise jaoks liiga suured ja rasked, ei ole see ka piisav põhjus seda hüpoteesi hüljata, näiteks kui mõlemal võitlejal pidi olema võrdne relvastus (Leahy 1986, 148). Niisiis, võib oletada, et igasuguseid silmaga kirveid võidi kasutada ka relvana lähivõitluses. Sõjategevuse toetuseks on oletatud, et kuna venekirveste tera ei ole nii terav, et lõigata, on neid tõenäoliselt kasutatud purustamiseks (Christensen 2004, 140 ja seal viidatu). Samas eksperimentide järgi otsustades on selline tera just sobiv puude raiumiseks, kus kitsam ja sedavõrra vahedam tera murduks kiiremini (vt 1.4.1), seega põhimõtteliselt võib ühte parameetrit rakendada erineva efektiivse kasutuse põhjenduseks, näiteks tuleb siinkohal nimetada nn kingaliistukujulisi kirveid, mille kasutusena on oletatud nii puude raiumist kui vaenlaste tapmist (vt ptk 2.2.). Kui venekirveste efektiivsus praktilises lahingutegevuses ei ole kindlasti suurem kui vibu ja nooled, tavalised kivid, odad ja nuiad³⁹, siis kasutust rituaalse relvana on hoopis raskem tõestada või ümber lükata. Primitiivse sõjategevuse iseloom võib olla mitmetine: (1) haarangud/varitsused, need on kõige sagedasemad; (2) nn veresaunad, mõlema puhul on tegemist üllatusrännakuga, kus rünnatav on vähemuses ja tavaliselt midagi teha ei saa; (3) lahingud ning (4) sõjaretked, viimased on nn primitiivsete ühiskondade jaoks enamasti logilistiliselt liiga keerulised. Just lahingutele on iseloomulik spetsiaalne riietus, solvangute vahetamine, mida peetakse loomult rituaalseteks, ning koostöö osapoolte vahel (Christensen 2004, 130–131). Ka antropoloogilised paralleelid viitavad, et võitlemine traditsionaalsetes ühiskondades oli eelkõige vahend saavutamaks prestiiži, teatud positsiooni sotsiaalses hierarhias, mis oli hädavajalik just noormehe aktsepteerimiseks ühiskonnas (Driver 1970, 320), sageli sõditi ka vangide saamiseks, keda jumalatele ohverdada (Driver 1970, 325). Seega võis sõjapidamine ka kiviajal mitmel juhul olla rituaal, kus pelga rüüstamishimu ja varahankimise soovi kõrval mängis olulisemat rolli enese tõestamine ja sotsialiseerumispüüe. Nii ei olekski põhjust imestada, kui võitluseks valmistumine eeldas aega- ning kannatust nõudvat kirve töötlemisprotsessi. Pigem võib väita, et oletus maast korjatud kivi kasutamisest vaenlase vastu ei ole sugugi õigustatud.

³⁹ Mats Malmer, kes on välistanud venekirveste kasutamist sõjategevuses, kirjutab: „Ettekujutus, et kiviaja inimrühm, kes tahtis naabrile kallale tungida, valmistus lahinguks nõnda, et suurendas sõjakirveste tootmist, samal ajal laiendades varreaugu läbimõõtu, on tolaegse inimese intelligentsi ränk solvang” (Malmer 1962, 661).

Kivikirveste sümboliseid⁴⁰ praktikaid on keerulisem tuvastada kui aktiivseid ning tõenäoliselt on igal esemel nii praktiline kui sümbolne roll. Siinkohal piirdun vaid võimalike sümbolsete⁴¹ funktsioonide nimetamisega. Seega tulevad kõne alla nii ohverdamisrituaalid, initsiatsiooniriitused kui konkreetsed tegevused, kuid samas võib tseremoniaalseks pidada ka „püha” eset, mida võib-olla mitte kunagi ei kasutatud. Siia ritta lisanduvad ka demonstratsiooni funktsiooniga esemed, nähtavasti on väga raske või võimatu arheoloogilises materjalis eristada passiivset rituaalset eset, mis pidi hoidma kurjade jõudude eest ja kaitsma selle omanikku, ja näiteks sotsiaalselt prestiižset eset, mida oli pigem vaja oma staatuse kindlustamiseks ja näitamiseks.

Niisiis, kirves võib sümboliseerida praktiliselt kõike: sotsiaalset staatust, sugu, rühmakuuluvust, teatud rituaalides võib kirves olla erinevate aspektide representatsioon, müütide elluäratus. Sümbolite käsitlemise suurimaks probleemiks on peetud sümbolite nägemist suvalistena. Oluline oleks seletada, milliseid sümboleid kasutatakse erinevates kontekstides ja miks teatud sümboleid kasutatakse teatud kontekstis. Hoolimata sellest, et mingeid printsiipe võib lugeda üldkehtivaks või universaalseks (näiteks puhas-mittepuhas jne), võivad nad olla seotud omavahel erinevatel viisidel, mis sõltuvad kultuurilisest miljööst ja teatud spetsiifilistest assotsiatsioonidest (vt Hodder 2000, 47). Venekirvest on sageli nähtud kui identiteedi (rühmakuuluvuse) ja prestiiži (staatuse) markerina (nt Malmer 1962, 620; Olausson 2000, 27) ning sellest tuleb allpool ka lähemalt juttu (vt ptk 2.3.1). Siinkohal peab korraks peatuma rituaalse kasutuse jälgede tuvastamise võimalikkusel. Rituaalset kasutamist (tseremoniaalne funktsioon) saab tavaliselt identifitseerida eseme töötluse, morfoloogia või arheoloogilise leiukonteksti põhjal. Näiteks, eksootiline tooraine, veider morfoloogia või kalmest või aardest leidmine on maiade rituaalsete kivinugade puhul arvatud märgiks tseremoniaalsest kasutamisest (Sievert 1990, 147). Sama näib kehtivat ka aastatuhandeid varem valmistatud silmaga kivikirveste kohta. Ka siin on need kolm põhilist joont täiesti omal kohal, ükski neist ju ei kinnita rituaalset aktiivsust, ehkki nad kõik võivad sellele vihjata. Meil on näide tulekivist silmaga kirvest, mis raieriistade toorainena on Eestis üldse võrdlemisi haruldane, ent silmaga kirveste puhul erakordne ka mujal. Näiteid võib leida miniatuursetest kirvestest, merevaigust, savist valmistatud kirvestest (Skandinaavia, Läti, ka Soome) (nt

⁴⁰ Sümbolne ehk passiivne. Samas tuleb siin eraldi rõhutada, et passiivne kasutus võis hõlmata väga aktiivseid tegevusi kirve ümber – näiteks pruukides kirvest rituaalides ilma seda tegelikult puudutamata.

⁴¹ Sümbolse kui laia termini võib asendada ka tseremoniaalsega funktsiooniga. Termin „funktsioon” iseenesest viitab kõigile tegevustele, milles ese osaleb (Sievert 1990, 151), kaasa arvatud viisid, kuidas eset tajutakse.

Skeates 1995, 279, Edgren 1984⁴²), meil on näiteid kivikirvestest nii aaretel kui kalmetes. Tõenäoliselt on rituaalseid ja tseremoniaalseid esemeid olnud rohkem, ent nende praegune morfoloogia ja leiukontekst ei erine teistest, mille puhul on aktiivsel praktilisel funktsioonil olnud suurem roll.

1.4.3. Venekirveste ja hiliste silmaga kivikirveste seosest

Ühest küljest kujutavad venekirved ja nii lihtsad kui hilised silmaga kirved endast ühe ja sama traditsiooni erinevaid etappe, seega me võime rääkida järjepidevusest. See omakorda tähendab, et võib oletada ka teatud sarnasusi viisis, kuidas neid kirveid tehti ja tajuti, samuti nende kasutamise ja deponeerimise reeglites. Seega, nende esinemine valdavalt üksikleidudena peab viitama mingile ühisele praktikale. Teiselt poolt võib tunduda, et venekirvestel ja hilistel tüüpidel ei ole omavahel muud ühist kui sissepuuritud auk, kokkulangevused piirduvadki vaid tehniliste näitajatega ning nende leidmine sarnastest kontekstidest on pelgalt kokkusattumus ega viita sarnasele ladestamisele. Viimase lähenemise poolt räägib stiil, teisisõnu, nii Külase, Karlova, teravakannalised kui lameselgsed, rombikujulised ja viisnurksed on suhteliselt selgelt eristatavad tüübid ja seda nii kronoloogiliselt kui vormiliselt, seevastu niinimetatud tilgakujulised, kolmnurksed ja ovaalsed variandid on „stiilitud” ja tüüpideks klassifitseeritud puhtalt ühe vormilise parameetri alusel, kuna neid ajalisel järjestada ei ole võimalik. Enamgi veel, ilmselt on ka viimaste puhul tegemist hilisneoliitiliste esemetega, mistõttu ei pruugi isegi rääkida venekirvestest kui eeskujudest lihtsatele. Niisiis, taoline lähenemine näib pooldavat esemete ranget jagamist töökirvesteks ja ilukirvesteks⁴³, mis ringlesid teiste skeemide järgi ning mida kasutati, tajuti ja ladestati kui täiesti erinevaid asju.

Seevastu esimese lähenemise poolt räägib kirveste sarnane praktiline kasutamine. Ehkki meie teadmised piirduvad oletustega, tundub, et tera ja kanna kasutusjäljed viitavad sarnasele praktikale. Täpselt samamoodi on väga lühikesi (mis näib viitavat pidevale kasutusele ja lihvimisele-teritamisele) ning topeltauguga kirveid (kirveste purunemine silma kohalt viitab samuti praktilisele kasutusele) nii venekirveste kui lihtsate silmaga kirveste hulgas. Seega, kui venekirved olidki väliselt vähem praktilised ning hilised väliselt rohkem tööks mõeldud, ei pruukinud see siiski välistada mõlema kasutamist täpselt samade ülesannete

⁴² Tengo Nyåkeri (Kirkkonummi Soomes) asulast leiti koos keraamiline lusikas ja väike savist sõjakirves. Sama kombinatsiooni on leitud kahest piirkonnast – Oberlausitzi nõorkeraamika ja Balanovo grupi asulatest, mis Edgrena arvates näib viitavat nõorkeraamika kultuuri üleeuroopalikule algupärasele elemendile (Edgren 1984, 11–12, joonis 1).

⁴³ Töö- ja sõja(ilu-)kirvesteks on nimetatud peamiselt vastavalt lihtsaid ja hiliseid vorme (vt nt Vask 1994, 34 Brikulji kindlustatud asula kontekstis; Loze 1979, 68 Lubāna nõo asulate puhul).

jaoks. Lõppkokkuvõttes oleks morfoloogiliste erinevuste taga nii-öelda isokrestilise stiili⁴⁴ muutumine, mis ei pruugi tähendada sügavat muutust ei utilitaarses ega religiooses mõttes (vt Sackett 1982). Samas vaatleb Steven Rosen näiteks tulekivist sirpide stiililist arengut ning rõhutab, et efektiivsus ei ole peamine põhimõte esemete morfoloogilises muutumises (Rosen 1997, 134). Sacketti järgi on eseme isokrestilise ja adjunktiivse stiili rakendamiseks piisavalt palju erinevaid alternatiive, et kaks ühiskonda, mis omavahel otsese kontaktis ei ole, vaevalt täpselt samu elemente kasutavad (Sackett 1982, 92). Sacketti mõttekäik eeldab, et stiililise muutusega peab kindlasti kaasnema stiili kui teatud sümbolite vastav tõlgendus, tähenduse muutus⁴⁵. Minu arvates võib aga venekirveste sarnasuse puhul rääkida puhtalt vormilistest eeskujudest, ideedest, mis andsid edasi isokrestilise stiili ning meil ei ole mitte mingit põhjust oletada, et venekirveid tehti igal pool täpselt sama ideoloogiat silmas pidades.

Silmaga kirveste puhul võib oletada Jimmy Strassburgi pakutud eseme nelja faasi: leiutamine, uudsus, institutsionaliseerimine ja anakronistlik. Kui leiutamine ning uudsus seostuvad ainult venekirvestega, siis institutsionaliseerimise faas korreleeruks mõne aja pärast lihtsate kirveste ajal, kus eseme kasutus „on vähem ettekirjutatud ja piiratud, aga sedavõrra ka vähem prestiižne, väljapaistev ja pidulik” (Strassburg 2000). See aga ei välista, et ideoloogiliselt ei võinud nad kanda sama rolli mis venekirvedki. Kõik, mis muutus, oli stiil.

Niisiis, kogu ideoloogia säilimist ja muutumist võib ette kujutada järgmiselt. Venekirveid võib vaadata kui esimesi vaskkirveid Skandinaavias (nii nagu nende kirveste valmistamise eeskuju oli tõenäoliselt venekirvestes ja nendele eelnenud sõjakirvestes lehterpeekerkuultuuris (ehkki ka eeskuju küsimus on vaieldav, vt nt Staaf 1996) ei olnud ka venekirved esimesed varretusauguga kivikirved), mida ei saa vormiliselt uudseteks nähtusteks pidada. Teisisõnu, nagu esimesed vaskkirvedki, olid ka venekirved laetud nii prestiiž- kui kasutusväärtusega. Venekirveste tajumisega on seotud nõokeraamika kultuuri individuaalsus. Võib oletada, et kirves tehti ühelt poolt enda (pere, rühma) identifitseerimiseks, seega, mida

⁴⁴ Sackett on isokrestiliseks stiiliks nimetanud funktsionaalseid alternatiive sama lõpptulemuse saavutamiseks. Olgugi et konkreetse eseme vorm võib olla kõige sobivam teatud funktsiooni täitmiseks, eksisteerib mitmeid alternatiivseid vorme sama ülesande edukaks sooritamiseks, näiteks mingi tööriista kuju ja kujundamise võtted (vt lähemalt Sackett 1982, 59–112). Stiil võib materiaalsele kultuurile olla kantud ka adjunktiivselt, s.o dekoratsioon, mingi lisaväärtus. Mõlemad stiilivormid hõlmavad kultuurilist informatsiooni, ent roll, mida see informatsioon mängib kultuuri juhtimises, varieerub tugevalt. Rolli intensiivsus sõltub paljudest faktoritest, eriti kontekstist, stiililised elemendid, mis käituvad kultuuriliste stiimulitena ühes kontekstis, ei pruugi seda teha teises (Rosen 1997, 134).

⁴⁵ See arusaam on üldiselt tüüpiline uusarheoloogiale, kus stiili nähti kui informatsiooni kandjat, mis annab edasi informatsiooni sotsiaalsesse rühma kuulumise ja sisemise diferentseerituse kohta, vähendades konfliktide ja stressi ohtu ja hoides sotsiaalseid piire (Sackett 1982, 91). Stiil kui formaalsed omadused, mida ei saa otseselt seletada toormaterjali iseloomu, tootmise tehnoloogia või kogu kultuurisüsteemi tehnoloogiliste ja sotsiaalsete subsüsteemide struktuuri varieerumise kaudu; stiil funktsioneeris läbi grupi solidaarsuse, teadlikkuse ja identiteedi toetamise (Shanks & Tilley 1987, 87–88).

uhkem ja ilusam, seda väärtuslikum, teiselt poolt aga võis kirve pikaajaline kasutamine näidata nii kirve kui omaniku erilist staatust, ühesõnaga, tõestati ennast kui „väärt meest”, kes tegi kirve, mis nii kaua vastu pidas. Uute aukude sissepuurimine ja taaskasutamine on osa samast süsteemist, ehkki teatud nihkega, topeltauk demonstreerib, et kirves ei kuulunud veel mahakandmisele, pigem andis see talle väärtust juurde. Vastasel korral oleks tegelikult väga raske topeltauke seletada: milleks teha purunenud ja kasutamisest nähtavasti mikropragusid täis kivikirve teraosale uus auk, mis teatud tõenäosusega võib töötlemise ajal laguneda? Kuna augu tegemine on kõige aeganõudvam ülesanne, siis mõistlikum oleks igal juhul teha täiesti uus kirves, mis oleks kauem vastu pidanud.

Ühesõnaga, venekirved olid laetud nii suure kasutus- kui prestiižväärtusega, millest üks ainult täiendas teist. Ühel hetkel, arvatavasti juba kõige varasemaks dateeritud Külasema tüübi järel ja/või sellele järgnenud Karlova ja teravakannaliste kirveste kasutamise jooksul toimus muutus ning nähtavasti oli selle muutuse üks tahkudest või väljendusvormidest ka kirveste kadumine haudadest. Nii nagu demonstreeritud vaskkirveste puhul⁴⁶, kus esimeste hilisneoliitiliste universaalsete vasest kirveste järel hakati vanemal pronksiajal enam vahet tegema väikeste ja karastatumate töö- ja suurte ebapraktiliste prestiižkirveste vahel (Vandkilde 1996, 269–70), võib samalaadse tendentsi tekkimist oletada ka silmaga kivikirveste puhul: tekkisid ühed, mis olid mõeldud pigem tööks, ja teised, mis pigem demonstratsiooniks. Viimaste hulka võivad kuuluda teatud pronksiaegsed importtüübid nagu rombikujulised ja painutatud kannaga kirved. Teisisõnu, varasema universaalsuse asemel tekkis vahe prestiižväärtusega ja kasutusväärtusega kirveste vahele. Kirves ei olnud enam lihtsalt erinevate omaduste poolest väärtuslik tervik, vaid oluline oli kirve väärtuse demonstreerimise situatsioon. Samas tundub, et nii-öelda demonstratsioonikirveid liikus Eesti alal suhteliselt vähe ja seega võis hoopis kõikide hiliste kivikirveste puhul väärtuslikumaks kvaliteediks jääda venekirveste ajast pärit teine omadus – kasutuspotentsiaal. Niisiis, töökirvestena väärtustati mitte ainult „stiilituid” tilga-, ovaali- ja kolmnurgakujulisi kirveid, vaid ka painutatud kannaga (kasutamist võib tõestada Asva kindlustatud asula kannafragment), rombikujulisi ja viisnurkseid kirveid (praktiliselt kõik viisnurksed ja valdav enamus rombikujulisi viitab praktilisele kasutamisele). Kui vähesed pronksesemed välja arvata, siis meil pronksiajal eraldi prestiižesemeid ei olnudki, võib aga oletada, et kivikirved täitsid selle rolli, olles suuresti prestiižsed oma kasutusväärtuse pärast. Omaniku ja

⁴⁶ Pole mingit põhjust välistada, et need protsessid, mis algasid Skandinaavias hilisneoliitikumis koos vase ja pronksiga, mõjutasid mingil määral ka meie ala: individuaalsusest ja identiteediteadlikkusest lihtsalt enam ei piisanud, oluliseks sai maine rikkus.

ümbritsevate jaoks kandis igasugune kirves aga jätkuvalt sama sõnumit mis venekirves: isiklik ja kasulik, seega väärtuslik. Iga kirves, aga „tüübilisemad” ennekõike, võis olla demonstratsioonivahendiks, ent asjaolu, mis määras, miks tehti näiteks lihtne tilgakujuline või viisnurkne, mida ka siin kohapeal valmistati, võis seisneda kasutusväärtuse ja prestiižväärtuse vahekorras.

Järjepidevusest ideoloogias venekirveste ja lihtsate ja hiliste silmaga kivikirveste vahel näib kõnelevat ka see napp esemeline materjal, mida saaks seostada kinnismuististega. Et asulamaterjal on leitud praktiliselt eranditult fragmente, saab kinnitada nii venekirveste kui hiliste kirveste puhul. Ehkki esimesele viitab meie materjal vaid üks kannaosas Valmast, on ohtralt näiteid Skandinaaviast (Malmer 1962) ja Lätist (Loze 1979). Viimasele viitavat on Eesti andmestikus taas suhteliselt kesiselt, mainida saab vaid Asva, Ridala, Lemmetsa, Kullamäe ja ilmselt Sangla kirvekatkeid, seevastu Lekberg oma põhjalikus uurimuses (2002) seob fragmentaarsed kirved ja asulakoha kahtlematult üksteisega. Kalmete materjal hilisneoliitikumi lõpust ja vanemast pronksiajast puudub Eesti alal täiesti, ent see ei tähenda, et sel ajal siin ei maetud. Küll aga takistab see järjepidevuse skeemi edasiarendamist. Kui hiliste kirveste puhul on maetud väikesi, kahjustatud pindadega terveid eksemplare, siis venekirveste puhul näib Skandinaavias olevat kehtinud samalaadne tendents (nt Knutsson 1995, 192). Ohverdamskombestikust ei ole taas võimalik toetuda meie oma materjalile, Skandinaavia traditsioon aga näitab, et suurte ja kahjustamata kirveste ohverdamine, nagu Lekberg hiliste puhul demonstreeris, näib olevat kehtinud ka venekirveste puhul (Karsten 1994), ehkki ajaga on venekirveste valdavalt üksikdepositsioonid pigem asendunud hiliste mõnevõrra rohkematest esemetest koosnevate ladestustega (Karsten 1994).

Arvestades nende ilusat töötlust ja sellest johtuvalt „suurt väärtust”, on venekirveste puhul väga harva kaheldud, et nende leiud viitavad teadlikule ladestamisele. Hiliste ja lihtsate puhul küsib Lekberg küll, kas nende depositsioonid olid juhuslikud ja reguleerimata või kultuuriliste reeglite ja standardite mõju all, mis määrasid, mida ja kuhu võis ladestada (2000, 156) ning pooldab kirveste pikkust ja kahjustatust aluseks võttes igal juhul teist varianti (Lekberg 2002). Ehkki Eesti piirest on seni leitud võrdlemisi väheseid kindlaid viiteid vanema pronksiaja kinnismuististele ning arvukad üksikleid ei ole enamasti uurijaid pannud mõtlema kaugemale kui juhusliku kaotamise võimalusele, ei ole minu arvates mitte mingit põhjust kahelda, et ka lihtsate silmaga kivikirveste kohtlemine oli teatud kultuuriliste normidega reguleeritud.

2. Uurimistöö teoreetiline taust

2.1. Esemetest

Arheoloogia suur põnevus ei seisne enam esemete avastamises. Pigem peitub põnevus asjade vahel eksisteerivate potentsiaalsete sidemete intellektuaalses suhestamises, võrgustiku loomises, mis kehtib nii ajas kui ruumis ning kõik selleks, et mõista minevikku. Nende suhete uurimine hõlmab süžee paika panemist, metafooride ja metonüümide kasutamist, „loo” loomist ja esemete potentsiaalsete tähenduste paljastamist nende omavahelisi suhteid jälgides (Tilley 1996, 4). Seega, nii või teisiti, arheoloogia saab alguse asjadest. Isegi kui huvi arheoloogia vastu ei näi enam algavat **lihtsalt** asjade avastamise rõõmust, vaid pigem esemete ja inimeste suhete, esemete omavaheliste hierarhiate, nende sotsiaalse „käitumise” ning vähemalt esialgse minevikukonteksti õnnestunud väljaselgitamisest.

Kaasaegne lääne mõtteviis vaatlleb inimeste ja esemete maailma kui üksteisega absoluutses opositsioonis olevaid. Esemete maailma tajutakse inertse ja tummana, mis hakkab „elama”, õigemini hingestatakse, alles inimeste ja nende sõnade kaudu, mis loovad kultuuriliselt erinevaid tähenduste süsteeme; toodetud objektid liituvad tähendusloomesüsteemiks, mis omakorda peegeldab kõnealuste ühiskondade tähistuskorda ehk märkide, koodide ja tekstide süsteemi, mis koos moodustavad kultuuri (nt Danesi & Perron 2005, 210). Enamikus eelindustriaalsetes kultuurides ja ajaloolistes ühiskondades ei pea selline lahutamine paika (Appadurai 1986, 4). Asjadel võib olla samaväärne taust ning neil võib samamoodi olla „hing”. Esemed defineerivad suhteid inimeste vahel, mängivad aktiivset rolli sotsiaalse korra kehtestamises, inimesed ise moodustavad osakesi esemetest ja vastupidi – esemetel on oluline roll inimeste kujunemisel (Tilley 1996, 247; vt ka Johansson 2003, 165–166)⁴⁷.

Arjun Appadurai järgi ei luba vaatenurk, mille kohaselt asjadel ei ole tähendust ilma inimeste poolt antud „panuseta”, paljastada esemete ajaloolist ringlust. Selleks peab järgnema esemetele endile, sest nende tähendus on peidus nende vormis, kasutuspotentsiaalides, trajektoorides ning alles nende trajektooride kaudu on võimalik interpreteerida inimeste tegevusi, mis esemeid elustavad (Appadurai 1986, 5). Esemetel on „elulugu” nagu inimestel. Neid toodetakse (sünnivad), neid vahetatakse (sotsialiseeritakse), tarbitakse ja hävitatakse

⁴⁷ Ehkki teema väärriks rohkemat, piirdun siinkohal siiski vaid joonealuse märkusega, mis esitab esemete „oma elu” kontseptsiooni omaette vaatenurgast: Danesi & Perron (2005, 211) on viidanud inimeste teatud psühhosemiootilisele seisundile tajuda asju nii, nagu neil oleks sisemine loogika ning olemasolu eesmärk, millest valmistajatel ei tarvitse olla aimdust; arvatakse, et asjad on olemas juba universumi vormitus materias ning materiaalne kuju saavutatakse alles inimeste kaudu.

(surevad) (Tilley 1996, 247, vt ka Tvauri 2001, 165–169). Magnus Anderssoni järgi võib eset nagu ka inimkeha jälgida alates tootmisest (sünd), läbi tarbimise (elu), hävitamise (surm) kuni deponeerimiseni (matus) (Andersson 2004, 188). Esemete elulugu annab vastused küsimustele, nagu kust ese on tulnud ning kes selle tegi; milline on olnud selle „karjäär” siiani ning milline võib olla ideaalne karjäär; millised on aktsepteeritud „ead” või perioodid eseme „elus” ja millised kultuurilised markerid nendega kaasnevad; kuidas muutub eseme kasutus vanusega ning mis juhtub, kui selle kasutuspotentsiaal lõpule jõuab (Kopytoff 1986, 66–67). Esemete eluloo kontseptsioon (toodetakse, tarbitakse, vahetatakse, hävitatakse, deponeeritakse) viitab aga üsna ühemõtteliselt, et inimese jaoks on esemel tähendus vaid siis, kui ta seda tajub (teeb valmis, vaatab, katsub, ostab, müüb, vahetab, lõhub, parandab, hülgab või kasvõi mõtleb sellest jne) ning pigem võib hoopis redigeerida Appadurai väidet, et esemete ajaloolise ringluse välja selgitamine on takistatud, kui vaatame neid inertsetena. Just siis, kui nõustume, et esemed ongi ilma tajujata tummad ja liikumatud, hakkame mõistma protsessi, mille käigus „lihtsalt asjast” **tehakse** tähendusrikas ese, vajalik tarvik, prestiižne aksessuaar, ning just sel hetkel on lootust näha tajujat ennast – inimest, kes esemete maailma elustab⁴⁸. Ja needsamad inimesed püüdsid mõista oma keskkonda, situatsioone, struktuure, esemeid, milles ja millega koos nad elasid. John C. Barretti järgi ei pea arheoloogilist materjali vaatama kui erinevate „tähendusrikaste avalduste lindistust”, mis on pärit minevikust, vaid kui erinevat liiki materiaalsusi, milles elati, mida tajuti ning mõisteti. Seega ei ole piisav väita, et materiaalne kultuur on tähendusrikkalt loodud. Materiaalne kultuur iseenesest ei tähenda mitte midagi, enne kui ta ei ole hõlmatud interpretatsiooni (Barrett 1994, 89–90) – teisisõnu tajumisprotsessi.

Käesoleva töö teemaks on esemed – silmaga kivikirved, eesmärgiks aga eelkõige inimene ja tema jäljed maastikul ehk mida on võimalik teada saada tajuja liikumise, tegevuste ja mõtlemismustrite kohta, kui sellele viitavad vaid tema poolt kunagi toodetud, kasutatud, hüljatud ja lõpuks paigale jäänud esemed. Õigupoolest ongi küsimus selles, kumb osalistest on inimese-eseme suhtlemises aktiivsem pool⁴⁹. Olen täiesti nõus, et erinevates

⁴⁸ Tajumisprotsessi võib nimetada ka „aktualiseerimiseks” või „objektiviseerimiseks”. John Chapman, refereerides Pierre Bourdieu ruumi (*space*) transformeerimist kohaks (*place*), kus neutraalne, väärtusteta, tähendusteta füüsiline ruum jääb teatud potentsiaaliga alaks, mida ei aktualiseerita enne, kui kindel sotsiaalne element selles ruumis muudab selle tähenduse ja väärtusega kohaks (Chapman 1994, 53), on toonud samaväärseks võrdluseks näiteks kivi transformeerimisprotsessi tööriistaks (Chapman 1998, 109). Viimane võib viidata mitte ainult tootmisele (kus kivitükk töödeldakse tööriistaks, teda füüsiliselt muutes), vaid kõikvõimalikele järgnevatele kognitiivsetele protsessidele (hoolimata „esemelisest” välimusest tajutakse kivitükki kas tööriista, relva, kaitsemaagilise amuleti, soo sümboli või kombineeritud funktsiooniga atribuudina).

⁴⁹ Siinkohal tekib hea paralleel postprotsessuaalsest arheoloogiast tuntud Christopher Tilley maastiku fenomenoloogia populaarsust kogunud lähenemisega, et maastikud ei ole passiivsed ega tummad inimõjude kogujad ja vastuvõtjad, vaid dünaamilised ja interaktiivsed elemendid suhetes inimestega (nt Zvelebil 2003, 66).

situatsioonides mõjutavad esemed inimesi⁵⁰ (on rõhutatud esemete kommunikatiivset funktsiooni, näiteks teatava aksessuaarina tõmbavad tähelepanu, annavad signaale ümbritsevatele ja täiendavad pilti kandjast/omanikust) ning seetõttu oleks justkui vale pidada esemeid tummaks. Aga kui ühiselt nõustuda, et esemed lihtsalt ei teki, vaid inimesed **toodavad** neid, siis ei tohiks olla kahtlust, kumb osapool on aktiivsem: inimesed mitte ainult ei tooda esemeid, vaid nad ka kasutavad neid sellisel viisil, et välja anda teatud soovitud signaale ümbritsevatele. Kui räägime protsessidest, mida me saame muinasjäänuste järgi jälitada, siis seiku, kus soovitud signaal ei jõua adressaatideni sellisel viisil, nagu taheti, tuleb pidada erandlikeks ning need ei hakka arheoloogilises materjalis välja paistma, veel vähem domineerima.

Inimesed annavad tähendusi ka esemetele, mida nad ei ole loonud ega kasutanud. Ka vaatamine, mõtlemine ja muud moodi eseme tajumine teeb need osaks konkreetse inimese keskkonnast. Per Johansson on käsitlenud eseme kontseptsiooni ning väitnud, et rangelt võttes võib esemest rääkida kui autori/looja kavatsuslikest ideedest tema peas. Ese on autori realisatsioon ja kui ese ei ole autori järgi õnnestunud, siis ehk ei tohiks teda esemeks nimetada. Johansson ise pooldab nn laiendatud eseme mõistet – ese, mis on laiendatud nii ajas, ruumis kui **individuaalses mõtlemises**, kasutajate, kopeerijate, vaatajate jne mõtlemistes (Johansson 2003, 144–145, minu rõhutus). Nõnda ei saagi esemel olla ühte fikseeritud lugu, neid on palju ja paralleelseid, samas vähem on selliseid, mis arheoloogilise eseme puhul määravad ära tema näo meie kui uurijate jaoks.

Seega, käesolevas töös ei ole esemed „elus”, neil pole fikseeritud „elulugu”, nende funktsioon, tähendus ja väärtus sõltub inimesest, kelle juurde nad parasjagu kuuluvad. Pigem võib arheoloogilisi esemeid vaadata kui „**sündmusi** minevikust, mis on säilinud tänapäevani” (Andersson 2004, 62, minu rõhutus) ehk nõustuda Earle’iga (Earl 2004, 114 ja seal tsiteeritu): „*Artefact is something that happened in the past, but, unlike other historic events, it continues to exist*”.

Seega, nii maastikele kui esemetele omistatakse isiklik „elulugu”. Kas selline lähenemine ei devalveeri inimese rolli? Loomulikult, iga maastik koosneb paljude inimeste „jälgedest”, ning need omakorda mõjutavad seda, kuidas ja kuidas erinevalt inimesed maastikke tajuvad. Ent olen seda meelt, et nii maastikud kui esemed ON tegelikult passiivsed, ning just inimeste omadus olla võimeline tajuma on see, mis teeb neist aktiivse poole. Ilma inimeseta ei oleks ei maastikku ega eset.

⁵⁰ Teisisõnu, ma ei taha hakata vaidlema teemal, kas materiaalne kultuur on või ei ole pelgalt inimeste kognitiivsete süsteemide ja sotsiaalsete praktikate peegeldus ning kui aktiivselt on esemed ise haaratud nende praktikate vormimise ja struktureerimise protsessidesse (nt Shanks & Tilley 1987, 85). Siin ei ole minu jaoks tegemist vastuoluga, kuidas materiaalselt kultuuri „kasutatakse” (seega on haaratud protsessi) sotsiaalsete ja kognitiivsete signaalide vormimiseks ja struktuuride loomiseks ning seega nad ka „peegeldavad” neid süsteeme.

Esemed liiguvad inimeste vahel ning nende ümber luuakse hulganisti mälestusi ja lugusid. Seega ei ole võimalik luua lihtsaid interpretatsioone eseme funktsioonist, tähendustest ja väärtustest, tegemist pole fikseeritud, vaid muutuvate omadustega. Ehkki näiteks materiaalsed esemed annavad signaale sotsiaalsest identiteedist, ei saa niisama lihtsalt kindlaks teha, kas nad viitavad soole, staatusele, vanusele või etnilisele kuuluvusele (Håland 1988, 135). Esemete funktsioon muutub alati nii isiklikul kui kultuurilisel tasandil. Arheoloogiliselt uuritavate esemete kohta on võimalik oletada vaid nende viimast tähendust enne lõplikku ladestamist. Ehkki esemete kulumis- ja tööjälgede põhjal võib järeldusi teha, ei anna see sageli piisavalt teadmisi selle kohta, mis juhtus esemega tema valmistamise ja lõpliku ladestamise vahel, mis tähendused tal olid erinevatel kasutusetappidel. Sageli tähendab eseme välise vormi muutmine tema tähenduse teisenemist, mõnikord võib juhtuda täpselt vastupidi: tähenduse muutus tingib väliskuju ümbertöötamise, vahel aga ei kaasnegi ühe muutusega teist. Kivikirveste puhul on selliste protsesside tulemiks hulk sarnase välimusega esemeid, mille iga üksiku eksemplari ringlus on katkestatud/katkenud ajal, mil talle on kehtinud mingi(d) tähendus(ed). Need aga jäävad saladuseks vähemalt nii kaua, kuni me ei tea nende ladestamise konteksti.

2.2. Kategooriatest

On äärmiselt sümptomaatiline jagada esemeid kategooriatesse⁵¹, näiteks igapäevased ja prestiižsed, ning seada need kaks rühma omavahel möödapääsmatusse vastuollu. Venekirveste kui paljude uurijate jaoks veel praegugi ainult rituaalse ja sümboolse funktsiooniga esemete puhul tundub see mainitud klassifitseerimine täiesti igikestev. Juba vähemalt Oscar Monteliusest alates on venekujuliste kirveste ilusat väljanägemist ning oskuslikkust eseme kujundamisel ja töötlemisel peetud märgiks nende prestiižsusest. Hiljem on paljud uurijad samal teemal sõna võtnud ning nii on välja kujunenud uued „vastuolud”. Heaks näiteks on Mats Malmer, kes lisas kirve staatuse markeerimise funktsioonile ka maagilise ja rituaalse tähenduse, lahutades mõlemad praktilise tööriista rollist (Malmer 1962, 670; 1975, 100; 2002, 155). Deborah Olausson väidab, et venekirves oli märk omaniku kultuuri kuulumisest, käitudes seega esmajoones eranditult kui „informatsioon”, ega oma seega väärtust iseenesest (Olausson 2000, 27). Misiganes rollide kompleks on „sõjakirvestele” omistatud, ei ole see enamasti hõlmanud kasutamist praktilise tööriistana, mis torkab eriti

⁵¹ Jules D. Prown on tähelepanu juhtinud mõistele „materiaalne kultuur”, mis liidab kahe erineva alatooniga sõna: „materiaalne”, mida me seome põhilise ja pragmaatilisega, ning „kultuur”, millega assotsieerub üllas, intellektuaalne ja abstraktne (Prown 1996, 19). Siit näib johtuvat ka materiaalse ja spirituaalse kui praktilise/funktsionaalse/väärtusetuma ja ebapraktilise/rituaalse/väärtusliku vastandamine.

silma nöörikeramika kultuuri kirjeldavates lõikudes, kus tehakse selge vahe töökirveste ja venekirveste vahel (nt Loze 1979, 68; Huurre 1998, 276). Mitmelgi puhul on siin tegemist nii-öelda truismiga: kui miski on ilus ja hästi välja töötatud, siis ta lihtsalt peab olema prestiižne ja järelikult praktiliseks funktsiooniks teda ei kasutatud. Ma mõõnan, et on näiteid kasutamata kirvestest, suurtest ja uhketest, millega lausa võimatu tööd teha, ja väikeste varretusaukudega kirvestest, millesse asetatud vars oleks tõenäoliselt kiiresti murdunud, ent Eestis ei ole nende puhul tegemist klassikaliste venekirvestega, vaid pigem hilisemate silmaga kivikirveste tüüpidega ja nende puhul võib oletada venekirvestest pisut erinevat tausta.

Viimase aastakümne arheoloogias, eriti materiaalse kultuuri uurimises, nii abstraktsel ja teoreetilisel tasandil kui konkreetsete näidetega illustreeritud, on võrdlemisi palju tegeletud sellega, et kindlaks teha, kas ja kuivõrd taoline kategoriseerimine ennast õigustab. Palju on arvustatud protsessuaalset arheoloogiat, mille kriitika seisnebki peamiselt selles, et protsessualistid lahutasid konteksti vormist ja funktsioonist: kui viimased kaks olid omavahel tihedalt seotud, siis kontekst jäeti enamasti uurimise alt välja (Vandkilde 2000, 7). Näiteks jagas Lewis Binford esemed rangelt kolme klassi – tehnoomilisteks, sotsiotehnilisteks ja ideotehniliseks, mis funktsioneerisid vastavalt keskkonna, sotsiaalsete ja ideoloogiliste ülesannetega tegelemiseks (Shanks & Tilley 1987, 87). Minemata neisse kategooriatesse sügavamalt sisse, on ilmne, et Binford nägi teravat vahet praktilise funktsiooniga esemete ning sotsiaalse ja religioosse funktsiooniga esemete vahel (Vandkilde 2000, 7). Samamoodi omistas Schiffer omakorda esemetele kolme tüüpi funktsioonid: (1) tehnofunktsioon, mis hõlmab ressursside omandamise, töötlemise ja säilitamise, tehnoloogilised protsessid, inimeste bioloogiliste vajaduste täitmise; (2) sotsiofunktsioon, mis mõjutab sümboolselt sotsiaalset suhtlemist; ja (3) ideofunktsioon, mis sümboliseerib ideoloogiat ja kannab muud informatsiooni. Ehkki juba Schiffer tõi välja, et enamik esemeid täidab rohkem kui üht funktsiooni (Schiffer 1987, 14), hakkas eriti kontekstuaalne suund postprotsessuaalsetes arheoloogiates rõhutama, et materiaalsed esemete utilitaarsed ja sümboolsed ülesanded ei ole vastuolus, pigem sõltuvad üksteisest ning kontekstist (Hodder 1986, 130). Esemefunktsioon on osa tema sümbolsest tähendusest ning funktsioon ja sümbolne tähendus on kavatsuslikult konteksti idee sees hajutatud (samas). Samamoodi, rituaalse/koduse või sakraalse/profaanse dihhotoomia seletamise raames on järjest enam jõutud äratundmisele, et **kõik** materiaalne kultuur on laetud sümbolse „tähendusega”, mis teeb sakraalse ja koduse vahel eristamise ääretult raskeks ning ehk isegi mõttetuks (Garwood *et al* 1991, viii).

Nagu mainitud, materiaalses esemetes väljenduvad ideed ei ole neisse sisseehitatud ega muutumatud, pigem saavad nad tähenduse läbi praktika ja sõltuvalt kontekstist (Bradley

& Edmonds 1993, 14). Sellele seisukohale pakub täiendust materiaalse kultuuri kui teksti, mis saab oma tähenduse vaid läbi konteksti, uurimine. Julian Thomas vaatles kellpeekrite kultuuri matust kui praktikat, milles individuaalsetel esemetel, žestidel, tegevustel ei pruukinud olla eraldi väärtust (ilma tajujata tummad), ent need olid sellegipoolest olulised, sest nad aitasid kaasa üldise matuse konteksti loomisele (Thomas 1991, 33). Seega, üks ese, liikudes erinevates kontekstides, võis vabalt omandada uusi tähendusi, samas jäid vanad maha või tagaplaanile. Teisisõnu, materiaalselt kultuuri võib vaadata kui „polüsementalist” teksti, mis viitab, et eseme tähendust ei ole võimalik mitte kunagi lõpuni selgitada või paika panna (Shanks & Tilley 1987, 117). See omakorda aga tähendaks, et arutlemine teemal, mida üleüldse võis tähistada näiteks üks kirves, ei ole tõepoolest enam mõttekas, sest vastus oleks „kõike ja mitte midagi”.

Tähendust ja funktsiooni üksteisest lahutada ei ole seega mõtet, nad kujutavad ühe ja sama mündi erinevaid külgi (Räf 2000, 240)⁵² ning teatud aja möödudes võib kunagi praktiliselt kasutatud eseme sümboolsest rollist saada selle uus funktsioon. Heaks näiteks on siinkohal „piksenooled” – silmaga ja silmata kirved ning muud kiviaegsed esemed, mis on kunagise praktilise(?) eesmärgi vahetanud kaitsemaagilise rolli vastu. Samamoodi ei ole võimalik lahutada eseme väärtust (väärtuslikkust, hinnalisust) tema funktsioonist ning vaikimisi oletada, et praktilise funktsiooniga ese oli väärtusetum. Colin Renfrew märgib kolme liiki väärtust, mida esemetele omistatakse: (1) esmane väärtus (*prime value*) – väärtus mingil suvalisel põhjusel, näiteks haruldane materjal, muu ligitõmbav omadus (kuld, merevaik, ilusasse vormi valatud vask/pronks), seda võib nimetada ka prestiižväärtuseks; (2) kasutusväärtus (*use value*) – väärtus eseme enese pärast, tema kasutuspotentsiaali ja praktiliste omaduste pärast; (3) tööväärtus (*work value*) – väärtus, mis tõuseb tööst, mida selle tootmine nõuab (Renfrew 1986, 157). Tegemist on aga järjekordselt kategooriatega, mis ei ole absoluutsed, lisaks ei välista ühe (esmane, tööväärtus) olemasolu teise (kasutusväärtus) puudumist, mida arvukad arheoloogilised ja etnograafilised näited alljärgnevalt ka tõestavad. Ühe eripärase viisina materiaalse kultuuri uurimises peab nimetama Per Lekbergi tööd, kes lihtsate silmaga kirveste puhul on võtnud vaatluse alla nende vormi ja sidunud selle sotsiaalse tähendusega (Lekberg 2000, 2002). Olgugi, et on vaieldav, kas ühe või kahe morfoloogilise

⁵² Tegelikult ei ole funktsioonil ja tähendusel alati võimalik üldse vahet teha, sest kas identiteedile (rühmakuuluvusele) viitamine on eseme tähendus või funktsioon? Kui nõustuda, et ehkki esemeid võib kasutada erinevalt, tarvitakse neid normaalselt vaid ühel viisil, ehk esemed on algselt siiski toodetud ühte primaarset eesmärki silmas pidades (mis Shanks & Tilley näidetes on funktsionaalne, näiteks tool istumiseks (1987, 92) ning kui see primaarne ei ole funktsionaalne (praktiline), siis võib oletada esemete tootmise primaarse eesmärgina mitte funktsionaalsust vaid tähenduslikkust. Ent kui kaugele on funktsioon praktiline? Ning millisest momendist muutub funktsionaalne tähenduslikkuseks?

tunnuse kaudu (nt kirveste pikkus ja nende terade kahjustatuse protsent) võib oletada ladestamise konteksti taga olevaid erinevaid taotlusi ja ideid, ometi on see üks oluline samm edasi just juhuleidude uurimises.

Helle Vandkilde on esimeste hilisneoliitiliste⁵³ vaskkirveste puhul märkinud, et selgeid kategooriaid ilukirveste ja töökirveste vahel ei ole võimalik kindlaks teha, sest nii ohtralt kaunistatud kui täiesti kaunistamata kirveid on karastatud ühtemoodi, seega nende funktsionaalne potentsiaal ei erine, samuti esineb enamikul arvukalt terakahjustusi ning paljusid on teritatud ja parandatud taaskarastamise ning tina lisamise läbi (Vandkilde 1996, 268–269). Miks selgepiirilised kategooriad töötada ei pruugi, on näidanud ka etnograafiline materjal, nimelt Uus-Guinea mägi-alade kivikirveid on uurijate poolt jagatud tseremoniaalseteks kirvesteks, „pruudilunakirvesteks” ja töökirvesteks (vt nt Coope 1979), ent nende tõsisem tüpoloogiline uurimine näitas, et kirved moodustavad terviku nii vormilises kui funktsionaalses mõttes ning defineeritud kategooriaid ei eksisteeri⁵⁴. Nii võidi ka kõige ilusamaid pruudilunakirveid kasutada puulangetamisel ning kõige tavalisematel oli oma prestiižväärtus madalamate ühiskonnakihtide seas (Vandkilde 1996, 266). Oma uurimuses Portugali vaseaja kristalsetest kivimitest kirvestest on Katina Lillios näidanud, et eliidi sotsiaalse mõjusfääri laiendamise vahendina kasutatud väärtesemeteks olid amfiboliidist kirved. Suhteliselt piiratud alal paljanduvast ja seega raskesti kättesaadavast amfiboliidist tehti maastiku avamiseks ja harimiseks põllumajandusest elatuvale rahvale **vajalikke tööriistu** – kirveid, talbu, peitleid ja kõplaid ning eliidi staatus seisnes eelkõige kontrollis või eelistatud juurdepääsus toorainele. Samas on haudadest leitud palju kasutamata kirveid ning amfiboliidist tööriistade lubjakivist jäljendusi, mis näib viitavat nende prestiiž- ja rituaalsele väärtusele (Lillios 1999, 176; 1993, 113). Etnoarheoloogilised paralleelid Nepaali vaskesemetest osutavad samale: majapidamises kasutatavatel vaskesemetel on nii funktsionaalne kui utilitaarne ulatus, ehkki neid kasutatakse erinevates rituaalides, mis hõlmavad jumalate austamist ning neile ohverdamist. Vaskese, mida sellistes kontekstides pruugitakse, ei ole keelatud teistes kasutus kontekstides (Anfinset 2000, 210).

Näiteid võib tuua ka oletatavalt ühe kindla funktsiooniga eseme erinevast praktilisest kasutusest. Kesk-Euroopas paelkeraamikakultuuris levisid nn kingaliistukujulised silmaga

⁵³ Skandinaavia kronoloogias ei hõlma hilisneoliitikum üksikhaudade/venekirveste kultuuri, viimane kuulub keskneoliitikumi hilisemasse järku, sellal kui hilisneoliitikumi iseloomustavad lihtsad silmaga kivikirved, tulekivist pistodad ja esimesed kohalikult toodetud pronksesemed (vt kronoloogia kohta Vandkilde 1996).

⁵⁴ Tõele au andes, Coope nägi suurt erinevust töökirveste ja tseremoniaalkirveste vahel just nende vormis (suurus, dekoreerimine jne), aga mitte alati funktsioonis. Uus-Guineas kasutati sõjas nii töö- kui tseremoniaalkirveid ning Solomoni saartel funktsioneerisid kirved nii puude raiumises, kanuuehituses kui sõjas, ehkki tänapäeval (alates 1950. aastatest metallkirved) on neil vaid tseremoniaalne roll (Coope 1979, 112).

kivikirved (*shoe-last axes; Schuhleistenkeil*), mida on seal üldiselt seostatud maaharimisega, John Chapmani sõnutsi alepõllunduse raske puutööga (Chapman 1999, 107–108) ning nende levikut Põhja-Saksamaa, Taani ja Lõuna-Rootsi (küll suhteliselt piiratud arvul, samas Eestis ja Baltikumis puuduvad nad üldse⁵⁵) mesoliitilisse Ertebølle kultuuri peetud märgiks otsestest (kauba)kontaktidest põllundusega tegelevate rahvastega. Kirved olid tehtud haruldasest ja kõrgelt hinnatud materjalist, sageli on fragmendid ümber töödeldud ja nii väikesteks kirvesteks, et neil justkui ei tohiks enam funktsionaalset väärtust olla, samas nende staatust demonstreerivate iluesemete kasutust ka praktilisena näitavad kannal olevad tõsised kahjustused (Fischer 2002, 374). Kirveste ainus dokumenteeritud kasutus on aga sõjaline. Nimelt on paelkeraamika kultuuri asulast Talheimis (Heilbronn) leitud 34 inimese, kes ilmselt tapeti ühel ajal sõjalise konflikti käigus ning maeti ühishauda, surmavatest vigastustest koljudel olid vähemalt 22 löödud 5–6 kingaliistukujulise kirvega (kuna koljude vigastuste kuju kattub kingaliistukujuliste kirveste serva kujuga) (Vencl 1999, 60–61). Ka Austriast Schletzist on leitud 67 vägivallaohvrit, kelle koljudel märgid hoopidest kingaliistukujuliste kirvestega (samam, 62). Spetsiaalsete sõjariistade puudumisest muinasaja esimestel perioodidel, vähemalt kiviajal, tuleb allpool põhjalikumalt juttu. Siinkohal tuleb aga eraldi rõhutada esemete ühese funktsiooni puudumist. Imporditud kingaliistukujulistel kirvestel on Taani, Lõuna-Rootsi ja Põhja-Saksamaa Ertebølle alal kirveste tooraine, neis piirkondades haruldase amfiboliidi põhjal oletatud eelkõige prestiižeseme, staatustnäitava ilueseme funktsiooni (Fischer 2002, 374), sest praktilises teravuses ja vastupidavuses nad kohalikke tulekivist ja rohekivist (dioriit või diabaas) kirveid ei ületanud. Kasutusjälgede põhjal võib neil siiski oletada ka praktilist ülesannet – tihti on kirvestel kand puruks löödud, vahel on näha erinevast kasutusest tekkinud jälgede kattumist, sageli on fragmente ümber töödeldud, uusi varretusauke tehtud ja edasi kasutatud (Fischer 2002, 374, jj 22.17, 376). Kingaliistukujulised kirved näitavad väga selgelt, kuidas esemetel võis olla korraga nii esmane väärtus (hinnaline materjal), tööväärtus kui kasutusväärtus (praktiline ja pikaajaline pruukimine) (Renfrew 1986 järgi).

Chapmani arvates oleks kõige kasulikum diagnoosida spetsiaalne esemerühm, mille kategoriseerimine põhineb nende mitmemõttelisusel – tööriist-relv (*tool-weapon*). Tööriist-relva kategooria parimateks näideteks on tulekivist nooleots ja lihvitud kivikirves ning ühe

⁵⁵ Ehkki Fishceri levikukaardil (2002) kingaliistukujulised kirved Eesti, Läti ja Leedu aladel puuduvad, on Lang mõningaid vastavaid eksemplare ka Eesti leiutamaterjalis eristanud (vt Lang 1999a, 328). Olen nõus Langiga, et kingaliistukujulisi kirveid on ilmselt leitud ka Baltimaadest, ent nähtavasti pole neid materjali ebapiisava tundmise tõttu palju tuvastatud.

tööriist-relva, näiteks kirve, individuaalne biograafia võib hõlmata nii mitmete vaenlaste tapmist kui ka pikkimaja ehitamist (Chapman 1999, 107–108).

Seega, sfäärid praktiline/sümboolne, kodune/rituaalne jagavad üldisi tähendust andvaid skeeme ning kasutavad samu sümboleid, ent nende tähendus ja tõlgendus sõltuvad nende **sotsiaalsest** kontekstist. Kui rituaal hõlmab kosmagooniat teadlikku sotsiaalset akti, kus sümboleid ja sümbolilisi tegevusi kasutatakse religioossete tähenduste loomiseks, siis koduses elus ilmuvad needsamad sümبولid, sest nad on populaarsed vahendid väljendamises ja arusaamises (Garwood *et al.* 1991, viii) ning nii jäävadki esemete lahterdamise ja nende funktsioonide mainitud sfääridesse jagamise lõpptulemuseks lihtsalt paindumatud ja paralleelsed kategooriad. Uurimuses tulekivist kirveste töötlemiskohtadest leiavad Bradley ja Edmonds, et olgugi, et „ebanormaalsete” (s.o suuremad ja ilusamad kirved, mida on tõlgendatud tseremoniaalsete ja väärtesemetena) kirveste morfoloogia lisab uue dimensiooni uuringutele, ei paku see piisavalt alust selgeteks interpretatsioonideks (Bradley & Edmonds 1993, 48–49). Näiteks Jimmy Strassburg on sfääride ähmastamise püüdes läinud veelgi ekstreemsemaks, õhukesekannaliste tulekivist kirveste puhul on ta rõhutanud nende igakülgset rituaalsust, mis algas juba materjali valimisega, jätkus tahumise ja lihvimisega ning päädis kasutamisega. Strassburgi järgi oli igal kirvel inimesega sarnane elulugu ning rituaalse liidri või vahetusobjekti kõrval hõlmas tema kõige tavalisem erialane(?) karjäär igapäevaseid tegemisi, nagu puude raiumine (kindlasti polnud see tema ainus ülesanne), ehitustööd, relv, suurte jahiloomade raiumine ja muud tegevused, mida aga ei tohiks harjumuspäraselt nimetada profaanseks (Strassburg 1997, 165).

Seega kokkuvõtvalt, järgneva arutluskäigu jooksul üritan jääda lähtepunkti juurde, et ühtegi silmaga kivist kirvest ei saa pelgalt väljanägemise ega selle kaudu oletatud funktsiooni alusel rangetesse kategooriatesse jagada ning viimaste põhjal esemete tähenduseni jõuda, ehkki lihtsuse mõttes materjali grupeerimisel tuleb valmis olla paindlikeks ja „ujuvateks” rühmadeks. Leian, et varreauguga kivist kirveste puhul võib kaaluda Chapmani poolt välja pakutud nii tööriist-relva kui relv-tööriista tähendust.

2.3. Kivikirve kontekstidest ja tähendustest

Kivikirved moodustavad suure heterogeense potentsiaali inimasustuse ja sotsiaalse elu uurimiseks. Selle potentsiaali aktualiseerimine, teisisõnu, juhuleidude konteksti paigutamine, on loomulikult keeruline ning nõuab tohutult ressursse. Kontekstuaalse uurimise ideaalseks tulemiks oleks midagi sarnast, mille heaks näiteks on Gunilla Granath Zilléni põhjalik töö

Lõuna-Upplandis⁵⁶, selle käigus „muudeti” algselt ainsate muististena vaid juhuleidudena kogutud silmaga kirveid sisaldanud ala maastikuks, kus inimene elas, haris maad, mattis ja **deponeeris kirveid** (Zillén 1999, 321, autori rõhutus). Nii oleks silmaga kirveste kaardistamine ja leiukohtade kontrollimine heaks lähtepunktiks ka suuremate piirkondade laiaulatuslikumale ja põhjalikule inspekteerimisele, mis viib sammu lähemale ideaalsele.

Juhuleidude kontekstuaalse uurimise lähtepunktiks on liigitus kontekstide alusel, ehkki juhuleidude puhul on ka need oletatavad ega pretendeeri absoluutsusele. Kontekstideks (kontseptuaalse libastumise vältimiseks peab meeles pidama, et näiteks „hauapanus” või „asulaleid” ei ole kontekstid, vaid kirjeldavad seda) loen järgmised: haud, asulakoht, ohverdamis- ja/või teatud rituaalide läbiviimise koht, aare, muu. Viimase all pean eelkõige silmas võimalikku juhuslikult kaotamist. Seesugune kontekstide kaupa materjali vaatamine heidab valgust ka esemete võimalikule funktsioonile ning selle kaudu inimestele, kes nendega füüsiliselt seotud olid. Eraldi peatükis vaatan ka siiani praktiliselt tähelepanu alt välja jäänud nn sekundaarset konteksti ning selle konkreetsemaid avaldumisvorme, mis juhuleidude puhul on üks vägagi arvestatav võimalus.

Tulles tagasi kivi- ja pronksiaegsete kontekstide juurde, siis siinkohal oleks heaks võrdlusmaterjaliks Magnus Anderssoni doktoritöö (2003), kus autor vaatleb Lääne-Skåne keskneoliitikumi maastikku ning jagab muinasjäänused nelja kategooriasse: asulakoht, haud, ohverdamiskoht ja kokkusaamiskoht (rts k *samlingsplatser*, ingl k tõlkes *central places*) ning tõdeb sealsamas, et tegelikult on need ranged kategooriad asjakohatud, sest inimese jaoks, kes maastikul toimetas, ei mänginud meie klassifitseerimiseks vajalikud omadussõnad, nagu „sotsiaalne”, „majanduslik”, „religioosne”, mingit rolli. Nii võib leida inimluid ka asula- ja ohverdamiskohtadest ning seega pole haud ainuke koht surnute „säilitamiseks”. Samamoodi leitakse ohverdamislohke asulakohtadelt. Ent kategoriseerimine on vajalik, kui tahta luua tähendus muinasajast, sest igal kohal on siiski ka primaarne funktsioon ning inimtegevused (elamine, söögivalmistamine, ohverdamine, matmine) ilmnevad paljudes erinevates paikades, olgugi et aeg-ajalt ka täpselt samas kohas (Andersson 2003, 44). Niisiis, nagu esemete puhulgi lisandub ka kontekstide kaupa vaatlemisel uurimusele paratamatult teatud tendents jagada need profaanseteks ja sakraalseteks⁵⁷ ning selle kaudu omistada funktsioon või tähendus ka esemetele, mis sealt on leitud. Näiteks Andersson nimetab, et asula ja maja ei ole

⁵⁶ Mainitud uurimistöö keskendus Arlanda lennuvälja vahetule ümbrusele ning ilmselt just tänu ehitustöödele taoline põhjalik arheoloogiline inspeksioon üldse võimalikuks sai.

⁵⁷ Siinkohal on muidugi täiesti õigustatud küsimus, kas materjali kontekstide kaupa vaatlemine ongi üldse kuidagi parem või „õigem” kui vormi või funktsiooni alusel, sest tahes-tahmata lisandub interpretatsioonile meie arusaam sakraalsest ja profaansest, rituaalsest ja praktilisest, kodusest ja metsikust, prestiižsest ja igapäevasest.

kindlasti vaid koht magamiseks ja söömiseks. Kõikides tegevustes olid saatjaks kultuurilised normid, maja ehitamine, maa kündmine, tööriista tahumine olid kõik transformatiivsed tegevused, mis nõudsid teatud rituaale. Ja need rituaalid toimusid erinevatel sotsiaalsetel tasanditel, kollektiivsetest individuaalseteni (Andersson 2003, 45). Iseenesest ei anna ka mõistete „rituaalne” ja „profaanne” defineerimine meile midagi oluliselt juurde, sest eseme tähendusele me konteksti järgi jälile ei saa, „täiesti selgest” profaanses kontekstist leitud ese võib olla tegelikult sakraalse tagamõttega ja vastupidi⁵⁸. Kui siinkohal mainida näiteks Maglemose kultuuri aladelt tuntud nii-öelda lahkumisohvreid majapidamise hülgamisel (Strassburg 2000, 109) ja kiviaja asulatest tuleasemetest leitud esemeid, näiteks Pärnu jõe kaldal Sindi-Lodja III asulakoha oletatavast tuleasemest leitud tervet lihvitud kivitalba, siis ei ole võimalik kuidagi kindlalt väita, et asulakohalt leitud esemed oleksid profaansema iseloomuga kui hauapanused või ohvrileiud. Märgiks profaanse ja sakraalse segunemisest on ühest küljest majaohvrid, mis Skandinaavias on dateeritud neoliitikumist kuni vähemalt pronksiaja lõpuni, ning teisest küljest majapidamises kasutatavate esemete (näiteks jahvekid, lihvimiskivid) asetamine hauapanuseks (Victor 2002, 39). Eriti markantne näide nimetatud kontekstide segunemisest on ka Tamula I neoliitiline asulakoht ja kalmistu, mille erinevate kihistuste vahekord on siiani selgitamata (vt Lõhmus 2005, 62–67). Tegemist võib olla nii matustega asulakihis kui nn rituaalse asulaga, kus tekkinud asulamaterjal – arvukas keraamika ning tulekivist väikeesemed ning töötlemisjäägid – on tekkinud sakraalses kohas läbiviidud tegevuste käigus. Andersson märgib väga õigesti, et rituaalse ja profaanse vahel pole muinasajal, vähemalt kiviajal, mõtet vahet teha, sest rituaalne tegevus oli tihedalt seotud igapäevaste toimetustega nagu jaht, kalapüük, korilus ja maaharimine, seega elu jagamine rituaalse ja profaanse sfääri vahel ei ole mõttekas ühiskonna puhul, kus iga eluaspekt on tihedalt seotud teisega (Andersson 2003, 185).

Õnneks lubab enamiku kindlast kontekstist saadud esemete puhul konkreetse leidmise paik ning iseloom neid pidada pigem tahtlikeks või mittetahtlikeks depositsioonideks. Ent „libastumise” võimalust ei tohiks unustada ning pidev kahtlemine oma selges pilgus ja läbimõeldud vaatenurkades on täiesti omal kohal.

⁵⁸ Bradley järgi armastavad arheoloogid vaadata esemeid kui rutiinselt mahajäetuid (*routinely discarded*), kui nende kasutusaeg otsa sai, mis muudab küsitavaks väited materiaalse kultuuri iseloomust ja rollist, mida see sotsiaalses elus mängis (Bradley & Edmonds 1993, 8), ent samas lihtsustab oluliselt materjali interpreteerimist. Samas, kas Strassburgi moodi kõiki tegevusi rituaalseteks pidades jõuaksime oma tõlgendustes üldse kaugemale või parema ja „õigema” tulemuseni kui näiteks vaadates kõiki esemeid kui rutiinselt hülgatuid?

2.3.1. Tähtendus: etniline

Suurte kultuurivahetuste ja uue esemelise materjali ilmumise fikseerimine arheoloogilises materjalis on olnud piisav alus väitmaks, et tegemist on etniliselt erinevate rühmadega. Kiviaja puhul on üheks parimaks näiteks kindlasti nõorkeraamika kultuur, mille suhtes pole tänini saajaprotsendilist selgust, kas tegemist on inimigratsiooni või ideede filtratsiooniga. Arheoloogiliste kultuuride, sh ka nõorkeraamika kultuuri võrdsustamine etniliselt määratud kooslustega kujunes valdavaks nn kultuuriajaloolise käsitlusviisi raamides eelkõige Gordon V. Childe'i ja Gustav Kossinna juhtimisel (Lang 2006, 22, 32). Eesti arheoloogiasse tõi arheoloogilise kultuuri mõiste Aarne Michaël Tallgren, kes sidus selle otseselt esiajaloolise etnosega, seega tähendas kultuurimuutus ühtlasi rahvastiku rändeid (Tallgren 1922, 70; samal teemal Lang 2006, 22). Eriti oluliseks sai etniliste suhete uurimine 1950. aastate keskel, mil uurimissuund päädis kogumiku „Eesti rahva etnilisest ajaloost” ilmumisega (1956). Tulemuseks nõorkeraamika kultuuri seisukohast oli selge järeldus, et „Ida-Baltimaadele on saabunud uus, senistele elanikele täiesti võõras etniline rühmitus, kes on enesest jätnud nn. venekirveste kultuuri mälestusmärgid” (Jaanits 1956, 139).

Äratundmine, et etnilised rühmad ei ole fikseeritud, vaid dünaamilised ja situatsioonist sõltuvad fenomenid, hakkas sotsioloogias ja antropoloogias tegelikult domineerima juba 1960ndail. Arheoloogias asuti seda mõistmist rakendama 1970. aastate lõpus ja 1980ndail, kui Ian Hodder oma etnograafiliste uurimustele põhinedes väitis, et kultuuriliste erinevuste ja sarnasuste ning etniliste rühmade vahel on haruharva üksühene korrelatsioon (Hodder 1982). Hodder demonstreeris, et need materiaalse kultuuri liigid, mida kasutatakse etnilisuse näitamiseks, võivad olla selges vähemuses, võrreldes paljude rühmade poolt jagatud sarnaste materiaalsete vormidega (Jones 1997, 28; 113), ehkki samas etniliste rühmade kui piiratud sotsiokultuuriliste ühisuste olemasolu jäi veel pikalt domineerima (Jones 1997, 110; etnilisusest arheoloogias pikemalt vt Jones 1997). 1970. ja 1980. aastatel levis arheoloogias arusaam stiilist kui funktsionaalsest ja adaptiivsest nähtusest, mis vastavalt vajadusele demonstreeris sotsiaalset või religioosset identiteeti, rühmakuuluvust, staatust jne, eriti sotsiaalse ja keskkonna stressi tingimustes (Jones 1997, 113).

Materiaalset kultuuri on sageli seotud etnilisuse mõistmise ja väljendamisega (Jones 1997, 120). Eriti torkab etniliste küsimuste vaatluse alla toomine silma äkiliste ja laiaulatuslike „kultuurivahetuste” seletamisel, näiteks nõorkeraamika kultuuride levik seotud indoeurooplastega. Seega, nõorkeraamika kultuuri käsitledes on eriti oluline seletada etnilisuse mõiste, mida siinkohal defineeritakse kui kogetud kultuurilisi erinevusi, mis saavad

aktuaalseks inimrühmadevahelises läbikäimises (Ramstad 1997). Etniline identiteet ei moodusta teatud inimrühma põhilist ja ühisele päritolule tagasi minevat ajas kestvat olemust, vaid põhineb liikuvatel, situatsioonist sõltuvatel ja subjektiivsetel enese ja teiste identifitseerimistel, mis on ühelt poolt kinni igapäevapraktikates ja ajaloolises kogemuses, teiselt poolt aga muutumise ja järjepidevusetuse sihtmärgiks (Jones 1997, 13–14). Seega, lihtsamalt öeldes, etnilisus ei ole teatud rühmade muutumatu omadus; kui kaks rühma saab aru, et nad on üksteisest erinevad, siis on olemas **etniliste suhete** aluspind ning kuna tegemist on **kogetud** kultuuriliste erinevustega, siis ei ole küsimus objektiivsetes kultuurilistes erinevustes, vaid subjektiivsetes, mille eksisteerimises on inimesed veendunud⁵⁹. Paljudest etnograafilistest uurimustest jääb mulje, et hõim on elanike jaoks midagi püsivat ja järjepidevat, mis eksisteerib üle hooajalisteks ränneteks kombineeritud rühmade. Cribb kahtleb, et kui inimesed mõtlevad hõimu „kaudu” vaid 6–7 kuud aastas, siis kas pole hõim miski, mis pannakse kokku ja lahutatakse vastusena hooajalistele rühmadevahelistele muutustele ning hõimukuuluvuse tunne tegelikult kaoks koos vajadusega pidevalt erinevateks rühmadeks jaguneda (Cribb 1991, 199). Sama on Peter Jordan tähele pannud hantide juures, kelle jaoks klannisüsteem on olemas, ent mängib marginaalset rolli rutiinsetes ja rituaalsetes praktikates. Sugulus- (siin klanni-) teadvus on oluline vaid teatud situatsioonides ja mõnel korral aastas: esiteks, klannil baseeruv abielupartnerite leidmine; teiseks, piiratud rituaalsetes tegevustes, näiteks iidolite kujud; kolmandaks, surnu matmises, sest kalmistud olid klanniga seotud (Jordan 2003, 77). Nii või teisiti, etniline rühm säilib tähtsustades pidevalt kogetud kultuurilisi erinevusi kogukonnas (Ramstad 1997, 355).

Kuna etnilised piirid ei ole geograafiliselt piiritletud (Ramstad 1997, 355) ning erinevatel etnilistel rühmadel võib olla ühesugune materiaalne kultuur, siis on etniliste rühmade ja situatsioonide isoleerimine ja identifitseerimine arheoloogilises materjalis väga keeruline, sest ei ole võimalik siduda staatilisi stereotüüpe arheoloogilises materjalis enesemääratlusega, näiteks, savinõusid, kirveid või matusekombeid mineviku rühma identiteediga (samas, 356). Jonesi järgi on põhiline küsimus pidevalt ajas ja ruumis muutuvast suhtes materiaalse kultuuri stiilide ja etnilisuse väljendamise vahel. Ühelt poolt võivad etnilised kategooriad olla püsivad ka aeg-ajalt muutuvate materiaalse kultuuri

⁵⁹ Uurimuses Kesk-Ida nomaadidest mainib Roger Cribb (1991), et piirkonnas reisides näeb sageli rändavate nomaadide rühmi möödumas paiksetest küladest, mille elanikud riietuvad samamoodi nagu nomaadid, räägivad sama dialekti, kasutavad samasuguseid majapidamisriistu, karjatavad samu koduloomi ja mõnel juhul ka väidavad end kuuluvat samasse hõimu (Cribb, 1991, 65). Näiteks Sariaydın Yayla kogukonna nomaadlevad karjakasvatajad on alati tundnud suurt sidet piirkonna paiksete mägiküladega, mis näitab ajaloolist sidet, sugulust kahe kogukonna vahel, mis võib peegeldada ühist hõimu päritolu (samas, 165). Seega, põhimõtteliselt pole mingit alust arvata, et erinev elatusviis peegeldab erinevat rahvast.

väljendusvormide juures, teiselt poolt ei pruugi püsiv materiaalne kultuur viidata ühele ja samale „etnilisele rühmale” (Jones 1997, 122).

Jõudes nüüd nõorkeraamika kultuurini ning venekirvesteni kui enesemääratluse markeriteni, peab mõnna, et loomulikult võib venekirves olla etnilise identiteedi märk, aga tõestada on seda peaaegu võimatu. Kui etniline identiteet liigub koos migreeruva rühmaga ning kaob, kui rühm võetakse teise rühma poolt omaks või nad ise sulavad teistega ühte (näiteks kui esimesed „nõorkeraamikud” sulasid ühte „kammkeraamikutega”), siis kirves kui materiaalne ese jäi ju edasi eksisteerima. Seega, kustkohast läheb piir kirve kui etnilise markeri ja selle staatuse vahel, kui ta enam etnilisust ei kajastanud? Pealegi, kui on tegemist etnilise küsimusega, siis peab vaatama iga piirkonna nõorkeraamika rühma kui eraldi etnilist, kus pikkade migratsioonide puhul on raske ette kujutada kestvaid ühiseid üldiseid tähendusi, rühmasiseseid reegleid ning kogetud kultuurilisi erinevusi. Migratsiooniteooria alternatiivi – sisemise arengu – puhul on veelgi keerulisem uskuda põliselanike enesemääratluse muutust, mis sundis ennast läbi kirve manifesteerima. Seega, kivikirve etnilisusega sidumine sisserände (kui see toimus) algetapis on täiesti aktsepteeritav, aga kirve tervikliku „karjääri” seletamisel asjatu.

2.3.2. Tähendus: individuaalne

Nõorkeraamika kultuuriga seostatakse eeskätt ühiskonnas maad võtva individuaalsuse teket, mille tõestusena on nähtud eelkõige isiklike panustega individuaalsete matuste ilmumist, samuti väikeseid asulalaid, mis annavad märku üksiktalulisest asustusest (nt Kriiska 2000, 74; Kriiska & Tvauri 2002). Kesk-Euroopa mõjude najal on viidatud ka nn individuaalse sõjamehe kujunemisele nõorkeraamika ehk sõjakirveskultuuri perioodil (nt Jaanits jt 1982, 101). Olgu sõjakusega kuidas on, ent tõenäoliselt on nõorkeraamika kultuuri perioodil süvenema hakanud individualism, mille ühe tõukena on nähtud ka arenevat põllumajandust, mis võib teatud tingimustel olla efektiivsem väikeste rühmadena praktiseeritult, ning sellest sõltuvat patrilokaalsust⁶⁰ (Hallgren 2000, 188). Viimasest omakorda lähtub arvamus, et põllumajanduslik tegevus tõi välja füüsilise erinevuse meeste ja naiste vahel ning meeste sellealane töö oli kiirem ning tulemusrikkam, ehkki see kindlasti ei tähenda, et naised põllundusega ei tegelenud (vt nt Hallgren 1996, 13). Siiski, nõorkeraamika kultuuri ajal süvenenud meeste domineerimine ja isajärgse pärilussüsteemi kujunemine ning nende seos individuaalsusega jäävad loomulikult vaieldavateks hüpoteesideks.

⁶⁰ Üldiselt on patrilokaalsetes ühiskondades hooned ja asustusüksused väiksemad kui matrilokaalsetes. Erinevuse põhjus on see, et enamikus matrilokaalsetes ühiskondades jäävad abiellunud tütreid elama vanemate majja, patrilokaalsetes rajavad vastabiellunud uue kodu (Hallgren 2000, 188).

Teoreetilisel tasandil ei ole arheoloogia indiviidiga palju tegelenud. Kultuuri-ajaloolises koolkonnas ei olnud indiviidil olulist kohta, domineeris „ühiskond”, mis oli angloameerika teaduses süvenema hakanud koos Émile Durkheimi ja Alfred Radcliffe-Browni funktsionalismiteooriatega ning oli valdavaks suunaks 19. sajandi lõpus ning suure osa 20. sajandist. Suhteliselt piiratult tegeleti indiviidiga ka protsessuaalses arheoloogias, mõnevõrra olulised teemad olid *Big Men*, pealikud ja teised juhid, kuid isegi neid koheldi harva kui indiviide, vaid pigem kui võimuhete embleemi ühiskonnas. Indiviidi rolli ühiskonnas hakati rõhutama 1980. aastail osana postprotsessuaalsetest või interpreteerivatest arheoloogiatest. Tundub, et see oli pigem reaktsioon sellele, mis oli enne ja mitte niivõrd läbimõeldud pilt sellest, millest „koosneb” indiviid. Varased postprotsessualistid rõhutasid pigem universaalset indiviidi, kes oli küll tegutseja (*actor*), ent näis eksisteerivat ilma identiteedi, väärtuste ja motivatsioonita (Whittle 2003, 51). Postprotsessuaalsete arheoloogiate üheks lipulauseks on saanud: „Indiviid on aktiivne” (Johnson 2001, 78).

Olen päri Deborah Olaussoniga, kes ei usu, et venekirves oli väärtuslik iseenesest. Praegu, arutluskäigu alguses, võtan tööhüpoteesina laias plaanis omaks ka tema idee, et üks indiviid, mees, tegi ühe kirve, kui oli puberteedist välja kasvanud ning see kirves pandi talle lõpuks hauda kaasa (Olausson 2000, 27). Individuaalsusele viitavaid märke on kivikirveste puhul mitmeid, esiteks ei ole tegemist nii homogeense materjaliga, et neid saaks tagasi viia mingi kindla tootmiskeskuseni. Seda on väga edukalt näidanud Fenton Šoti venekirveste ja lihtsate silmaga kivikirvese puhul (Fenton 1984). Nimelt selgus tema uurimustöö tulemusel, et vaid kaks venekirvest ja kaks lihtsat silmaga kirvest on nii tüpoloogiliselt kui petrooloogiliselt piisavalt sarnased, et neid saaks pidada ühe keskuse toodanguks (Fenton 1984, 218)⁶¹. Olaussoni arvates näitab venekirveste tüüpideks ja alatüüpideks jagamine juba iseenesest, et mingist universaalsusest ei ole võimalik rääkida, vaid pigem on tegemist üksikute inimeste tehtu, mitte spetsialistide toodanguga (Olausson 2000, 31). Et indiviidi näol on tegemist just mehega, näib demonstreerivat venekirve leidmine vaid meeste haudadest⁶². Näiteks

⁶¹ Erilist tähtsust omab see järeldus just Briti saarte puhul, kus eelmisel perioodil massiliselt valmistatud tulekivist varreauguta kirveid on võimalik seostada erinevate kivimurdude ja töötlemiskohtadega (nt Bradley & Edmonds 1993).

⁶² Skandinaavias on viimase aja kirjanduses välja toodud, et tegelikult on nöörikeramikultuuri luustikuid antropoloogiliselt uuritud vaid üksikuid ning enamasti on otsustatud mehe ja naise sugu panuste järgi: mehel kirves, naisel ehted. Eestis on antropoloogiliselt uuritud vaid Sope, Ardu, Kunila, Kāo ja Karlova nöörikeramika matusepaiku. Osaliselt on seda tehtud juba 20. sajandi alguses, näiteks Richard Weinbergi poolt Käosaare (Weinberg 1904) ning Juhan Auli poolt Sope ja Ardu kiviaja kalmistutel (Aul 1935) ning Karin Marki poolt 1950. aastatel. Nende määrangute probleem on see, et kasutati vaid üksikuid luid, seevastu tänapäevased määrangud arvestavad kõiki vähegi informatiivseid parameetreid, mistõttu tulemus võib hoopis teiseks kujuneda. 1950. aastate vähesed tulemuste põhjal võib järeldada, et venekirveid leitakse vahel meeste haudadest, naiste haudadest aga mitte kunagi. Praegu võtan vaikumisi üle eelduse, et venekirves on mehe juures.

Skandinaavia materjalid on vaid ühel juhul dokumenteeritud venekirves lapse hauas – 15-aastaselt poisil kaasas olnud kirves tõestas uurijale, et vähemalt alates sellest vanusest võidi noormeestele hauapanuseks panna kirves (Olausson 2000, 36). Arvestades Kesk-Euroopa materjali, seisab see Olaussoni järeldus siiski võrdlemisi nõrgal alusel. Kui Eestis ei ole teada ühtegi lapse matust nöörikeramikultuurist, siis Kesk-Euroopas on laste osakaal matustes päris suur. Laste haudadest on leitud pisikesi potte ja miniatuurseid või „päris” suuruses venekirveid, mis on valmistatud pehmest kergesti töödeldavast materjalist (tähistades päris kirve ekvivalenti). Samas on võrdlemisi arvukaid näiteid erinevatest Tšehhi piirkondadest, näiteks Boheemia ja Moraavia nöörikeramika kalmest, kus „päris” kirveid ja sõjanuiasid on kaasa pandud lastele vanuses 6 kuust 6 aastani (Turek 2000). Näite sellisest käitumisest võib leida Vikletice kalmest, kust on ühele lapsele pandud kaasa sõjanui, teisele, vanusegrupist 6 kuud kuni 5 aastat aga venekirves (samas). Sama traditsiooni kohtub ka Saksamaa keskosa nöörikeramika matustes (Turek 2000 ja seal viidatu). Taoline kirveste esinemine laste haudades, mida põhjapoolses ruumis tuleb küll haruharva ette (lapsematuseid ei ole mainitud ei Läti ega Leedu alade nöörikeramikat käsitlevates artiklites), viitab oma geograafilise leviku tõttu erinevatele ideoloogiatele ja traditsioonidele, kus lokaalselt võis säilida kollektiivne ja/või pärilik sotsiaalne positsioon, kohati aga omandatud staatus. Turek on oletanud, et rikkalike ja täiskasvanutele omaste esemetega maetud lapsed olid ühiskonnas soositud, näiteks oli tegemist esmasündinud pojaga, sotsiaalse staatuse tõenäolise pärijaga perekonnas või hõimus (Turek 2000). Seega, tegelikult ei ole omandatud ega pärilik staatus omavahel vastuolus ega isegi alati eristatav, kui vaadata võtmesõnana just individuaalsust – omandatud kõrgema staatusega väiksema rühma sees oli positsioon juba pärilik, rühm aga pidi olema valmis oma kõrget staatust pidevalt uuendama, nii-öelda re-legitimeerima. Ning selle manifesteerimiseks oli oluline ka „geneoloogilises” mõttes erilistele lastele kirve asetamine hauda. Kuna lapsematused säilivad peenikeste luude tõttu halvemini, eksisteerib teoreetiline võimalus, et üks osa meie aladelt juhuleidudena kogutud kivikirvestest võivad pärineda just sellistest haudadest. Kuna valdav enamus Eesti territooriumi nöörikeramika kalmest on leitud juhusliku kruusa- või liivakaevamise käigus, siis on ilmne, et sellise meetodikaga on haualohku jälgida võimatu. Samas on üksikuid lapsematuseid fikseeritud kammkeramika kultuuride kalmistutes (näiteks Kõnnu, Valma – vt lähemalt Lõhmus 2005), kus pinnase iseloom ja haudade sügavus maapinnast on nöörikeramika matustega väga sarnased. Geograafiliselt meile lähemal Skandinaavias, kus kalmeid on kaevatud suhteliselt ohtralt, ei ole samuti kirveid lapsehaudadest leitud. See võib ka meie nöörikeramika traditsiooni lähtepunktina osutada pigem Skandinaavia kui Kesk-Euroopa suunas.

Hans Gurstad-Nilsson (1995, 46) on interpreteerinud matusekontekstist leitud kirveid kui kadunu isiklike tööriistu, mis pandi omanikule hauda kaasa. Kirve väärtus oli ühelt poolt sügavalt seotud töö hulgaga, milles seda kasutatud oli, ning teiselt poolt kui sümbolne ese ka surnud „peremehega”. Lekbergi jaoks on hüpotees kirvest kui isiklikust tööriistast vastuoluline, sest kuigi sõjakirveskultuuri haudades on sageli mitu matust, on seal siiski ainult üks venekirves (Lekberg 2000, 160). Viimasest võib näiteks tuua ühe kõige paremini uuritud kalme Södermanlandist Turingest. Tegemist oli majalaadse konstruktsiooniga, kust leiti 6–10 põletatud inimese luid koos panustega, mille hulgas oli erinevaid nöörikeramika kultuuri esemeid, ent vaid üks venekirves (Knutsson 1995, 191).

Viimane näide demonstreerib, et ehkki individuaalsus on oluline märksõna nöörikeramika kultuuri seletamisel, ei pea seda piirama vaid üksikindiviidiga, pigem on meil tegemist individuaalsuse erinevate väljendusvormidega. Magnus Andersson järeldas põhjalikus võrdluses Lääne-Skåne lehterpeeker-kultuuri ja nöörikeramika kultuuri kajastustest maastikul, et kui lehterpeeker-kultuuris elati ühes paigas põlvkondi, laiendati majapidamist ning parandati võimupositsioone (Andersson 2003, 279), siis nöörikeramika kultuuri liikuvatel rühmadel olid võimustruktuurid erinevalt üles ehitatud. Lehterpeeker-kultuuris juhiti lokaalset ühiskonda eliidigrupi poolt, mis koosnes erinevate perekondade vanimatest liikmetest (samas, 275). Nöörikeramika kultuuris, kus väikesed ja hajutatud asulad aitasid kaasa domineerimismustrite vältimisele erinevate rühmade vahel, anti võimalus indiviididele, majapidamisele või väikesele lokaalsele rühmale oma sotsiaalse positsiooni parandamiseks, niivõrd kui kehtiv sotsiaalne süsteem lubas (samas, 277). Erinevalt lehterpeeker-kultuurist ei olnud nöörikeramika ühiskonnas staatus kaasa sündinud, positsioon tuli saavutada ja säilitada üksikindiviididel endil (samas, 279), ent nagu ülal lapsematuste juures välja käidud, võib siinkohal „üksikindiviidi” asendada ka „üksikperega” või mõne muu väiksema rühmaga.

Niisiis, venekirves märkis individuaalsust, ent mitte tingimata ja alati ühte meest, ehkki mees võis olla kirve peamine kasutaja ja kandja (omamoodi „vastutaja”), erinevates situatsioonides võis kirves tähistada ka väiksemaid kollektiive (näiteks perekond, majapidamine), sealhulgas miks mitte ka naist või last. Meeldetuletuseks Rootsi põhjal tehtud järeldus, et ühes hauas, sõltumata maetute arvust, on alati vaid üks venekirves. Eesti materjal ei luba oma nappuses kaugeleulatuvaid järeldusi teha, sest meil puuduvad kollektiivmatused nöörikeramika kultuuris, kaevatud üksikutest kalmistutes on venekirves tõepoolest meeste haudades. Samas ei pruugi kirves tähistada vaid ühte konkreetset meest, vaid kogu peret (majapidamist), mille liikmed on maetud kas ühisesse hauda või vahetult kõrvuti paiknevatesse haudadesse. Niisiis, venekirves, ehkki ühes konkreetses hauas, võib markeerida

suuremat seltskonda. Kaalumist väärrib mõte, et mees tegi endale kirve siis, kui ta lõi mingil põhjusel, näiteks abielludes, senisest kollektiivist lahku. Eraldi elama asudes oli ta sunnitud tõestama oma iseseisvust ja sellele vastavat staatust ning teiselt poolt eksponeerima kuulumist suuremasse süsteemi, mida võib teatud tingimustel nimetada nörkeraamika kultuuriks, ent mitte selle globaalses ning „olaussonlikus” mõttes. Olausson on veendunud migratsionist ning peab venekirvest nörkeraamika kultuuri kui üleeuroopalisse suhtevõrgustikku kuulumise pitseriks (Olausson 2000, 27). Kuna ma ei toeta nörkeraamika kultuuri levimist Eestisse „läbimõeldud” migratsiooniga, veendunud ja etniliselt defineeritud „nörkeraamikute” sisserände teel (kuigi üksikute rühmade siiajõudmine ei ole välistatud), ega tegelikult mitte ka Skandinaaviasse, ehkki see ei ole käesoleva uurimuse teema, siis venekirve kui kultuurikuuluvuse pitseriga enda märgistamine ei tundu eriti tõenäoline. Ma ei pea taoliste „kultuurisidemete” püsimumist erinevates ja üksikesest kaugel paiknevates piirkondades eriti tõenäoliseks (vt 2.3.1.). Uuele „kodumaale” liikudes, eriti väikeste rühmade puhul, said minu arvates enda nörkeraamikuna manifesteerimisest pigem olulisemaks muud momendid, mis ei olnud niivõrd suunatud väljapoole vaid sissepoole. Näiteks osutab venekirves teatud ühistele traditsioonidele, millel ei pruugi olla seost abstraktse ühise päritoluga. Ma ei välistaks ka venekirvest kui päritavat eset, ühe perekonna (sugulusrühma) omamoodi reliikviat, mis mingi ajani anti vanemalt nooremale (isalt pojale?), kuni see liin lõpetati hauapanuseks asetamise või mõne teistsuguse ladestamisaktsiooniga. Idee kirvest kui päritavast *heirloom*’ist on seega vaid samm edasi mõttest, et venekirves ei olnud mehe isiklik asi, vaid võis tähistada üksikut perekonda või majapidamist, ent on selges vastuolus peatüki algul väljakäidud Olaussoni seisukohta pooldava mõttega üks mees = üks kirves.

„Soostatud” (*gendered*) esemete puhul, nagu ka kivikirvestest oletatud, peab loomulikult arvestama, et üksnes hauas esinemine ei anna sajaprotsendilist kindlust, et tegemist on ühe sooga seostatava esemeliigiga, sest ese hauas ei pea viitama surnu sotsiaalsele seisundile, vaid võib sümboolselt demonstreerida ka surnu ja ümbritseva kogukonna suhteid. Näiteks peeker⁶³ või pistoda naise hauas võib olla sümboolne kingitus isalt või abikaasalt. Samamoodi võis naissugulane panna maetule kaasa keraamilise nõu toidu ja joogiga (Brodie 1997, 300–301).

Lisaks matmisviisile, kus individuaalsetele matustele sekundeerivad individuaalsed panused, viitab nörkeraamika kultuuri individuaalsusele ka ohverdamiskombestik. Votiivleidude puhul on Per Karsten Skåne materjali põhjal näidanud, et venekirved esinevad

⁶³ Peeker kellpeekrite kultuuris on seostatav pigem meessooga (vt nt Turek 2000).

kõik üksikutena (Karsten 1994, 73), seega võib tegemist olla indiviidi omanduses olnud esemetega (Olausson 2000, 37). Tegelikult ei pruugi see asjaolu iseenesest individuaalset omamist tõestada, sest kiviajast on teada nii ühest esemest koosnevaid kollektiiv- kui üksikohvreid, seega ka üksikohvri puhul võib olla tegemist kollektiivse depositsiooniga (Karsten 1994, 22), näiteks teatavat sorti perekondliku rituaaliga.

Sõltumata sellest, kas toetada ideed venekirvest kui üht meest tähistavast või pigem üksikule rühmale viitavast esemest, jäävad paljud küsimused lahtiseks. Millised erinevused ja sarnasused olid määravad venekirveste tüüpide puhul? Mis alusel toimus venekirve kasutamine ning mis alusel nende deponeerimine: miks osad on asetatud haudadesse, ent enamuse ladestamiskontekst on ilmselt olnud teistsugune?

2.3.3. Kontekst: juhuslik kaotamine

Miks ei ole enamik kirveid juhuslikult kaotatud esemed? Kindlalt tõestada, et nad seda ei ole, on raske, kuid siiski on mõned asjaolud, mis võivad sellele viidata. Esiteks, etnograafilised paralleelid ja teiseks empiiriline deduktsioon (või „terve mõistus”), mis mõlemad ka suures osas toetavad üksteist. Lewis Binford on 1960. aastatel ette võetud ekspeditsiooni käigus Nunamiut eskimote juurde teinud mitmeid arvestatavaid tähelepanekuid. Ehkki paralleeli tõmbamine raudkirvega varustatud 20. sajandi küti ja kivikirvega „relvastatud” kütt-kalurkorilase-karjakasvataja-põlluharija vahel ei pruugi olla kõige õnnestunud, on see siiski omal kohal ja väärt kaalumist. Inuit-küti varustuse kõige tähtsam ese oligi kirves, eriti talvel, seda kasutati näiteks liha külmunud lõksudest välja lõikamisel ja külmumata loomade tükeldamisel ja raiumisel. Noa kasutamine viimasel juhul tähendaks, et küti käed saavad verega kokku ning on seeläbi veel enam külmumisele vastuvõtlikud (Binford 1977, 25). Binford, kes uuris eelkõige esemete kasutamist küttimisretkedel, märkis, et praktiliselt kõik esemed, mis olid retkele kaasa võetud (välja arvatud teel tühjendatud konservikarbid jms) ning olid taaskasutatavad, toodi ka tagasi. 47 reisi jooksul kaotati kaasavõetud esemetest vaid 3 (neist üks kirves) ning ainult üks jäeti purunemise kohta maha. Üldiselt on kultuurides, kus ohter tarbimine võõras, inimestel tavaks oma asju tähtsaks pidada ning ka purunenud esemed tagasi elupaika viia, et neid parandada või ümber teha. Nagu Binford märgib, on küsimus suuresti ka valikutes, maha jäetakse purunenud ese, mida kindlasti ei ole võimalik uuesti kasutusele võtta või mille parandamine võtaks aega rohkem kui uue tegemine, kusjuures viimane puudutab pigem väikeesemeid, näiteks kõõvitsad, mille tegemiseks kuluks tavapäraselt 20 minutit (Binford 1977, 34). Seega keeldub „terve mõistus” uskumast, et nii paljud kaua ja hoolsalt valmistatud kivikirvestest võidi lihtsalt ära kaotada ning isegi töö käigus purunenuid maha

vedelema jätta. Andrejs Vasks vaatleb Läti pronksiaegseid kivikirveid, mille kasutusväljundiks on enamasti peetud enne põlluharimist maa puudest puhastamist, ning oletatud selle põhjal, et suur osa on kaotatud või varre murdumise järel samasse põllule ära visatud. Keeruline on aga seletada nii paljude tervete kirveste leidmist. Vasks väidab õigustatult, et 10–30 tundi valmistatud kirves ei olnud ese, mida kergekäeliselt minema visati või lihtsalt põllule maha jäeti (Vasks 2003, 28). Massilise minemaviskamise ja kaotamise vastu räägib ka asjaolu, et juhuleidude hulgas kohtab kirveste fragmente, mille hulgas ligikaudu kaks kolmandikku moodustavad just teraosad, ent neid oleks võimalik uue augu sissepuurimise järel taas kasutada. Enamgi veel, kui välistada kirveste praktiline kasutus, mida venekirveste puhul ju enamasti tehakse, ning eeldada, et need olid vaid prestiižesemed, siis on nende juhuslik kaotamine veelgi vähem usutav. Karsteni Skåne ohvrileidude uurimuse järgi on praktiliselt sama kõrge protsent üksikleide hilisneoliitiliste tulekivist pistodade kui venekirveste hulgas (Karsten 1994, 190), mis võib viidata nende sarnasele käsitlemisele. Ehkki esimeste puhul pole seda ka keegi väitnud, ei saa siiski mingil juhul olla mõeldav, et hoolsat töötlust nõudnud esemed massiliselt maha jäeti või kaotati, ehkki üksikeksemplaride puhul ei saa seda loomulikult välistada.

2.3.4. Kontekst: asula

Varem peeti juhuleide tavaliselt märgiks asustusest, asulakoha lähedusest (nt Lang 1999a, 333). Viimase aja kirjutistes on rohkem kui varem püütud süveneda juhuleidudena saadud kivikirveste erinevatesse kontekstidesse ning tulemusena on üksikleide seostatud kalme, ohvrikoha ja asulakohaga (Johanson 2003, 2005; Lang ilmunisel). Et juhuleidudena kogutud varreauguga kivikirveid ei ole siiski alati võimalik pidada asulakoha indikaatoriks, on näidanud ka mitmed inspeksioonid vähegi täpsemalt lokaliseeritavatesse leiukohtadesse⁶⁴.

Päris vaeslapse osas me juhuleidude kontekstide interpreteerimisel siiski ei ole, asulakohtadega näib seonduvat vähemalt teatud osa kivikirvestest. Esiteks on mitmed uurijad näidanud, et asulakohtadelt leitakse peamiselt katkisi kirveid. Näiteks leidis Carl Frederik Meinander, et asulakohaleidude iseloomulikuks jooneks on tükkide või lõpetamata fragmentide esinemine (Meinander 1954, 76). Malmeri järgi on Skandinaavia seitsmelt keraamikast sisaldanud ja dateeritud asulakohast kokku kaheksast leitud venekirvest kõigest kaks terved (Malmer 1962, 266). Ilze Loze uuritud Lubāna nõo asulakohtade materjalides kajastub samalaadne pilt: nii venekirved kui lihtsad silmaga töökirved esinevad fragmentidena

⁶⁴ On ka erandeid – näiteks avastati Lemmetsa I kamm- ja nõorkeraamika kultuuri asula osaliselt just tänu varem leitud silmaga kivikirve teraosale (vt Kriiska ja Saluäär 2000).

(Loze 1979, 68–70). Lekbergi lihtsate silmaga kivikirveste uuring näitas, et asulakohtadelt kogutud kirvestest enamuse moodustavad katkendid, vähesel määral esineb toorikuid, seevastu täiesti puuduvad terved kirved (Lekberg 2002, 168, 171).

Eesti napp andmestik näib toetavat sama skeemi: Lemmetsa I asulakohalt on leitud hilise silmaga kivikirve terakatkend (Kriiska & Saluäär 2000, 16) ning Kullamäe asulakoha kaevamistel satuti kahele silmaga kivikirve fragmendile (Jaanits 1953, 257), ehkki kummagi puhul ei saa kirvekatkeid liita kindlalt nöörikeramikultuuri kontekstiga. Valma asulakohast on pärit ainuke venekirve fragment, kannaosa (Jaanits 1959, 51), ehkki seda on tõlgendatud ka kui võimalikku panust asula territooriumil olnud matusest (Jaanits 1953, 108). Pronksiaegse Asva kindlustatud asula territooriumilt on kogutud viis katkist kivikirvest (Lõugas 1970a, 340), üks väike kivikirve kild on saadud Ridalast ning mõned fragmendid Sangla oletatavast pronksiaegsest asulast (Lõugas 1970a, 79).

Ka etnograafilised paralleelid kinnitavad, et asulatest tervete esemete leidmine on haruldane. Inimesed hoolivad oma töö- ja tarberiistadest, ning kahtlemata isiklikest ja prestiižsetest esemetest, neid visati haruharva minema või jäeti katkisenä maha (vt nt Binford 1977). Susan Greggi etnoarheoloogiline uurimus (Gregg *et al.* 1991, 150) kütt-kalur-korilaste asulatest näitas, et etnograafilisest asustuskontekstist leiti selle mahajätmise hetkel orgaanilise materjali jäänuseid, tuleasemeid, postiauke ja nii-öelda improviseeritud tööriistu (*expedient*) nagu pähklipurustamise kivid, millist materjali võib nähtavasti leida ka arheoloogiliste kütt-kalurite avaasulatelt muinasajal (Gregg *et al.* 1991, 150). Nomaadide etnograafilistest paralleelidest on teada, et kui asula kavatseti maha jätta, siis korjati enamik vähegi kasutatavat kraami kokku ning vaid elupaiga ootamatu hülgamise (rünnak, loodusõnnetus) puhul võib rääkida suurematest kogustest ja kasutuskõlblikest esemetest (Lönnqvist 2000, 81–82). Kirveid peetakse etnograafiliste rahvaste poolt (ja ma ei näe põhjust seda aspekti mitte arvestada muinasaegsete inimeste puhul) isiklikeks asjadeks, nagu ka ehted või riietus jms ning sellised esemed viiakse kaasa mitte ainult asula permanentse mahajätmise korral, vaid ka hooajaliselt naasmist planeerides, lahkudes näiteks talvekorterisse (Graham 1993, 33).

Seega, poolikute kirveste leidmine asulakohtadelt on seletatav nende kasutuspotentsiaali kadumisega. Samas, tõenäoliselt ei jäetud ka kirve kanda purunemise kohta maha, vaid see võeti asulasse kaasa, sest säilinud kasutuspotentsiaal lubas neid rakendada improviseeritud tööriistadena. Aga unikaalset kasutusväärtust esemel ei olnud ning seega jäeti see lahkudes maha. Seevastu teraosadel oli iseenesest kasutuspotentsiaal olemas, mida näitab uue augu tegemise traditsioon ning ülaltoodut arvestades võib eeldada, et liikudes uude kohta, võeti need kindlasti kaasa. Paradoksaalselt ei näi seda kinnitavat asulakohtade

leiumaterjal, milles kanna- ja teraosade osakaal on suhteliselt võrdne. Näiteks Rootsi asulakohtadest leitud hiliste silmaga kirveste fragmentide hulgas on teraosi 18 ja kannakatkeid 14 (Lekberg 2002, 168). Täpselt samasugune tendents ilmnes Lätis, Abora I asulakoha materjalis, kus 19 silmaga kivikirve hulgas on vaid üks terve, 7 kanna- ja 8 teraosa ning 3 muud fragmenti (Loze 1979, tahvlid XVII–XX). Eesti nöörikeramikultuuri asulakohtadest on siiani leitud vaid üks kirve katke – Valma asulakohast –, mis ei võimalda üldistusi teha. Pisut ebakindla teatena tuleb arvesse Saaremaalt Kihelkonna kihelkonnast Koki küla Jaagu talu maalt saadud kolme venekirve kannaosade ning ühe tulekivist odaotsa (nooleots?) leid, mis lubab neid üksikleide (mitte kõik pole täpselt ühest kohast ega ühel ajal leitud) siduda just nöörikeramikultuuri asulakohaga (Moora 1922, 12). Hiliste kirveste leide asulatest on eespool juba mainitud. On võimalik oletada, et nendel teraosadel, mis hüljatud asulasse maha jäeti, polnud enam kasutuspotentsiaali näiteks oma lühikeste mõõtmete või mikropragude tõttu, mistõttu uue augu tegemine oleks tõenäoliselt tähendanud kirve murdumist. Kannaosad võivad aga olla kaasa võetud just nende sekundaarse kasutamise võimaluse tõttu.

Üksikleidude hulgas on tegemist selge teraosade üle- ning kannafragmentide alaeesindusega (nt Malmer 1962, 666⁶⁵). Nähtust on selgitatud kahte liiki kirvepoolikute erineva deponeerimisviisiga, mis ei välista, et kannakatkeid regulaarselt hävitati (Malmer 1962, 668). Teraosade ülekaal kajastub ka kogu Eesti juhuleidude üldises statistikas. Seega tundub, et kanna- ja teraosadel oli tõepoolest erinev deponeerimisviis, mis sõltus nende potentsiaalst ja väärtusest. Näib, et teraosi tajuti veel kui kirveid (s.t neid oli võimalik ümber töödelda ning seega säilis kasutuspotentsiaal), nad võeti asula hülgamisel kaasa ning ladestati samamoodi kui terved kirved. Asulakohtadest leitud teraosadel potentsiaal puudus ning need võrdsustati madalama väärtusega kannaosadega. Samas, kannaosade alaeesindatus arheoloogilises materjalis viitab nende osaliselt teistsugusele käitlemisele – ehk visati igasuguse otstarbe kaotanud kivi kuhugi, kust teda enam kätte ei tahetudki saada, näiteks sohu või järve. Ei saa välistada, et kannaosad siiski jäeti purunemise kohta, kui neil ei nähtud isegi improviseeritud tööriistana kasutusvõimalust. Siinkohal ei saa mööda vaadata ka võimalikust uurimisprobleemist: on selge, et kannaosad ei ole nii hõlpsasti tavalisest kivist eristatavad kui teraosad ning seega nende alaeesindatus arheoloogilistes kogudes näib hõlpsasti seletatav, ehkki näiteks venekirvestest rääkides ei ole kannaosade sugugi vähem atraktiivne. Jääb ka üle võimalus, et kannaosad on lihtsalt „lõpuni kasutatud”, õigemini pruugitud tagumiseks kuni nad kaotasid igasuguse äratuntava vormi ning purunesid mitmeks tükiks.

⁶⁵ Skandinaavia poolikute venekirveste hulgas loendati 1960. aastatel koguni 346 tera- ning 151 kannafragmenti (Malmer 1962, 668).

Ehkki meil puuduvad usaldusväärsed andmed, kui väärtusetud või väärtuslikud olid purunenud kirveste erinevad fragmendid, ei ole igatahes võimalik iseenesestmõistetavalt võtta ka poolikute kirveste üksikleide kui lihtsalt minema visatuid. Eriti uskumatu tundub Kevin Leahy (1986, 148) arvamus, et silmaga kirved⁶⁶, mis olid kasutusel adrateradena, kadusid töö käigus, kusjuures enamuses tervetena. Loomulikult on võimalik, et lihtsaid silmaga kivikirveid kasutati adrateradena ning et need võisid töö käigus kaduda, ent ei ole usutav, et veel täielikult säilinud kasutuspotentsiaaliga eset, eriti veel sellist, mille lihvimise ja augu puurimise peale on kulutatud vähemalt ööpäev, ei otsita üles. Arvestades põllulappide võimalikku suurst⁶⁷, ei oleks see tohtinud küll üle jõuv käiv ülesanne olla. Niisiis, isegi kui kirveid kasutati adrateradena, ei pruukinud see olla kindlasti ainus asi, mis nendega põllul (kui olla nõus Leahy'ga, et muistsed põllud võivad kattuda tänapäevaste heade põllumaadega) tehti.

Niisiis, asulakohtade indikaatoriks on poolik kivikirve kann- või teraosa, samas kui välistada võib terve kirve. See vaatepunkt aga tekitab küsimuse, miks asulakohtadelt leitakse täiesti „töökorras” talbu, kõõvitsaid ja teisi esemeid? Kui kõõvitsate puhul tuleb kõne alla nende ära kadumine olmeprahi sisse, sest uue tegemine ei kujutanud endast tõenäoliselt väga töömahukat ettevõtmist, siis kaunilt lihvitud talbade puhul on see juba enam kaheldav. Suhteliselt pisikeste mõõtudega talvad muidugi võisid jääda olmeprahi alla ja kaduda, ent see ei seleta nende leidmist elukeskkonna kesksetest kohtadest nagu näiteks tuleasemetelt. Viimaste puhul oleks võimalik seletus, et asula hülgamise korral oli normiks jätta maha (ohverdada?) mingi osa seal kasutatud esemeid. Sellise kombe olemasolule võib viidata näiteks Sindi-Lodja III kammkeraamika asulakohalt leitud täiesti terve talb, mis oli asetatud (vaevalt et sattunud) keset tuleaset. Näiteid hülgamispraktikatest võib leida Maglemose kultuuri aladelt, siin ei viita mikroliidide kontsentratsioonid ja pähklikega ümbritsetud tuleasemed elamutes igapäevaelu ruumilistele mudelitele, vaid jälgedele teatud

⁶⁶ Leahy kasutatud sõna *hammer-axe* (haamerkirves) viitab meie mõistes lihtsale silmaga kivikirvele ning nii olen mõistet siin ja edaspidi tõlkinud. Varreauguga kiviesemeid on kõige paremini klassifitseerinud Fiona E. S. Roe (1979), kes muuhulgas eristab sõjakirveid (*battle-axe*) ja „haamerkirveid”. Esimesed on väiksemate mõõtudega ning hoolikamalt töödeldud, viimased suuremad ja robustsemad (Roe 1979, 23, 29, joonis 1–2, 7–8). Sama jaotust on järginud ka teised uurijad (nt Fenton 1984). Põhjapoolse Euroopa, eelkõige Skandinaavia autorid eelistavad sõjakirveste kõrval eristada lihtsaid silmaga kivikirveid (*enkla skafthålsyx* – nt Lekberg 2002), mis välimuse ja diferentsierimisparameetrite alusel kattuvad Suurbritannias kasutatud „haamerkirvestega”. Terminoloogilist segadust põhjustab muuhulgas soomekeelne *vasarakirves*, mis otsetõlkes on haamerkirves ehk lihtne, tegelikult tähendab aga vene- ehk sõjakirvest. Vääritimõistmiste põhjus peitub ilmselt erinevustest hoolimata sarnastes morfoloogilistes elementides – haamriosa saab eristada nii enamikul sõjakirvestest kui lihtsatest vormidest.

⁶⁷ Susan A. Gregg'i arvutisimulatsioonide tulemusel (kalorite vajadust ja muinasaegset nisutoodangut arvestades 0,35, 0,4 või 0,45 ha/in) (Gregg 1988, 125–145) võib 3–6 töötava inimese puhul ühe majapidamise põllulapi suuruseks pidada 1,05–2,7 ha.

lahkumisrituaalidest. Näiteks on keemilised ja mikroskoopilised analüüsid demonstreerinud, et tuleasemed olid ehitatud kividest, ent kivid olid asula mahajätmisel eemaldatud. Tuleasemete kõrval on sageli üks-kaks mikroliitide kontsentratsiooni. Väheste eranditega, kui põrandatel on töödeldud massiliselt tulekivi, on põrandad nähtavasti puhastatud vahetult enne mahajätmist (Strassburg 2000, 109). Geograafiliselt kaugema näite võib tuua Põhja-Ameerika edelaosast I aastatuhandesse dateeritud asulakohtadest. Vastupidi oodatud tulemusele, et põuakartuses permanentselt maha jäetud asulatest on väärtuslik kaasa võetud ning seega esemete arv väiksem, selgus hoopis vastupidine. Siit lähtuvalt järeldasid uurijad, et katuse põletamisega päädival elamu mahajätmisel on tahtlikult hävitatud või hüljatud ka kasutuskõlblikud esemed ja väärtuslikud materjalid (Schlanger & Wilshusen 1993, 94). Jälgi rituaalsetest ohvritest asula või hoone hülgamisel võib arheoloogilisest materjalist leida veelgi (vt nt Schiffer 1987, 66). Kindlasti ei pruugi kasutatav massmaterjal asulakohas viidata ainult tahtlikele (*resp.* rituaalsetele) hülgamistavadele. Pigem näib enamik etnograafilisi ja etnoarheoloogilisi uurimusi osutavat, et ajutiselt mahajäetud asulas (enamasti jälgitav poolpaiksete ühiskondade puhul: kolimine talve- või suvekorterisse) jäetakse suur osa esemeid (eelkõige fikseeritud struktuurid ehk *site furniture* nagu tuleasemed, aga ka suuremad keedupotid-pannid) maha ning sageli peidetakse⁶⁸ (nt Graham 1993, 33). Permanentse lahkumise korral asulakohalt aga võetakse valdav osa kasutuskõlblikust materjalist kaasa, ehkki ka sellisel juhul ei viida uude kohta valimatult kõike, vaid arvestatakse eseme seisukorda, eseme tegemiseks kuluva materjali kättesaadavust uues kohas ja väärtust (Schlanger & Wilshusen 1993, 92) ning eseme tootmise viisi (Tomka 1993, 17). Tomka on oma etnograafilises uurimuses perioodiliselt karjaga ringi liikuvatest (*transhumant*) „agropastoralistidest” näidanud, et alatiselt mahajäetud asulate puhul viidi kõigepealt kaasa esemed, mille materjal oli kättesaamatu, hankimine raskem ja tootmine aeganõudvam (nn *craft* ja *industrial* riistad), maha jäävad pigem sellised, mida oli võimalik kiiresti käepäraste vahenditega taastada (nn *expedient* ja *improvised* esemed). Köögiaksessuaarid ja -mööbel ning näiteks viljahõõrumiskivid on kõige tõenäolisemalt see kraam, mis jääb alatiselt hüljatud asulakohale, samas terved nõud ja keedupotid võetakse siiski kaasa. Kunagi ei jäeta maha põllumajanduses vajalikke tööriistu, ketramis-kudumistarvikud jms (Tomka 1993, 18, tabel 2.3). Loomulikult peab kriitikaga suhtuma etnograafilistesse paralleelidesse, mis pärinevad

⁶⁸ *Caching* või Schifferi järgi *de facto refuse* hõlmab tööriistu, ressursse, struktuure jmt, mis, ehkki veel kasutatavad, hüljatakse, kui elu- ja tegevuspaik maha jäetakse (Schiffer 1987, 89). *De facto refuse* sõltub mahajätmise planeeritusest, olemasolevast transpordist, mahajätmise hooajast, kaugusest järgmisest asulast, lahkuvate inimeste hulgast, tegevusaladest uues kohas ja ühena olulisematest sellest, kas planeeritakse tagasi tulla või mitte. Loomulikult lisanduvad siia esemete omadused: suurus ja kaal, asendamise hind ja võimalikud funktsioonid (Schiffer 1987, 90–91).

varieeruvate loodusolude ning kliimatiliste tingimustega piirkondadest ning hõlmavad permanentselt liikumises olevaid rahvaid, kes veedavad pool aastat kõrgel mägedes, teise poole tasandikel. Samas puuduvad uurimused nn hülgamispraktikatest meile geograafiliselt ja kultuuriliselt lähematest piirkondadest.⁶⁹ Näib siiski, et universaalsete ja isiklike esemete, nagu nuga, kirves jne, kaasavõtmine asulast lahkumisel on sõltumatu sellest, kas koht jäetakse maha permanentselt või ajutiselt.

Tulles tagasi kiviaja juurde, võib oletada, et ka tervete väikeesemete, mille tegemine on suhteliselt aeganõudev, leidmine asulakohast ei ole päris juhuslik. Prügi (kultuurkihi) alla ära kadumine on tõenäoline, ehkki ilmselt olid talvad varretatud ja need ei oleks tohtinud märkamata jääda. Etnograafilistest kütt-kalur-korilaste kultuuridest on teada, et majapidamistsoonid hoitakse valdavalt puhtana ning rämpsu jaoks on oma spetsiaalne koht (Panja 2000, 111) (allatuult näiteks). Samas sõltub viimane suuresti elanike mobiilsusest. Üldiselt aktsepteeritakse, et paiksed ja poolpaiksed, ent ka poolrändlevad ehk perioodiliselt samu kohti asustavad rahvarühmad, erinevalt täiesti mobiilsetest, koristavad oma elamist pidevalt ning prügi visatakse konkreetsetesse kohtadesse (samas). Koristamine sõltub ka asula planeeritavast mahajätmisest. Ühelt poolt tõestavad mõned etnoarheoloogilised paralleelid elamu põranda puhastamisele vahetult enne hoone hülgamist, võimalik on aga ka täpselt vastupidine, et mõni aeg enne koha mahajätmist lõpetatakse igasugune koristamine (vt nt Brooks 1993, 183). Kui kavatsetakse samasse kohta tagasi tulla, hoitakse „prügitase” kontrolli all, kui plaanis on permanentne lahkumine, ei pöörata sellele enam tähelepanu ja prügi põhimõtteliselt jäetakse oma tekkimise kohta (Graham 1993, 37–38). Schifferi järgi sõltub aktsepteeritava prügi hulga lävi paljudest faktoritest, muuhulgas töökohtade (*activity areas*) kasutamise ja korrashoidmise traditsioonidest teatud kogukonnas (Schiffer 1987, 63).

Niisiis, tundub, et tervete esemete mahajätmisel asulasse võib olla erinevaid seletusi: (1) ese on kiiruga põgenedes kogemata maha jäetud, (2) tegemist on teatud lahkumisrituaaliga enne asula mahajätmist, (3) ese on poolpaikse asustuse puhul maha jäetud tagasituleku ootuses, (4) ese on prahi alla mattunud ja kadunud. Seega ei saa tingimata välistada ka terve varreauguga kirve leidmist asulakohalt, näiteks 1. ja 2. variandi puhul, ning asulale viitavaid silmaga kirveid võib seega otsida ka tervete juhuleidude hulgast. Eestist selliseid leitud ei ole, ent ühe näite võib tuua Lätis Abora I asulast (Loze 1979, tahvel XVII–XX). Siiski, savinõukildude, tulekivist-kvartsist väikeesemete ning isegi kristalsetest kivimitest talbade

⁶⁹ Mainima peab ka minu enda etnograafilisi vaatlusi arheoloogilise matka raames 2005. aasta juunis Äänisjärve ümbruses. Sealses järveäärses metsas leidis kalurionne, millest mõned olid permanentselt, mõned ajutiselt maha jäetud ning selleks ajaks rohkem või vähem lagunened. Puidust valmistatud lauade olid jäetud üksikud plekknõud, tuleaseme kõrvale suurem pada. Rohkem elutegevusele viitavaid esemeid ei olnud.

kõrval on silmaga kivikirved asulate leiumaterjalis selgelt alaesindatud, mis viitab nende olulisusele ning tõenäoliselt pidevale kaasaskandmisele (enda juures hoidmisele), viimane välistab ka juhusliku mahajätmise.

Seega, mis puutub silmaga kivikirveste puudumisse asulamaterjali hulgas, siis ühe võimalusena tuleb arvesse kivikirveste seos üksikindiviidiga, mille puhul vastutus eseme eest on märksa enam kindlustatud kui siis, kui vastutajaks on rühm inimesi. Kontrollimaks, kas ja kui palju on kasutatavaid esemeid asulates, peab vaatama nõorkeraamika kultuuri asulate esemelist materjali tervikuna. Eestis on suuremaid kaevamisi läbi viidud vaid varasematel ning samaaegsetel kammkeraamika muististel paiknevatel nõorkeraamika asulates, kus stratigraafiline analüüs ei anna adekvaatseid tulemusi. N-ö „puhastest” nõorkeraamika kultuuri asulatest on kaevatud vaid Riigiküla XIV ja Võhma I asulat. Neist esimese puhul on Kriiska eriti üllatavaks pidanud kiviesemete, eriti lõhestustehnikas väikeesemete puudumist (Kriiska 2000, 64). Võhma leiumaterjalis on nagu Riigikülaski ülekaalus keraamika ning kivileidude hulgas on märgitud vaid kvartsnukleusi ning töötlemisjääke (Ots jt 2003, 135). Kas see võib viidata rahvale, kes siiski rändas aeg-ajalt, võttes kaasa kõik, mis oli vähegi kasutuskõlblik? Või oli tegemist teistsuguse suhtumisega asjadesse? Neid tehti vähe ja kasutati lõpuni. Või teistsuguse suhtumisega majapidamise koristamise, nagu on välja pakkunud Andersson (2003, 262). Üksikperelise asustuse puhul võib ka eeldada asula võrdlemisi kompakset ülesehitust, et oli võimalik kõik asjad kokku panna ja uude kohta kolida. Et mingil määral eksisteeris teistsugune suhe esemetesse, teatud esemetesse vähemalt, näitab silmaga kivikirveste levik, mille puhul võib tõenäoliselt rääkida mingist hoopis teisest ladestamise normist kui ülejäänud esemete puhul (sellest allpool pikemalt).

Ühe alternatiivina, kuidas inimesed jäätmetesse suhtusid, on välja pakutud „struktureeritud depositsiooni” võimalus (vt Hill 2000; Bradley 1990). Selle lähenemise järgi ei ole neoliitiliste keraamika, kiviriistade ja inimluude depositsioonide puhul tegemist mitte eest ära pandud prahiga, vaid need väljendasid teadlikku sotsiaalset praktikat, milles depositsiooni koht ja kasutatud materjalide tüübid olid selgelt struktureeritud lähtuvalt kultuurilistest reeglitest. Seega, väidab uurija, et enamus neoliitilisest ja vanema pronksiaja (ja hilisemast) originaalsest depositsioonist ei ole seletatav läbi käitumuslike terminite ja ei allu seega „tavapärastele” arheoloogiliste kujunemisprotsesside reeglitele (Hill 2000, 436).

2.3.5. Kontekst: kalme

Eesti venekirvestest on vaid suhteliselt tagasihoidlik osa leitud haudadest, lihtsad silmaga kivikirved hauapanusena puuduvad aga hoopis. Jaanits on arvanud, et teatav osa

juhuleidudena saadud kirvestest on leitud hävinud või märkamata jäänud luustikega haudadest (Jaanits jt 1982, 107). Seevastu Matti Huurre usub, et Soome, kus happelise pinnase tõttu luu ei säili, tuhandest venekirvest on valdav enamus pärit haudadest (Huurre 1998, 276).

Sellele, et märkimisväärne osa Eesti silmaga kivikirvestest oleksid pärit haudadest, räägib vastu asjaolu, et kalmetest on leitud valdavalt Karlova ja Külasema tüüpi venekirveid, samas moodustavad need kaks kõikide silmaga kirveste hulgas vaid suhteliselt väikese osa, lisaks on kõiki venekirveid arheoloogilise materjali hulgas enam-vähem võrdselt, ent teravakannalisi kui seni aktsepteeritud tüpoloogია järgi kõige hilisemaid haudades ei kohta. Kui tegemist oleks valdavalt hävinud kalmetest leitud kirvestega, siis peab olema juhuleidude osakaal kõikide silmaga kirveste erinevate tüüpide hulgas suhteliselt võrdne. Seega, tõenäoliselt asetati hauda vaid osa kirveid – Külasema ja Karlova tüüpi venekirveid, teiste silmaga kirveste puhul on aga domineerivaks teistsugune ladestusidee (sarnast on hiljuti esitatud nt Lang ilmumisel).

Siinkohal tekib loomulikult küsimus, mis alusel toimus kirveste asetamine hauda, õigemini, mis alusel toimus kirve selekteerimine kalme jaoks või siis hoopis vastupidi, kalme välja valimine kirve jaoks? Ainsa võimaliku viite leiab Lekbergi uurimusest hilistest silmaga kirvestest, kus „kalmekirvestena” on välja pakutud lühikesi ja terveid, ent kulunud ja väga sageli äärmiselt kahjustatud pindadega eksemplarid (Lekberg 2002, 120).

Pikemate vähem kasutatud kirveste domineerimine ohvrileidude hulgas ning lühemate ja kahjustatumate esinemine pigem haudades osutab, et hilisneoliitikumis oli kirveste ladestamine määratud ühiskonna kultuuriliste standardite poolt, mis nõudsid suhteliselt lühemate kirveste hauda asetamist (Lekberg 2000, 160). Ühelt poolt võib selliste esemete haudadesse asetamise taga olla asjaolu, et tegemist oli utilitaarse kasutuse lõpul olevate ja seega elavatele praktiliste tööriistadena juba väheoluliste kirvestega. See aga ei välista hauda asetatud kirve suurt sümboolset tähendust. Seega, isegi kui kirve panemist hauda võib vaadata kui rituaalset või sümboolset akti, siis selle kirve valik ei olnud selliste motiividega, vaid majanduslikult pragmaatiline samm (samas). Viimane aktsepteerib aga võimalust, et kultuurilised normid lubasid igas suuruses ja funktsionaalse staatusega kirveid ladestada, aga vaid nii kaua, kui neid vaadeldi kui kirveid. Seega, meenutades võimalikke asulaleide, katkenud teraosa ilma uue sissepuuritud auguta ei olnud „piisavalt” kirves, et seda kalmesse panna, ent siiski „piisavalt” kirves, et sel oleks säilinud kasutuspotentsiaal. Lekberg oletab, et haualeidude puhul ongi tegemist tihti purunenud kirve teraosast ümber töödeldud variantidega, mistõttu võisid need algselt olla päris pikad (Lekberg 2002, 120). Viimane võib tähendada isegi seda, et eksisteeris tahtlik kirveste purustamine ja ümbertegemine, et neid

matuseprotseduuriks sobivaks muuta, samuti võisid mõned kirved olla tehtud spetsiaalselt matmiseks (Knutsson 1995, 192), neid võidi meelega katki teha ja ümber töödelda (Lekberg 2002, 120). Nöörkeraamika kultuuri matusekombestikus on Helena Knutsson rõhutanud just spetsiaalselt matuserituaaliks tehtud hauapanuste olemasolu (Knutsson 1995, 206).

Eesti materjalist on võimalik paralleele tuua vaid venekirvestega ning valdavalt kahe varaseima, Külasema ja Karlova tüüpi kuuluvatega. Kalmetest saadud kirved on eranditult terved ning üldjuhul ka suhteliselt kulunud. Ent erinevalt Rootsi materjalist on kirved pikad ja täiesti proportsionaalsed, sageli on teral kahjustused vaevumärgatavad, samas on pind kulunud, mis viitab kirveste võrdlemisi vähesele praktilisele kasutusele, ent pikaajalisele kaasaskandmisele. Näiteks Haapsi nöörkeraamika kultuuri matusepaigast saadud kirves on terve ja äärmiselt murenenud pinna ja nii tera- kui ka kannaosast puuduvate tükkidega, ent võrdlemisi pikk (19,5 cm); üle 15 cm on pikad ka Ardu Karlova, Kunila Karlova, Külasema Külasema, Kaarma Saia Karlova ning Mäemõisa Külasema tüüpi kirved. Seega ei kinnita meie kalmistute materjal Lekbergi poolt välja pakutud „oma elu lõpus” olevaid kirveid ega ka Knutssoni spetsiaalselt matuseks tehtud kirveste kontseptsiooni. Tundub küll, et venekirveid ei ole kasutatud raskeks puutööks, sest autori enda eksperimentide järgi otsustades (vt 1.4.1.) ei lähe kirved kergelt katki varreaugu kohalt, pigem kaotavad nad teralt pisikesi tükke, see tähendab nende pidevat teritamist, mis omakorda viib kirve proportsioonide muutumisele. Viimast nähtust aga Eesti matusekirveste hulgas ei kohta. Nagu ülal mainitud, ei ole lihtsaid ega hiliseid kirveid enam kalmetesse pandudki ning seega usun, et kahele varaseimale venekirvetüübile sai osaks veidi teistsugune kohtlemine kui muudele silmaga kivikirvestele. Nähtavasti on komme matta surnu koos kivikirvega pärast mõni aeg kestnud praktikat taandunud, sel ajal torkab silma ka nn matusekirveste vähene kasutamine, ent siiski pidev kaasaskandmine. Sellisele tendentsile on viidanud ka Lang, kes märgib, et II aastatuhandel eKr on kirveste hauapanuseks asetamine kõvasti vähenenud või lausa kadunud ning seda tõenäoliselt kõikjal Läänemere idarannikul. Näiteks pronksiaegsest Kivutkalnsi maa-alusest kalmistust ei saadud kivikirveid mitte ühestki 268 hauast (Lang ilmunisel).

Olgugi et Lekbergi uuritud Rootsi materjal on dateeritud ajavahemikku 2500–1800 a eKr ning võib seega langeda ühte meie venekirveste kasutamise perioodiga, on vististi tegemist täiesti erinevate traditsioonidega. Seda näitavad esiteks Lekbergi tähelepanekud kalmekirveste morfoloogiliste parameetrite kohta, mis erinevad meie venekirveste omast, teiseks aga on siinpool Läänemerd venekirveste kalmetesse asetamine piirdunud vaid hilisneoliitikumi esimese poolega ning nimetatud käitumine ei puuduta enam lihtsaid silmaga

kirveid, mida nähtavasti on hakatud tegema juba hilisneoliitikumi teisel poolel vahetult venekirveste järel või koguni osaliselt samal ajal.

Seega, võib oletada, et venekirvestega hauad on võrdlemisi erandlik nähtus päris kultuuri levima hakkamise algul ning näib, et neil puudub konkreetne side ülejäänud nöörikeramika traditsioonide ning silmaga kirvestega. Kas tõepoolest on tegemist immigrantidega, kes matsid üksteist vastavalt oma päritolu traditsioonidele või tulevad kõne alla erandlikud kohalikud rühmad, kes võtsid „korraks” üle teise (kaubapartneri?) kombed, käitumismustri? Viimasel juhul me ilmselt ei saaks rääkida isegi nöörikeramika ideoloogiast, pigem on tegemist imiteerimisega.

2.3.6. Kontekst: üksikdepositsioon [ohver]

Valdav enamik kirveid on küll leitud juhuleidudena, ent märkimisväärse osa puhul on suure tõenäosusega tegemist teadliku käitumise tulemusega, ümbritsetud kindlast kontekstist, nagu asula- ja kalmeleidki. Enne kui asuda lähemalt arutlema selle üle, millised alternatiivid võivad eksisteerida juhuleidudele asula ja kalme kõrval, tuleb defineerida allpool jutuks tulevad mõisted. Toetun terminoloogias Per Karstenile, kes on kirjutanud ehk kõige põhjalikuma ülevaate neoliitilisest ohverdamiskombestikust (1994). Katusterminina peab aktsepteerima sõna „depositsioon”, mis viitab igasugusele teadlikule ladestusele, sõltumata sellest, kas tegemist on üksiku leiu või leiukogumiga. Karsten juhib tähelepanu ka probleemile leidude dokumenteerimises: „Üksikul põllult juhuslikult leitud esemel on tendents muutuda informatiivsest üksikleiuks tavaliseks juhuleiuks märkega „leitud põldu kündes”” (Karsten 1994, 21). Depositsioonide sees tuleb kõigepealt eristada mõisteid üksikleid (*enkelfynd*) ja mitmikleid (*depåfynd*) (meil ehk tõlgitav ka peitleiuna), mis mõlemad on pelgalt kirjeldavad ja hinnangust hoiduvad terminid. Kui tegemist on rituaalse või sakraalse kontekstiga, võib rääkida vastavalt üksikohvrast (*enkeloffer*) ja mitmikohvrast (*samlingsoffer*). Sõltuvalt ohverdajast peab omakorda eristama mõisteid individuaalohver (*individualoffer*) ja kollektiivne ohver (*gemensamhetsoffer*) (samas, 18–22).

Teadlike depositsioonide puhul, mis ei ole kalme- ega asulaleiud, võib eelkõige rääkida ohvrileidudest. Nimetus viitab sakraalsusele, ent igasugune üksikust leiu koosnev teadlik ja tahtlik depositsioon tõenäoliselt ongi sakraalse alatooniga. Loomulikult tuleb siinkohal meelde tuletada diskussiooni sakraalsest ja profaansest ning erinevate kategooriate poolt või vastu otsustamise vajadusest ja mõttest (vt 2.2). Ohvrileiud võivad esineda ka asulates ja kalmetes, näiteks on Lääne- ja Edela-Skåne regionaalse rituaalse praktikana nähtud hilisneoliitiliste majade postiaukudesse asetatud kivikirveid. Samuti ei või märgalade leidude

puhul olla sada protsenti kindel, et need ei olnud majapidamisest minemavisatud jäägid (Karsten 1994, 21, 189). Üldiselt arvatakse, et ohvri puhul peab tegemist olema „väärtuslike” (hinnaliste) esemetega, oluline on ka suletud iseloom. Theo Van Baarenile toetudes on Karsten välja käinud kuus olulisimat parameetrit: ohverdaja; ohvriand; ohverdamise aeg ja koht; ohverdamismeetod; ohvri vastuvõtja; ohverdamise motiiv. Kõik kuus on olemas ohvriakti täielikus vormis, ent kõik ei ole ühtemoodi olulised ning võivad ka puududa (Karsten 1994, 26 ja seal viidatu).

Peamiselt piiratakse mõiste „ohver” depositsioonidega märgaladele või seotakse kindlate fikseeritud kultuskohtadega, samas on eristatud ka kuivamaa ohvreid, mis seostuvad enamasti suure kiviga. Näiteks kui venekirveste üksikdepositsioonidest valdav enamus ilmuvad märgaladel, siis lihtsate silmaga kirveste vastavatest seostuvad märgaladega vaid 20% (Karsten 1994, 76–77). Suure osa autorite definitsioonides seotakse ohvrileiud kultuslike käitumiste ja jumalustega. Berta Sternquisti järgi peab ohverdamiskoht kvalifitseeruma (läbi struktuuride, ebatavaliste esemete, inimluude jne) (Sternquist 1997, 14). Kui enamasti seostatakse ohvrileidu mitme esemega, siis Karsteni definitsiooni järgi ei välistata ka üksikdepositsiooni kui ohvrit (Karsten 1994). Skånes on venekirveste üksikleidudest enamik saadudki just soodest, allikatest, järvedest ja jõgedest (Karsten 1994, 73–74). Ka Eesti silmaga kivikirveste kohta käivates teadetes kajastub leiukohana oja, jõgi, järv, soo või raba. Samas ei ole Eestis seni kiviaegseid ohvrileide registreeritud, mille taga võib aimata mitmeid põhjuseid. Esiteks takistab ohvrileidude fikseerimist ettevaatus juhuleidude tõlgendamise suhtes üldisemalt ning teiseks on ohvrileiu eristamine raskendatud definitsioonide paljususe tõttu, seda enam, et valdavalt eeldatakse ohvriks tituleerimisel rohkem kui ühte eset sisaldavat depositsiooni. Küsimus on siin suures osas ka kindlasti uurituses, sest Skandinaavias kuivendati märgalasid käsitsi 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algupoolel pindalalt märgatavalt rohkem kui Eestis sel ajal. Meil on valdav osa soodest kraavitatud ning kütteks turvast lõigatud peamiselt 20. sajandi keskpaigast alates masinate abil, mistõttu suur osa neoliitilistest ohvrileidudest võib olla teadusele kadunud. Niisiis, tõik, et me ei ole leidnud märgalade ohvreid, ei pruugi tähendada, et neid ei oleks.

Miks eelistati ohverdamiseks veekogusid? Veel on religioosne võim, mis hõlmab nii surma kui uuestisünni sümbolismi ning on olnud oluline inimestele läbi aegade, kõikides regioonides. Mac Svenssoni järgi on kõik ohvrid seotud kommunikatsiooniga hingedega, jumalustega, või esivanematega; läbi vee võidi kogeda suhtlust nende jõududega (Svensson 2004, 217). Sternquist defineerib kultuskohta kui paika, kus inimesed tunnetavad jumaluse kohalolekut ning mõjutavad teda läbi ohverdamistegevuste (Sternquist 1997, 14).

Peale kontakti jumalustega võivad ohvriaktid olla ka selleks, et rajada või säilitada teise poolega ühtsus, rahu ja harmoonia ning garanteerida kosmiline kord (Svensson 2004, 217). Bradley järgi võivad neoliitilised kirveleiud jõgedes viidata „kinkidele jumalatele”, et luua sümboolne vahetussuhe, mis aitaks elavatel soodsalt võimu jagada (Bradley & Edmonds 1993, 204). Teiseks ohverdamise motiiviks võivad olla erinevad üleminekuriitused, mis nõuavad suhtlemist vaimude maailmaga. Ent mõnikord on ohvrid osa sotsiaalsest sündmusest, näiteks rahulepingute ja abielusidemete kinnituseks (seda võib näha paarisohvrite puhul) (Svensson 2004, 218). Ohvrid võivad olla praktiliselt eristamatud „profaanses” käitumisest, näiteks asulaohvrite puhul. Bradley järgi on asulakoha territooriumil lohkudest leitud formaalsete depositsioonide taga püüde manifesteerida oma vara seoses kindlate tegevuste ja kohtadega (Bradley & Edmonds 1993, 204). Lohkudesse ohverdamise praktikat on eriti sageli rõhutatud neoliitilise lehterpeekerkuultuuri asulate puhul kui sideme loomise vajadust mineviku ja tänapäeva vahel (Andersson 2003, 182). Karsten on Lääne- ja Edela-Skånes regionaalse rituaalse praktikana näinud hilisneoliitiliste majade postiaukudesse kivikirveste ohverdamist (Kasten 1994, 189)⁷⁰. Sarnase kombe jätkumist pronksiaja lõpuni võib jälgida Skandinaavias, näiteks Pryssgårdeni asulakohal (vt Victor 2002, 39). Ohverdamiskoht ei pea tingimata seotud olema religioosse käitumisega ning ettekujutustega jumalustest. Ohverdamise akt ei pea välistama mittereligioosse taustaga tegevusi, pigem võib samavõrra rõhutada sotsiaalseid ja ilmalikke rituaale. Seetõttu pean igati õigustatuks oletada ka enamiku silmaga kivikirveste depositsioonide puhul tahtlikku rituaali, ilmaliku või religioosse taustaga ladestamist, mida võib nimetada ohverdamiseks. Loomulikult ei saa kunagi päris kindlalt öelda, kas need üksikdepositsioonid on rituaalse või ilmaliku taustaga või kas meie poolt ettekujutatud käitumine tegelikult eksisteeriski.

Ohverdamise motiiviks ei pidanud olema religioosne ehk jumaluse mõjutamine, isegi mitte sotsiaalne ehk ümbritsevatele inimestele mulje avaldamine. Tegemist võis olla püüdega kirves kasutusest eemaldada, et vältida selle pruukimist ebasobival viisil. Teisisõnu, asjade puhul, mille kasutus nägi ette kindlat trajektoori, oli kohustus nad trajektooride lõppemise korral ringlusest eemaldada. Kõige paremaks näiteks on esemed, mida ei saanud pärida, vaid mis pidi hävitatama koos omaniku surmaga (Bradley 2000, 37). Viimane ei pruukinud tähendada eseme asetamist hauapanuseks.

⁷⁰ Siinkohal ei tohiks kindlasti unustada allikakriitikat. Märgaladelt leitud kirved võivad olla sinna visatud lihtsalt kui kasutu kraam. Pole võimatu, et esemete kogumid lohkudes asulakoha territooriumil viitavad samuti jäätmeaukudele. Tõlgendamise küsimus on ka erinevate rituaalsete praktikate lahutamine – näiteks võivad esemed hauas olla hoopis mitmikohver, kus nad ei sümboliseeri maetu sugu, vanust ja sotsiaalset staatust, vaid elavate kogukonnaliikmete suhtumist surnusse (Karsten 1994, 19, 21).

Järgnevalt peab põgusalt mainima ka teistsugust ilmalikku ladestamispraktikat, mida ohverdamiseks nimetada ei saa – see on peitmine säilitamise eesmärgil (*caching, caches*). Etnograafiliste paralleelide põhjal on demonstreeritud, et asulate ajutise mahajätmise korral on levinud tavaks kasutuskõlblik kraam ära peita, et sellele mõne aja möödudes järele tulla. Mõnikord plaanide muutudes tagasi ei tulda ning peidikud jäävad puutumata. Kirveste sellisele kohtlemisele räägib vastu kaks asjaolu. Esiteks on samade etnograafiliste näidete varal kindlaks tehtud, et isiklikud esemed ja muud olulised asjad (näiteks universaalsed tööriistad, religioosse tähtsusega tarvikud) ei kuulu mitte kunagi peitmisele, vaid võetakse alati esimeses järjekorras kaasa (nt Graham 1993, 33), ning suurima tõenäosusega võib kivikirveid pidada kas isiklikeks või muidu olulisteks esemeteks. Teiseks, kirved on saadud üksikuna ning ka nende väheste kindlate leiukohtade puhul, mida on kontrollitud, ei ole inspekteerimine toonud kaasa mitte ühtegi muud leidu. Kui tegemist oleks peidikuga, siis võib oletada vähemalt keraamika ja tulekivist väikeesemete esinemist, mis isegi pikaajalise põlluharimise ja pinnase segamise korral ei tohiks jäljetult ja kapitaalselt ümber paigutada või täielikult hävida.

Michael Schifferi järgi inimesed peidavad väärtuslikke esemeid turvalisuse kaalutlustel ning selle käigus võivad nad kaotsi minna. Sellist liiki depositsioonid, mida nimetatakse *banking caches*, lähevad kaduma erinevatel põhjustel: „/.../ inimesed võivad lihtsalt ära unustada, kuhu nad eseme peitsid või matsid. /.../ Duna põllumehed Uus-Guinea kõrgustikualal matavad oma kirveid, mida kasutatakse põldude puhastamisel, selleks, et neid kaitsta ja säilitada. Mõned informandid teatasid kurvalt, et nad ei suutnud meenutada, kuhu nad oma kirved peitsid /.../” (Schiffer 1987, 79). Turvalisuse kaalutlusel peitmisele võib paralleeli tuua esiajaloo hilisemate perioodide kaupmeeste müntidest või seppade metallesemetest koosnevate aaretega. Mõlemal juhul võib unustamise kõrval aarde mitte väljakaevamise puhul tegemist olla ka peitja surmaga (Schiffer 1987, 79). Kivikirveste puhul ei tule kirveste tegija või kaupmehe aarded kindlasti kõne alla, põhjuseks kirveste üksikuna esinemine. Samas üksikute kirveste peitmine samamoodi nagu Dunas on täiesti kaalumist väärt mõte. Siiski ei tahaks päriselt loobuda mõttest, et suur osa üksikleidudena saadud kirvestest on tahtlik depositsioon just eesmärgiga neid mitte uuesti välja võtta ja taaskasutada. Niisiis, kuhu ja mis põhjusel?

Bradley järgi võib eseme puhul, mis kandis oma „ajalugu” endaga kaasas (nagu silmaga kivikirved kahtlemata on, õigemini, nende „saatust” mäletati inimeste poolt), kindel olla, et teatud spetsiaalne teadmine mõjutas viisi, kuidas see ese deponeeriti (Bradley 2000, 121). Seega peab olema võimalik leida süsteem, mis kajastaks ohverdamiseks eelistatud kohti.

Skandinaavia ja Lääne-Euroopa pronksiaja ohvrite paiknemises maastikul on nähtud kindlaid eelistusi, näiteks relvi leitakse enamasti jõgedest ja järvedest, tööriistu aga kuivalt maalt (Bradley 2000, 37). Viimast märkust ei tohiks siiski võtta vihjena silmaga kirveste funktsioonile.

Morfoloogilisi aspekte ohvrikirveste juures on vaadeldud lisaks Karstenile ka Lekberg (2002). Karsteni sõnul on kahjustatud ja fragmentaarsete esemete ilmumine ohvrileidudes just üksikohvrite tekkimisega seotud ning fragmentatsioon on eriti silmatorkav joon erinevate neoliitiliste silmaga kivikirveste puhul (Karsten 1994, 189). Silmata tulekivist kirveste puhul tuleb aarde- ja üksikleidude vahel samalaadne vahe eriti selgelt välja, kus aaretesse on asetatud pikad ja kahjustamata ning üksikleidudes domineerivad lühemad, kasutatud ja fragmentaarsed eksemplarid (Olausson 1983, 22). Lekbergi uurimus Kesk-Rootsi lihtsatest silmaga kirvestest aga väidab vastupidist Karstenile. Nimelt näib sealsete lihtsate silmaga kirveste puhul kehtivat reegel, et ohvrileiud on pikad ja terved ning kasutamata, laetud realiseerimata kasutuspotentsiaaliga, samas kui lühikesed ja kasutatud on kalmetes ning fragmendid ilmuvad vaid asulaleidudena (Lekberg 2002). Tegemist on küll lihtsustusega, ent sellega ei saa seletada nii suurt erinevust kahe piirkonna (Karstenil Skåne, Lekbergil Kesk-Rootsi) vahel. Kuna Karsteni järgi hilisneoliitilised ohvrileiud ei esine niivõrd ulatuslikult märgaladel, vaid kuival maal, siis tõenäoliselt vaatleb Lekberg suurt osa sellistest just kalmeleidudena. Tõenäoliselt võib suurt osa Lekbergi ohvrileidudest pigem peitleiuna tõlgendada – terved ja kahjustamata pikad kasutuspotentsiaaliga kirved, nn kaupmehe või tootja aarded. Samas märgib ka Karsten, et isegi ohvrileidudes ette tulevad fragmendid on kasutuspotentsiaaliga teraosad, kuhu on juba hakatud või veel pole jõutud uut auku sisse puurida (Karsten 1994, 189). Niisiis, ohvrileiuna võib vaadelda üksikuid silmaga kivikirveid, mis eelistatult esinevad märgalal, on võrdlemisi lühikesed ning võivad olla ka fragmentaarsed. Peitleiuks saab pidada kirveid, mis on pikad, kahjustamata, suure kasutuspotentsiaaliga ning eelistatult mitmekaupaga koos.

Nagu ülal välja toodud, seostatakse ohvrileide enamasti märgaladelt leituga. Kuivamaa leidude puhul on parameetriks esemete paaris esinemine, silmapaistva loodusliku formatsiooni olemasolu (suur kivi, allikas jms) või seondumine teatud (kultusliku) süsteemiga, näiteks Skandinaavias ja Britannias megaliitkalmetes, sulendikes (*enclosure*) postiaukudes või kraavilohkudes. Samas ei ole mitte mingit põhjust välistada ka üksiku eseme depositsiooni kohas, kus ta ei seostu ühegi ilmse ohverdamisega kaasneva parameetriga.

Näiteks saamidel oli igal perekonnal oma ohverdamiskoht (*siejedde*)⁷¹, milleks tähtsuse järjekorras võisid olla künkad ja mäed, järved, poolsaared, koopad, saared, kosed ja allikad, ent mõningaid ohvreid toodi ka lagedatel karjamaadel, kus looduslikud „maamärgid” puudusid (Bradley 2000, 6). Seega, olgugi et kuivale maale ohverdamine ei pruugi seostuda meie jaoks tänapäeval nähtavate maastiku spetsiaalsete omadustega, ei tähenda see, et esiajal ei oleks võinud neil kohtadel inimeste jaoks olla erilist tähendust.

Kui jätta kõrvale vette ohverdamised, mida seostada vee salapärase ja müstiliste jõududega ning samuti kuivamaa ohvrid, mida saaks ühendada mõne nähtava maamärgiga, siis tekib loomulikult probleem: nõustudes, et tegemist on tahtliku depositsiooniga, siis miks just sellesse kohta? (vt probleemi kohta ka Zillén 1999) Üks võimalus on, et praegu „nähtamatu” koht ei pruukinud seda olla esiajal: allikad kuivavad, kõrgemad künkad põldudel küntakse laugeks, suured kivid lõhatakse ja veetakse põldudelt ära jne. Siinkohal tuleb arvesse võtta muidugi ka silmaga kivikirveste leidmise mustrit: valdava enamuse puhul ei suuda isegi leidja, veel vähem uurija napi arhiiviandmestiku järgi joondudes, paika panna ligikaudseltki leidmise kohta. Et uurimist üldse edasi viia, peab aga säilitama võimaluse, et ka 100 aastat tagasi tehtud leiuteated kajastavad leidmise spetsiifilisi asjaolusid. Niisiis, miks ikkagi see koht?

Kõige loogilisem oleks loomulikult võtta aluseks inimese, deponeerija seisukoht. Välistada seda muidugi ei saa, ent ilmselt ei olnud ladestamise puhul tegemist puhtsuvaliste motiividega. See juhib aga hoopis nii-öelda kirve positsiooni juurde: konkreetsest esemest endast sõltus koht, kuhu tohtis või oli võimalik see deponeerida, seega kirvest, mille tegemine on võtnud kaua aega, ning mis tõenäoliselt on olnud inimese tööriistaks (kõige üldisemas mõttes) suhteliselt pikalt, lähtuvalt pidi piirama ohverdamiseks sobivate kohtade arvu ja määrama nende iseloomu, samuti võib oletada, et oluline oli ladestamise aeg ehk periood kirve kasutustsükliks. Võttes arvesse selle perioodi inimeste suuremat individuaalsust, ei pruugi kindlaid ja alatikehtivaid ohverdamisreegleid üldse olemas olla. Seega, igal indiidil võisid olla oma reeglid, sõltuvalt konkreetsest kirvest ja maastikust.

On oletatud, et esemed „tagastati” oma esialgsesse kohta, kui nende kasutusaeg läbi sai (Bradley 2000, 122 ja seal viidatu). Bradley toob mitmeid küllalt erinevaid juhtumeid, millest nähtub, et esemed on tagasi viidud elementideni, millest need esialgselt toodeti, mis võib olla üks kõige põhilisemaid protsesse, mis seob erinevaid esemeid kohtadega, kust neid

⁷¹ Ehkki saamidel on mitmeid erinevaid keeli, on sõna *siejedde*, *sieidi* vastavaid vorme võimalik leida kõikidest saami keeltest, kaasa arvatud idasaami keeltes. Vaid lõuna- ja Ume saamidel see sõna puudub (Kulonen *et al.* 2005, 389).

leitakse (Bradley 2000, 121). Nii on tulekivist kirveid ohverdatud vette just ideega anda esemed tagasi maale, kust need algselt võetud olid (Andersson 2003, 184). Sellist lähenemist saab rakendada seal, kus tegemist kirveste toormaterjali hankimiseks rajatud kaevanduste ja kivimurdudega. Eesti ala puhul, kus kristalsetest kivimitest kirveste toormaterjal on suurima tõenäosusega kogutud lähemast mererannast ning jõe- ja järvekallastelt munakatena, ei ole seda aspekti samuti võimalik välistada. Praegu puuduvad analüüsid kirveste paiknemise kohta kiviaegsel rannajoonel, samuti ei ole ojadest-jõgedest-järvedest leitud kirveste osakaal sugugi väike. Esimeste põldude rajamine pakkus toormaterjali hankimiseks aga ka hoopis uue võimaluse: pinnase „küändmine” tõi sobivad munakad hoopis lähemale. Niisiis, siinkohal näib hüpotees kirvestest, mis kasutuspotentsiaali lõppedes tagasi toormaterjali kogumiskohta ohverdati, isegi kaalumist väärt. Vastu räägib sellele aga üksikleidude hulgas esinev suurte ja täiesti kasutuskõlbulike kirveste ning sedavõrra väiksem katkiste eksemplaride esinemine. Seega, sellisel kombel võidi ladestada näiteks neid kannafragmente, mida enam kirvena kasutada ei saanud ning mida tajuti pigem „elemendi” kui kirvena (*resp.* tööriistana). Ehkki see välja käidud mõttemäng ei seleta tervete ja töökorras esemete leidmist maastikult täpselt samadest tingimustest ega asulakohtadelt leitud kannafragmente, juhib ta tähelepanu juba ülal välja pakutud võimalusele, et isegi katkiseid kirveid ei pruugitud niisama minema visata, pigem eksisteeris nende jaoks spetsiaalne deponeerimise traditsioon.

Mis põhjusel ning missuguste (kohaspetsiifiliste) reeglite järgi võidi ohverdada? Järgnevalt esitan punktide kaupa võimalikud hüpoteesid, millest ükski ei pretendeeri täielikule lahendusele. Olen seda meelt, et vähemalt käesoleva töö raames, ning kas üldse kunagi, ei õnnestu ühtegi neist tõestada. Pigem on tegemist mõttemängudega, kus tõestusmaterjali praegu veel napib.

(1) Oluline oli maastik. Ehkki ei saa välistada, et oluline maastik oli ainult seotud konkreetse indiviidi nägemusega, ning seetõttu võib ohverdamine olla toimunud kuhu iganes, kaasa arvatud keset lagedat põldu, tundub tõenäoline, et eriline maastik oli ka millegi poolest silmatorkav, kasvõi teatud kujuga kungas või teatud liiki puudest koosnev mets. Ent nagu ülal eeldatud, ladestamise kombed olid tõenäoliselt mingil määral reglementeeritud või pigem traditsioonina jätkuvad, seega võib teatud kindlat ja korduvat mustrit eeldada ka üksikleidude paiknemises. Kui tuua paralleel kinnismuististest, siis näiteks megaliitkalmete puhul on Tilley näidanud, kuidas kalmete orientatsioon järgib kahte varianti: (1) pikikülg jookseb paralleelselt peamiste jõgede või nende harudega või (2) mägisemal maastikul nii, et üks ots on suunatud prominentsete mäetippude poole (Tilley 1994, 124). Ka nöörikeramika kultuuri kalmistute puhul on täheldatud haudade paiknemist üksteise järel ning oletatud orienteeritust piki olulisi

teid (nn *linjegravfält*, üks selline on dokumenteeritud Dagstorpis – vt Andersson 2003, 152–153). Üksikleidude asetus võis samavõrra olla seotud orienteeritusega mingile maastikuelemendile ning ise olla deponeeritud märkamatusse kohta.

(2) Eelmisega lähedalt seotud ohverdamise motiiv on paremini väljendatud läbi Tilley tsitaadi: „*land does not contain sites, rather the sites contain the land*” (Tilley 1994, 124). Niisiis, oluline oli konkreetne koht, mis deponeerija jaoks hõlmas maastikku. Siinkohal tuleb just mängu võimalus, et koht võis olla ka keset lagedat põldu, ning ainuke reegel, mis ladestamisele kehtis, oli käitumine isikliku nägemuse järgi. Sellisel juhul ei pruugi eksisteerida ka nõudeid deponeeritavate kirveste kujule, vormile, ladestamise ajale jne. Täielikult individuaalne ohver individuaalsete motiivide ja isiklike maastike ja kohtadega ei aita tõlgendustes ja juhuleidude kontekstistamises küll edasi.

(3) Oluline oli piir. Varasemate kiviaja uurijate arvates (näiteks Jaanits) on nöörikeramikultuuri asulatest eemale paigutatud matusepaigad märk hilisneoliitikumis tugevalt inimeste maailmapilti kerkinud surnute kartusest. Vähem, ehkki matuste interpreteerimise algusajast alates, on nöörikeramika kultuurile tüüpilise surnusängitusasendi puhul välja toodud võimalus, et tegemist võib olla kinniseotud laibaga (nt Moora 1926). Klassikalise pildina Eesti ala nöörikeramika kultuuri matusest demonstreeritakse tavaliselt Sope kalmistult välja kaevatud külili nii-öelda magamisasendis naise luustikku, samal ajal on kirjanduses sageli täiesti tähelepanuta jäänud teine Sope luustik, samuti Kunilast kalmistult saadud matus, mis on külili asendis ja tugevalt vastu rinda surutud põlvedega, nii-öelda looteasendis. Geograafiliselt kaugel, ent muidu täiesti arvestatava paralleelina võib siinkohal mainida näidet Aafrikast, Sudaanist, kus neoliitilised matused on haudadesse asetatud tugevalt „kokku pakituna”. Uurijad on seda eelkõige tõlgendanud kui laiba kinnisidumise tulemust, ent ei välista ka surilinasse mähkimist, ehkki viimane ei hoiaks luid nii fikseeritult ühes positsioonis (Peressinotto *et al.* 2004, 57–59). Laiba kinnisidumist on mitmete uurijate poolt nähtud just surnukartuse tõestusena, mis oli esile kutsutud indoeuroopaliku elava laiba kartuse poolt (nt Kulmar 1994, 167; Kriiska & Tvauri 2002, 81). Võimalik, et kirves asetatigi just selle eesmärgiga maha, et seada piir surnud esivanema ja asula vahele, et takistada hauast väljatulemist ja koduskäimist (taolisi näiteid hilisemast ajast on palju, ehkki kesk- ja uusaegseid elava surnu kontseptsioone otse üle võtta kindlasti ei saa). Ühelt poolt võis koduskäimise tõkestamiseks aidata surnud inimese enda kirve matmisest, teiselt poolt võis matja (näiteks poeg) kasutada surnu elimineerimiseks oma kirvest.

Teatud esemete puhul on eriti oluline, et neid ei kasutataks ebasobival viisil. Esemed, mida pruugiti vaid konkreetsetes olukordades, tuli ringlusest välja võtta, kui need

situatsioonid möödas olid. Sellest kõige ilmsem näide on spetsiifiliste asjade pärimise keeld, mis tuli omaniku surma korral käibelt kõrvaldada (Bradley 2000, 37; Merrifield 1987, 108). Kivikirves võib olla üks neist spetsiifilistest esemetest, mis tuli ringlusest kõrvaldada koos omaniku surmaga. Seega, pakun välja, et paljud kivikirveste juhuleiud viitavad ühemõtteliselt matmispaigale. Seega, inimeste kalmistu kõrval või selle ja elavate elupaiga vahel võis eksisteerida teatud „kirveste kalmistu” – surnud esemed oma surnud omanike juures ning ühendatud mingil spetsiifilisel maastikul.

Ühe vihje sellisele käitumisele (eraldi kalmistud surnute ja kirveste jaoks) võib leida meie suurimast läbiuuritud nöörikeramika kalmistust Sopest, kus põllult leiti mitmetel aastatel kokku 9 luustikku, ning sellest 150–200 m kaugusele jäänud keldri juurest kolm kivikirvest, märkimisväärselt ei saadud aga ühtegi kirvest 9 luustiku juurest. Traditsiooniliselt võib seda seletada „soostatud” panustega, kus naistele kirveid kaasa ei pandud, meestele aga pandi⁷². Keldri juurest saadud kirveid võib seletada ka kui juhuslikult kaotatud või minema visatud, ent tervete esemete mahajätmine või äraviskamine on siiski üpris ebatõenäoline. Ühtlasi ei ole välistatud, et ka naised kasutasid samu esemeid (vähemalt samu tüüpe, kui mitte konkreetseid esemeid endid) kui mehed. Pealegi, nagu Skandinaavia viimase aja kirjanduses korduvalt välja toodud, on antropoloogiliselt uuritud nöörikeramika matuseid väga vähe ja enamasti määratakse sugu esemete põhjal: kirves mehel, ehted naisel. Siit saab alguse ringkäendus, mida on keeruline lihtsalt muuta. Isegi kui pidada seda märksa tõenäolisemaks, et kirved tõepoolest ilmuvad vaid meeste haudades, ei ole seda saajaprotsendiliselt võimalik kunagi väita ja mitte miski ei tõesta, et kirved ei kajastanud naisi matuserituaalis võrdselt meestega.

Bradley on välja pakkunud, et kindlad depositsioonide kategooriad asulates, kalmetes või tseremoniaalsetes keskustes näivad olevat nõudnud teatud teistsuguseid ladestusi liikumisterritooriumite piirile või neist väljapoole. Nii oleks igal muistisel [kultuurmaastikul] vaste loodusmaastikul (Bradley 2000, 154). Väga üldise paralleelina saaks siinkohal kasutada inimeste universaalset suhtlemist ja suhtumist erinevatesse asjadesse: on ju loomulik, et inimesed kasutavad erinevat kõnet, miimikat, illustreerivad esemeid jne, et erinevates kontekstides sama ideed edasi anda. Siit saab tuletada hüpoteesi, et ka näiteks surnud esivanemat nii-öelda kajastati elavate ja surnute maailmas elavate ja surnute jaoks erinevaid vahendeid kasutades. Näiteks maeti surnu kalmistule (= surnute ruumi), kirves kui tema isiklik ese ja tema sümboliseerija aga maeti elavate poolele, näiteks selleks, et kogukonna

⁷² Kaks Sope luustikku on määratud naisteks (vt Aul 1935).

surnud liikmed oleksid alati elavate juures⁷³. Siin võib ju tegelikult näha teatud kombestiku muutumist keskneoliitikumi kammkeraamika kultuuridega võrreldes, kus on täheldatud surnute matmist asulatesse. Siis oli oluline hoida esivanem füüsiliselt enda juures, hiljem asendati see tema kõige isiklikuma esemega. Oletan, et nõorkeraamika kultuuri algul maeti kirves koos surnuga, et teda pigem elavatest eemal hoida või neutraliseerida, hiljem sai olulisemaks esivanema integreerimine ning siis jäeti tema isiklik ese kui kaitsefunktsiooni ning väega atribuut elavate ruumi.

⁷³ Ideest esivanemate hingede jõust elavaid kaitsta ja aidata on kirjutanud näiteks Tarmo Kulmar (Kulmar 1994).

3. Kontekst: varane hilises

Paljude juhuleidude, eriti kivi- ja pronksiaegsete silmaga kivikirveste puhul peab kindlasti arvestama, et need ei pruugi olla leiuhetkel oma esimeses ja isegi mitte sekundaarses kontekstis. Tõenäoliselt on võrdlemisi suurt osa kirvestest pärast kiviaega korduvalt kasutatud, mõningaid ka järjepidevalt, ehkki kasutusviisid võivad olla ajas kardinaalselt muutunud. Erinevaid kiviaegseid kontekste olen käsitlenud juba varem (Johanson 2003; 2005) ning käesolevas uurimistöös laiendasin seda teematikat veelgi (2.3.3.–2.3.6.). Samas kirveste võimalik sekundaarne kasutus ei ole seni uurijate tähelepanu köitnud ning seetõttu otsustasin antud teemale pühendada ka eraldi peatüki.

Viimaste aastate teoreetilise esemeuurimise taustal on ka enamikul arheoloogilistel esemetel oletatud rohkem kui kahte „elu”, kus esimese ehk tegemise ja võib-olla ka esmase ladestamise ning viimase ehk teadusele avastamise ja säilitamise-eksponeerimise vahele jääb tühi maa. Füüsiliselt näeme me eset arheoloogiliselt välja kaevates tema viimase ladestuse eelset vormi (nt Tvauri 2001). Selle põhjal eeldatakse, et eseme vorm (väljanägemine), tema tähendus ning kontekst on omavahel seotavad ning sestap on võimalik ühe põhjal teha järeldusi teiste kohta. Viimasest on hea näide Lekbergi poolt tehtud kivikirveste analüüs, kus kirveste väline kuju ja seisukord andis põhjust oletada nii konteksti kui tähendust (Lekberg 2002). Kuna Lekbergi uurimus on ainuke omalaadne ja väärrib igati tähelepanu, olen ka oma oletuste tarvis temalt eeskujuga võtnud. Siinkohal tuleb meeles pidada, et eseme ladestamise-aegne vorm ja seisund lubab oletusi teha vaid nende viimase konteksti ja viimase tähenduse kohta. Järeldusi kiputakse aga tihti tegema esemete kogu „elu” ja tähenduse kohta inimeste jaoks. Kuna enamasti kestavad esemed märksa kauem kui nende valmistajad⁷⁴, ei säilita need tegemiseaegset tähendust, sageli hakatakse neid kasutama viisidel, mis ei ole omanike poolt ettekavatsetud. Esemel muutuvad oma funktsioonis nii isiklikul kui kultuurilisel tasandil (Radley 1994, 58). Selle kohta leiab häid näiteid varakristlikelt aksessuaaridelt, millel kujutatud ristsümboolika ei pruugi viidata nende kandjate või omanike usutunnistusele, vaid tegemist võib olla importesemetega, mis on sattunud paganlikku konteksti (Schülke 1999, 91). Samamoodi ei pruugi näiteks Eesti alalt leitud esimestele venekirvestele või pronksiaegsetele hilistele silmaga kirvestele siin kehtida samad tähendused, mis neile nende valmistamise kohas omistati. Seega, arheoloogiliste esemete analüüsimisel peab meeles pidama, et kontekst, milles ese ilmub meie jaoks ja mille kaudu ta omandab kohe ka teatud

⁷⁴ Tänapäeva tarbimisühiskonna puhul ei kesta enamik esemeid kauem kui inimelu, ehk seetõttu ongi süvenenud arusaam, et esemetel on üks „elulugu”.

tähenduse meie jaoks (sageli just oma füüsilise väljanägemise tõttu), ei pruukinud olla selle tähendusega sinna konteksti sattunud, lisaks ei pruukinud see tähendus olla sama, mille pärast ese kunagi üldse tehti, ega see, mis tähendus tal oli valmistamise järel. Teisisõnu, eseme vorm ei pruugi viidata algsele kontekstile ega tähendusele.

Silmaga kivikirved kui kontekstita juhuleiud on üks markantsemaid näiteid, mille puhul võib eksisteerida mitmeid erinevaid „elusid” – paljud planeerimisele, valmistamisele ja esmasele kasutamisele järgnenud ladestamised, leidmised, kasutamised, taasleidmised, kasutamised, taasleidmised jne – ning vastavalt sellele erinevaid tähendusi. Mida rohkem on individuaalsel kirvel olnud kasutus-ladestus-faase, seda suurem on tõenäosus, et kaks erinevat kirvest ei jaga sarnast „elukäiku”, ühtemoodi etapid võivad erinevalt üksteisele järgneda jne, mis viib kokkuvõtteks selleni, et kirveste viimase ladestamise eelne ühesugune välimus võibki viidata mitte sarnasele, aga hoopis paljudele erinevatele tähendustele.

Seega tuleb kahjuks mõnda, et juhuleidude üle puudub nii-öelda kontekstuaalne kontroll. Kahtlust kinnitavad eriti sellised kivikirved, mis pole tegelikult juhuslikud, kuid mis pole leitud kiviaegsest, vaid mingist hilisema perioodi muistisest. Just sellised leiud osutavad, kuidas puudub igasugune kindlus nende esemete kronoloogilises paigutamises. Toon siinkohal näite Londonist, kust on saadud üksikuid silmaga kivikirveid Rooma impeeriumi aegsest ja ka hilisemast keskaegsest linnakihist, samas on linna läbivasse Thames'i jõkke läbi aegade heidetud palju erinevaid esemeid, millest suur osa viitab just ohverdamisele. Ralph Merrifield arvab, et Londoni segase stratigraafia tõttu ning jõkke ohverdamise puhul tegelikult stratigraafia puudumise tõttu ei ole tegelikult võimalik dateerida ühtegi neist ohvrileidudest (Merrifield 1987, 1, 15). Mis puutub täiesti kontekstiväliselt kogutud kirvestesse, siis vähe sellest, et puudub kindlus nende kasutamise aja kohta, puudub ka kindlus nende valmistamise aja kohta, näiteks eksisteerib igati põhjendatud võimalus, et maagilise tähenduse omandanud kivikirveid võidi kiviaegsete järgi imiteerida, teisisõnu toota kui amulette näiteks raua- ja keskajal. Üheks selliseks näiteks on Orkney *dian stane* (tuletatud norrakeelsest *dynestein* [piksekivi]) – ümmargused või päikesekujulised kivid, mis rippusid adra küljes ja millest räägiti kui hea õnne oomenitest, nende augustamise põhjuseks oli kinnitamine hobusejõhvi pidi adra külge (Ransom 1994, 173). Üheks võimaluseks, mil viisil jõuda jälile hilistest, nimetagem neid üldistavalt sekundaarsetest, kontekstidest pärit kirveste tähendusele ning kuidas neid interpreteerida, on võtta vaatluse alla laialt levinud uskumus kirvestesse kui (kaitse)maagilistesse esemetesse, kaitsvatesse amulettidesse ning arstimisvahenditesse. Just sekundaarse kasutamise-ladestamisega võib seletada võrdlemisi suurt osa meie juhuleidudena kogutud kivikirveste kontekstidest.

Laias laastus tuleb sekundaarse konteksti sees eristada varast ja hilist sekundaarset konteksti. Selget piiri nende kahe vahele pole võimalik tõmmata, ning pole kindel, et see piir tegelikult eksisteeribki. Samas võib teatud rajajoone tõmmata rauaaegse ning kesk- ja uusaegse kasutamise vahele.

3.1. Arheoloogia panus: varasest materjalist hilises kontekstis

Eestist leitud varreauguga kivikirveste kontekstidesse paigutamise püüdes kohtub ühte suhteliselt väikesearvulist rühma, mis koosneb nendest kirvestest, mis on leitud selgelt nende valmistamise ajast hilisematest kontekstidest. Kõige enam, ehkki mitte ainult, näib see käitumine seonduvat monumentaalsete kivikalmetega. Eesti materjal ei paku just palju kindlaid näiteid: Lülle laevkalmest on saadud veel puurimata varreauguga kivikirve toorik (AI 4409: 31) (Lõugas 1970b, 112, 117, joon. 6:1); tegemist võib olla ka kalmega samaaegse kirvega. Saaremaa kalmetest on saadud veel kaks silmaga kivikirve katkendit: katke rooma rauaaegsest Tõnija kivikalmest ning terapoolmik viikingiaegse Piila kivikalme täite seest (SM 1468: 37) (Mägi 1997b). Kõiki neid kolme on uurijate poolt peetud kalmete täidisekivideks (Lang ilmumisel; Mägi, kirjavahetus 8.6.2006; Lõugas 1970b, 112). Teateid kivist kirveste leiust kivikalmetest on aga märksa enam, näiteks Muhu Rootsiküla Suurvarest, võrdlemisi lõhutud tarandkalmest, on muistise passi koostamise ajal tehtud proovišurfist saadud kõigest üks inimese hammas, märksa varem on samast kalmest aga saadud kivikirves (AI K 91: 12) (Tallgren jt 1924, 139; SM MK passid); Karuse kihelkonnast Pajumaa kivikalme alalt on saadud kivikirves (Karopun 1922, 3); Reigi kihelkonnast Suurepse külas „Kalma vare” seest on leitud silmaga kivikirves (Lõugas 1972); silmaga kirve katke on leitud ka Põlva kihelkonna Raiste küla kivikalme seest (Urgart 1922, 1). Lisaks on Külasema tüüpi kirves leitud Vaivara kihelkonnast Utria küla „Papikiviku”-nimelisest kivikalmest (Kraavik 1937). Nähtavasti sobib siia ritta lisada ka ka kivikirve silmast väljapuuritud südamik, mis leitud Kurevere kalmest Saaremaal (Vaab 2003, 30)⁷⁵. Olgu siinkohal mainitud ka kivitalbade leide kalmetest: näiteks on kivitalva katke saadud Jõelähtme Saha D-kalmest (Lang 1996, 246) ja teine Lüganuse Jäbara D-kalmest (Vassar 1943, 342) ning terve kivitalb Karja kihelkonna Nurme küla rauaaegsest Kabelimäest (Tallgren jt 1924, 37). Ka need esindavad arvatavasti osakest samast süsteemist. Muuseumikogudesse on jõudnud ka kivikirveid, mis leiuteadete järgi on kogutud kivivaredest, ahjuvaredest jms. Enamik selliseid varesid on üle kontrollimata ning praeguseks ilmselt suures osas ka maaparandusega laiali lükatud või on neid teadete ebaselguse tõttu

⁷⁵ Kuna samast väikesest kiviringist saadi ka pronksiaegset keraamikat, siis võib tegemist olla ka kalmega samaaegse hauapanusega (Vaab 2003, 30), nagu on oletatud Lülle kirvetooriku puhul.

lihtsalt võimatu üles leida. Seega tegemaks kindlaks, kas need on kivikalmed või põllult kokku korjatud kivide hunnikud, on tarvis eraldi mahukaid ja spetsiaalseid uurimistöid, mis hõlmaksid nii maastikuinspeksioone kui kohaliku rahva küsitlemist välitööde raames. Omaaegsete teadete hulgas, mis mainivad kirveste leidmist kalmetest, on väga ebaselgeid, samas on ka selliseid, mis mõjuvad usaldusväärsete ja konkreetsetena, olgu mainitud mõned sellistest: näiteks teade kivikirvest Kihelkonna kihelkonnas Koimla külas, mis leiti *beim Abtragen eines Kalm* (Moora 1922, 11); Põlva kihelkonnast Raiste külast Kerikumäe kivikalmost on leitud luude ja odaotste kõrval ka kivikirves (Usin 1931). Kinnitamaks ülalmainitud, tuleb tsiteerida Vassarit: „Samuti leitakse kivikirveid ja -talvu korduvalt kivikalmeist, kuhu nad võivad olla sattunud juhuslikult kivide korjamisega, tõenäolisemalt aga on just ühenduses maagiaga” (Vassar 1943, 342). Kivikirve viskamise vastu juhuslikku kivihunnikusse räägib aga asjaolu, et silmaga kivikirved, isegi kui tegemist oli lihtsalt katketega, on varreaugu ja üle pinna ulatuva lihvi tõttu siiski võrdlemisi eripärane leid. Neid ei visatud niisama ära, vaid korjati üles ja hoiti alles, seda enam, et suur osa rahvast nähtavasti tundis lugusid „piksenooltest” ja pidas neid erilisteks esemeteks⁷⁶.

Kui Eesti napid kindlad leiud kivikalmetest (Tõnija, Lülle) on kõik lihtsad silmaga kivikirved, mille puhul võib veel kahelda, kas tegemist ei või olla siiski metalliajal valmistatud ja kalmete kaasaegsete kirvestega, siis Soome vastav materjal viitab, et vähemalt osa kirveid rauaaja kalmetes on kiviaegse dateeringuga. Näiteks võib tuua Hämeenkyrö Mahnala Lehtinieme noorema rauaaja kalmost leitud venekirve terapoolmiku. Silmaga kivikirveid on leitud ka Eura Käräjämäe kalmistust ning Kalvola Peltokutila merovingiaega dateeritud haualeidude keskelt. Neist kahe esimese puhul on oletatud, et tegemist võis olla ka samal paigal asunud kiviaja asulakoha leiuga, mis on juhuslikult sattunud hilisema materjali hulka, samas ei välistata kirve maagilist tähendust, mis tuleb kõne alla ennekõike Kalvola merovingiaja leidude kontekstis (Asplund 2005, 24).

Ka Rootsis on kivikalmetest ja põlenud kivide hunnikutest (*skärvstenshögar*) leitud silmaga kivikirveid. Komme on eriti levinud Sörmlandis ja Mälardalenis, vähem Östergötlandis. Ühe näitena võib tuua Adelnäsis asuva RAÄ 161:2 all tuntud ja Maria

⁷⁶ Samas tuntakse pärimusteadetes lugusid kirvestest ja talbadest, mida on kasutatud praktilisel ja kaalutletul moel: üleskirjutus Setust: silmaga kivikirves Ivanovo-Boloto külast, millel otsa raiunud leidja Pavel Lipov maha, kuna muidu poleks saanud täpselt ühenaelast kellapommi (Saadre 1935, 11); Kõpu kihelkonnas Napsi talus on silmaga kirvest kasutatud „küünlalühtrina” (Tiitsmaa 1924, 5); Reigi Suurepse küla kivikirve kohta on omanik öelnud, et see vedelenud talus hulk aega ning lisanud, et „kui noota vedasin, siis panin pärasse, et noodakoti põhja viiks” (Lõugas 1972); luisuna on tarvitatud kirvest, mis leitud Tori kihelkonnast Riisa külast (Laid 1924, 44). Kirveid on muuhulgas püütud ka sihtotstarbeliselt pruukida: teade Pärnu-Jaagupi kihelkonnast Vahenurme külast, kust leitud kivikirvega proovitud puid lõhkuda, kusjuures kirves purunenud ja tükid kadunud (Mandel 1973).

Peterssoni poolt läbikaevatud kivihunniku, mille seest kivide vahelt saadi ka üks silmaga kivikirves. Uurija tähelepanekud kinnitavad, et tegemist on teadliku depositsiooni ja mitte juhusliku leiuga (Petersson 1998, 19). Loomulikult peab siinkohal mõtlema sellelegi, et kirved hilisemates kalmetes võivad siiski viidata mitteteadlikule depositsioonile, sest kalme täitekivide vahelt on leitud ka jahvekive, põlenud kerisekive ning arvukalt lihvimiskivide katkeid (nt Vassar 1943, 231; Lang 2000a, 123), mida on enamasti peetud nagu kivist kirveidki täidisekivideks (nt Lõugas Lülle puhul nii jahvekivi kui kirve kohta) või lausa rämpsuks – kivideks, mida enam ei olnud võimalik kasutada ja mis seega visati kalme täidisesse. Tõugu II kivikalme puhul on Lang oletanud, et sealt leitud kaks poolikut jahvekivi ning kolm ihumisjälgedega liivakivitahku on kalmesse toodud asulakihist pärineva täitematerjaliga. Samas möönab uurija, et kalmetest leitud jahvekivide puhul ei ole alati selge, kas tegemist oli hauapanuse või juhuslikult kalmesse sattunud esemetega (Lang 2000a, 123). Samas ei ole Eestis piirkonda, kus kive niivõrd napiks, et realselt kasutatud esemed kalmesse kogemata kombel täidisekividenähteks satuksid. Ehk võib siinkohal kasutada mõistet „struktureeritud depositsioon”, mis võeti arheoloogias kasutusele asendamaks asulakohtadest leitud juhusliku „rämpsu” tahtlike sotsiaalsete praktikate väljendustega, milles depositsiooni koht ja kasutatud materjal alluvad teatud kultuurilistele reeglitele (Hill 2000, 436). Seega näib kõik taanduvat „rämpsu” defineerimisele, ent on vähetõenäoline, et inimeste poolt kasutatud esemeid asetati kalmekivide vahele kui tavalisi kive või kasutuskõlbmatut majapidamisjäätmeid. Seda enam, et nähtavasti ei kujutanud kivikalmete ehitamine endast juhuslike kivide loopimist ühte hunnikusse, pigem on viimaste aastate kalmete kaevamised viidanud, et ehkki kive ei pruugitud spetsiaalselt kalmehituseks otsida, on olemasolevate hulgast siiski valitud “täendusrikkamaid”, näiteks on paekividest kalmete puhul oletatud, et kivististega pool on asetatud ülespidi (T. Jonuks, suuline kommentaar).

Ignoreerides peatüki alguses toodud kahtlust, kas selgelt süstemaatilise valmistamisest hilisematest kontekstidest leitud kirveste puhul ei või tegemist olla jäljendatud, maagilisel otstarbel valmistatud esemetega, lähtun edaspidises diskussioonis veendumusest, et valdav enamus kalmetest leitud kirvestest on siiski kivi- või pronksiaegse taustaga⁷⁷. See omakorda viitab võimalusele, et need on kalmesse asetatud mingil kindlal põhjusel, konkreetsest maailmapildilisest arusaamast lähtuvalt. Ei tahaks sugugi nõustuda arvamusega, et nende puhul oli tegemist n-ö tavaliste kividega. Pigem oletan, et kirved on kalmesse asetatud kui panused, neid pole aga kaasatud konkreetesse matusekompleksidesse, mis viitab

⁷⁷ Lülle laevkalme varane dateering viitab sealt leitud kirvetooriku kaasaegsele vanusele, kuna nooremal pronksiajal kasutati veel kivist esemeid.

seega sidemele mitte kindlate maetute vaid kogu kalmekuhjatiseaga. Tegemist võib olla kaitse- või miks mitte ka ohutusmaagilise esemega kalmekivide vahel.

Esimene mõttekäik – teatud seos kalmekuhjatiseaga – viitab, et kivikirveid vaadeldi kui eelmiste põlvkondade poolt kasutatuid, mida koguti ja säilitati ning deponeeriti spetsiaalsel ajal kindlas kohas. Sama idee on välja käinud Cornelius Holtorf Mecklenburg-Vorpommerni piirkonna kohta Saksamaal (Holtorf 1998). Siinkohal ei tohiks ennast kindlasti piirata ainult kivikirvestega, täielikuma pildi saamiseks peab vaatama ka teisi kiviaegseid esemeid kiviilmes. Niisiis, millist tähtsust omas kiviaegne leid näiteks rauaaja inimese jaoks? Me ei tea seda, ent ei ole mingit põhjust uskuda, et varasema päritoluga esemed hilisemas raamistikus (näiteks hilisneoliitilised ja vanema pronksiaja kivikirved raua- ja keskaja kontekstis) on sinna sattunud kogemata. Enda ümbruskonda tundva ja tajuva inimese jaoks ei pruugi olla võimatu eristada „töödeldut”, artefakte⁷⁸, looduslikust, eriti kui nad esinevad kogumitena nagu asulakohtade puhul oletada võib, või koguni koos inimluudega, kui satuti kiviaegsele kalmele.⁷⁹ Iseasi on see, kui suure tähenduse ja tähtsuse omistas muinasajal elanud inimene esemele, mis erines looduslikust, oli anomaalne.

Näiteid varasematest artefaktidest hilisemates muististes ei tundu Eestist just palju olevat. Puudub täielik käsitus ning ka üksikuid juhtumeid on harva avaldatud. Ühe näitena võib tuua Siksali keskaegsest kalmistust leitud rooma rauaaga dateeritud ketassõle (Laul 2001, 114). Kivileide kalmetes on intepreterida püütud Uusküla ja Tõugu kiviilmes puhul (Lang 2000a). Sageli ei ole aga üksikuid kvartsi- või tulekivikilde, isegi suuri esemeid, nagu kirveid ja talbu, peetud kaevajate poolt piisavalt olulisteks leidudeks, et neid avaldada. Näiteks ei ole avaldatud Piila ja Tõnija kalmele leitud kirvest. Nii jääbki enamasti üle vaid lugeda läbi kaevamisaruanded ja leiunimekirjad või nende puudumisel leiunimekirjad ise karp karbi järel läbi vaadata, teadmata, kas midagi peab silma hakkama või mitte. Nimekirjade lugemine ei vii aga kindlasti kiviaegse keraamika äratundmisele ning ka leidudega tutvumine ei pruugi seda alati teha. Kiviilmes ja muudest hilisematest kontekstidest leitud keraamikakildude detailne analüüs vajaks aga kindlasti omaette spetsiaalset uurimistööd. Enamasti on varasema perioodi leide hilisemates kalmetes tõlgendatud kui tõenäolist asulakohta kusagil lähiümbruses. Uusküla II kalme kaevamisel töödeldud kvartsikillud panid Langi mõtlema just teisaldatud kiviaegsele asulale (Lang 2000a, 160). Sama seletust on välja pakutud ka Lagedi kiviilmes leitud üksikute nõorkeraamika kildude puhul (Lang

⁷⁸ Artefaktid on kõik inimese loodud materiaalsed objektid.

⁷⁹ Siinkohal peab näitena nimetama Utria „Papikiviku”-nimelisest kiviilmes leitud nõorkeraamika kultuuri matustele „tüüpilist kalmekirvest” (vt lähemalt 4. ptk), mis võib olla hilisemasse kalmesse sattunud varasemast kiviaegsest hauast.

1996, 214). Teine probleem on see, kuivõrd kivikalmeid kaevanud arheoloogid üldse kivileide tähele on pannud või ülesvõtmist väärivaks pidanud⁸⁰. Siinkohal peab etteruttavalt märkima uskumust „piksenooltesse”. Viimasteks on muuhulgas peetud ka fossiile, kvartsimunakaid ning nähtavasti muidki ümmargusi ja siledaid silmatorkavaid kive. On vähetõenäoline, et selliseid kivikalmete kaevamistel üldse on fikseeritud ning leiunimekirjadesse kantud. Kui mõelda Põhja-Eesti kivistiserikka paekivi peale, millest sealsed kivikalmed valdavalt tehti, siis on mõistetav, miks fossiile tähelepanuväärseteks leidudeks peetud ei ole⁸¹.

Kiviaeg hilisemas kontekstis avaldub ka teistes vormides. Nähtuse ühe osa moodustavad kindlasti kiviaegse asulakoha peale või vahetult kõrvale rajatud kivikalmed. Varem on eriliselt rõhutatud just nöörikeramika asula ja kivikalme, eriti tarandkalme koosinemist kui spetsiifilist fenomeni (Jonuks 2003, 52). Võhma X tarandkalme all avastati Võhma I nöörikeramika asulakoht, mis keramika põhjal dateeriti hilise nöörikeramika perioodi (Ots 2003, 136). Otse asulale on rajatud ka Kuninguste „Kuningate haud” – I aastatuhande algusesse pKr dateeritud hiline kivikirst- või tarandkalme (Lõugas 1971). Kaseküla kivikirstkalme all paikneb hilise kammkeramika ning nöörikeramika kultuuri perioodi dateeritud asulakoht (Kriiska jt 1998, 40). Hetkel tundub, et need kolm ja lisaks Loona ongi ainukesteks näideteks, kus tarandkalme on ehitatud nöörikeramika asula peale, ent kahte viimasena nimetatut võib samavõrd siduda kammkeramika aegse asustuse kui nöörikeramikaga. Madi hilisrauaaegse struktuurita kivikalme (kalme kohta Selirand 1974, 45–47)⁸² leiumaterjali hulgas eristatud nöörikeramika kildude (AI 2433: 16, 9b, 15, 16; 2590: 36) ning töödeldud ja töötlemata tulekivikildude-laastude (AI 2433: 9a, 13, 16; AI 2590: 11, 26, 36, 41a, 41b)⁸³ leiukontekst ei ole üheselt selge. Mõnes kohas tuvastati kivilademe all sөөesegust pinnast ning mõnel juhul ka tulekivikilde sisaldavaid süvendeid, ühtegi neist lohkudest ei ole aga võimalik kindlalt siduda ei kalme ega neoliitilise asulakohaga (vt Konsa 2003a, 127). Seega ei saa olemasoleva andmestiku põhjal eelistada kumbagi varianti – tegemist võib olla nii nöörikeramika kultuuri asulale rajatud kivikalme kui kalme rajamisel

⁸⁰ Siinkohal peab meelde tuletama arvukaid kivikalmeid, kus on läbi kaevatud vaid keskne kirst, samuti küll lühikest, ent siiski intensiivset perioodi kivikalmete kaevamise ajaloos, mil kasutati suruõhku. Sellise meetodikaga kaevates võisid kaotsi minna nii väiksemad luud kui ka leiud (Laneman 2002, 53).

⁸¹ Siiski on kivikalmete kaevamisel kogutud näiteks auguga looduslikke kive, mis võib olla kasutatud kaelaehete, raskusvihtide või värtnaketradena. Võrdlemisi palju on selliseid kivisitisi täheldatud Loode-Eestis (Lang 1993, 37; joonis 14) Lisaks auguga kividele on kogutud ka muid efektsema välimusega fossiile. Näiteks on Holstre 7-a kooli õpilaste poolt 1956. aasta sügisel Pirmastu külakalmistust Viljandi-Mustla tee ääres leitud terviklik trilobiit (VM 8873), viimastel aastatel on aga kivistiitstele tähelepanu pöörama hakatud ka „paepiirkonna” kalmeid kaevates, näiteks Kunda Hiimäel.

⁸² Selirand kalme materjali hulgas nöörikeramikat ei maininud.

⁸³ Varem on publitseeritud vaid üks nöörornamendiga kaunistatud servakild (Jaanits jt 1982, 109), valdavalt on neoliitiline leiumaterjal eristatud aga 2002. aastal Marge Konsa poolt leiuainese taasinventeerimisel (Konsa 2003a).

selle alla ja täitekivide vahele lisatud (tõenäoliselt lähedalpaiknevast) kiviaegsest asulast pärit esemetega. Nöörkeraamika killud Rebala Lastekangrute I kivikirstkalme äärevare alt (Lang jt 2001, 39) näivad viitavat kiviaegsele asulakohale kalme all, ent praeguseks kogutud leiumaterjal – vähesed killud – on siiski niivõrd napp, et välistada ei saa ka keraamika sihilikku asetamist kalme rajamisel ringmüüri alla. Lagedi III kalmest leitu (Lang 1996, 214) puhul on aga tegemist üksiku nöörkeraamika killuga kalmes, mille puhul kalme rajamine asulakohale ei pruugi samuti olla põhjendatud oletus. Kalme rajamist varasemale, neoliitikumi lõpu või pronksiaja, asulakohale on täheldatud Tõnija Tuulingumäe tarandkalme puhul, kus varasemast elutegevusest on taranditesse sattunud väike kivitalb ning mõned töödeldud tulekivikillud (Mägi 1997a, 35), hilisema kaevamise käigus koguti lisaks üksikuid kvartsikilde (Mägi 1999). Ka siin ei anna leidude nappus ja paiknemine kalmes põhjust eristada varasemat asulat tarandite all; paralleelselt võib oletada kiviaegsete esemete tahtlikku lisamist kalmekivide vahele.

Näide varase asula ja hilisema kalme lähedusest on Ilumäe, kus II nöörkeraamika asulakohast kõigest sadakond meetrit lõuna poole jääb tarandkalme (Lang 2000a, 63, joonis 8). Praktiliselt samavõrd arvukalt kui nöörkeraamika – kivikalme kooseksisteerimist esineb ka mesoliitilisele asulale rajatud kalmeid. Näiteks Jäleveres on praeguseks küll lõhutud 1.–2. sajandisse dateeritud kivikalme all mesoliitiline asulakoht (Jaanits 1970). Võhma Tandemäe kalmete alusest kihist leitud töödeldud kvartsikillud ja -laastud on täpsemalt dateerimata, ent viitavad igal juhul kiviaegsele, keraamika puudumisel tõenäoliselt mesoliitilisele asustusele (Saluäär 2000, 379). Mesoliitiliste asulate nimekirja lisandub ka Tsiistre kivikalme Lõuna-Eestis, mis on samuti rajatud just keskmise kiviaja asulale (Konsa 2003b). Kõrenduse tarandkalme all avastati 1–5 cm paksune asulakiht, mis oli säilinud vaid paiguti suuremate kalmekivide all. Leidudest saadi sellest tulekivist noa katke ning väheseid tulekivikilde (Lavi 1978, 70–75), mis osutavad kiviaegse asula – hilisema kalme kombinatsioonile. Ka Tarbja Kalamehe kalme on ehitatud varem asustatud pinnasele – nimelt leiti siit pronksiaegset riibitud pindadega savinõude katkeid ning vähemalt üks nöörkeraamika kild (Moora 1967, 281). Varasema asula – hilisema kalme suhtest leiab viiteid ka kiviajast hilisemast perioodist, mis aga näivad osutavat sama mustriks: Mõigu-Peetri tarandkalme alt kogutud tekstiilijäljenditega savinõukildude ja võrgukivi põhjal on oletatud, et ka seal on kalme rajatud varasema asula peale (Tamla 1978). Piila viikingiaegse kiviringidega kalme aluse asulakihi vähene leiumaterjal ei anna täielikku kindlust elutegevuse dateerimiseks, kuid kvartsi- ning läänemere punase kvartsporfüüri killud viitavad inimtegevusele juba enne eelrooma rauaaega – kivi- ja/või pronksiajal (Mägi & Saluäär 1998).

Seega ei ole minu arvates praeguse andmestiku juures võimalik kinnitada nöörikeramika ja kivikalmete erilist seost. Küll aga on näiteid piisavalt palju kogunenud, et rääkida võib kivikalmete aegsest asustusest ja inimestest, kelle jaoks kiviaegne materjal, olgu nööri-, kammkeramika või kvartsi- ja tulekivikillud ning kristalsetest kivimitest esemed, moodustas ühe ideoloogilise terviku – asjad mingist teisest ajast, olgu selleks siis konkreetne minevik või müütiline esivanemate aeg. Seega usun, et kiviaegses materjalis võidi sageli ära tunda inimeste tehtu, samas on varasemaid esemeid kindlasti peetud ka tavapärasest erinevaks, anomaalseks.

Süvendamiseks veelgi usaldusväärset esitatud väite vastu, peab osutama sama nähtuse teisele küljele, milleks on kivikalmed, mille materjali hulgas on varasemale, esmajoones kiviaja asustusele viitavaid leide, ent mida ei saa olemasoleva andmestiku baasil otseselt seostada teadaoleva asulakohaga. Näiteks võib tuua kogu Lagedi kivikalmete kompleksi, kus vähemalt kolmandikust kalmetest – nimelt Lagedi II, III, V, XIII ja XIV kalmest – on saadud kiviaegset materjali, kvartsikildude kõrval on näiteks Lagedi II kalmest saadud tulekivist kõõvits (Lang 1996, 213–214). Ülal sai mainitud ka Madi hilisrauaaja kalmet, kust lisaks nöörikeramikale koguti tulekivileide. Tõugu kalmete alalt on leitud kokku üle kahekümne kvartsikillu (Lang 2000a, 123) ning Uusküla II tarandkalmest 286 kvartsikildu ja -laastu ning 3 tulekivikildu (Lang 2000a, 159). Kvartsist esemeid on leitud mõnedest Eesti kivikirstkalmetest, mis kuuluvad (nooremasse) pronksiaega, näiteks Jõelähtme, Muuksi ja Napa kalmetest (Lang 1995b, 419). Saha Pähklimäe A-kalmest on saadud tulekivikild (Lang 1996, 240), nooremasse rooma rauaaja dateeritud B- ja D-kalmest aga tõenäolisi pronksiaegseid leide – Langi sõnul viitavad tulekivilaastud, kivitalva katke, harpuuniotsik ja pronksiaegne keramika vanema, veel nooremal pronksiajal eksisteerinud asulakihi olemasolule kusagil Pähklimäe piirkonnas, millega võib liituda ka üksik kivitalb, mis saadi 700 m põhja poolt (Lang 1996, 246). Lõugase poolt uuritud Mustjala Võhma kivikalme kaevamisel on saadud õõstalb (Lõugas 1987–1988). Piila viikingiaegsetest kiviringidega kalmistust on saadud väheseid kvartsikilde (Mägi 1998). Nehatu kivikalme kaevamisel leiti tulekivi- ja kvartsikilde (Vassar 1938), nagu ka Kaberla Varetimäelt (Vedru 2005, 79). Võrdlemisi eripäraseid leide on saadud Ehmja kivikalmost Läänemaal, kust pärineb miniatuurne tulekivist nooleots⁸⁴ ning Türsamäe tarandkalmest, kust on saadud tulekivist

⁸⁴ Nimetatud nooleots on eripärane leid ka seetõttu, et tegemist võib olla kalme ehitamise või kasutamise ajal valmistatud esemega. Väliselt ei meenuta nooleots ühtegi kiviaegset tüüpi, mistõttu näib, et see ei ole maastikult leitud (esivanematest mahajäänud või anomaalne) ese, mis hilisesse kalmesse asetatud. Kuna kalme rajamise ja sinna matmise perioodil, keskmisel ja nooremal rauaajal, kiviaegseid esemeid enam praktiliste tööriistadena ei

ümara kujuga kõõvits. Samas ei ole kivikalmed ainus koht, kus varasemat materjali kohtab, näiteks on suhteliselt arvukalt neoliitilist nõorkeraamikat leitud Jõuga kääbaskalmistu alalt; lisaks on samast kohast saadud ka üks eelrooma rauaaega kuuluv nn Morby-tüüpi savinõukild (Ligi 1993, 87). Ka Olgen Krestsi kääpast nr 2 on Friedenthal 1933. a kaevamistel leidnud neoliitilist keraamikat ning ühe eelrooma rauaaja lõppu kuuluva keraamikakillu (Ligi 1993, 87, 134). Siinkohal peab mainima ka võimalikku kivikirve leidu külakalmistust: Hargla kihelkonnas Orsti (Horsti) talu maal asuvast Lutsupalo (Orstipalo) kalmistust on leitud lisaks istuvas asendis luustikule sõlg, münt umbes aastast 1400 ning kivikirves (Liiv 1924, 5–7). Petseri valla Tiivikova küla kääpa kaevamisel on luude ja spiraalsõrmuse kõrval saadud ka kivikirves (Parmas 1922, 6–9, Pe), Vinski küla žalnikutest on samuti luude ja spiraalsõrmustega koos saadud kivikirves (Parmas 1922, 10–12, Pe).

Et kvartsi- ja tulekivikillud-laastud ja kindlasti neoliitiline keraamika ei ole harjumuspärased leiud tolleaegsetelt asulakohtadelt, võib näha kalmetega samal ajal kasutusel olnud asulate leiumaterjali analüüsimisel. Nii eelrooma kui rooma rauaajast pärit (ava)asulad on üldiselt väikesed ja nõrga kultuurkihiga. Kivikalmeterikkal Lääne-Virumaal asuvad Ilumäe II ja IV asulakoht, kusjuures mõlema puhul oli tegemist mitmekihiliste muististega (Lang ja Konsa 1998). Kuigi mõlema asula eriaegsed kultuurkihid olid tugevalt segatud, võib kvartsi- ja tulekivikillud siduda pigem varaseima nõorkeraamika kultuuri kui hilisema rooma rauaega dateeritud asustusega (samas). Seega osutab antud näide, et kvartsi- ja tulekivileiud ei pruugi olla alati iseloomulikud tarandkalmetega samaaegsetele asulatele. Samale viitab ka asjaolu, et Lõugase poolt uuritud ja eelrooma rauaajast või ajaarvamise vahetusest tänapäevani dateeritud asulakohast Jõelähtme külas ei leitud samuti töödeldud kiviesemeid (Lõugas 1998, 156–160). Seevastu on üksikuid kvartsikilde saadud eelrooma ja rooma rauaaega dateeritud mäepealsetelt asulatelt (termini kohta vt Lang ilmumisel). Kui Jägala linnamäe ajaarvamise vahetusse kuuluvast elutegevuskihist saadud kvartsi- ja tulekivileiud osutavad samamoodi neoliitiline keraamika pigem samas kohas painevale kiviaegsele asulakohale, siis Koila linnamäelt (Tamla 1992, 15) ning Keava Võnnumäelt (Lang jt 2004, 66) saadud vastavalt kaks ja üks kvartsikildu võivad pärineda eelrooma rauaaja kultuurkihist. Seega näib, et kui väheseid kiviesemeid võib pidada veel tüüpiliseks noorema pronksiaja asulates (nt Asva, Ridala kivikirveste katked), siis eelrooma rauaajal esines neid vähe või oli tegemist erandliku nähtusega. Kivileide sellistest asulatest võib ühelt poolt pidada majapidamises vajaminevateks tarveteks, nagu kiviajal ja suuremal osal pronksiajast, teisalt aga võib oletada kivikalmetega

kasutatud, võib hoopis oletada, et kalme rajajad on tundnud tulekivist nooleotsi ja nende valmistamise tehnikat ning teinud varasematest nooleotstest imitatsioone, mida rituaalsel eesmärgil ära kasutada.

sarnast tausta, kus need esemed on laetud teatud rituaalse tähendusega. Järelduste tegemiseks napib hetkel läbiuuritud leiumaterjali kalmetest, aga eriti asulatest, mistõttu mõlemad lähenemisviisid on võimalikud.

Ülalkirjeldatu oli tõenäoliselt vaid väike osa tegelikust materjalist, mis arhiivi- ja muuseumiriiulitel avastamist ootab, ning näib, et varase asula – hilisema kalme seose puhul võib rääkida üpris levinud nähtusest. Tegemist ei ole loomulikult kitsalt Eesti ilminguga.

Näitena mujalt maailmast võib mainida eelkõige Holtorfi poolt tema doktoritöös käsitletud Mecklenburg-Vorpommerni piirkonnas ilmnenud kiviaegse materjali kaasamisest hilisemate kalmete rajamisel ja kasutamisel (Holtorf 1998). Neoliitilisi kivist kirveid on saadud rauaaegsetelt tuleasemetelt, pronksiaegsetest kalmetest, varase rauaaja urniväljadelt, noorema kiviaja keraamikat on leitud mitmel pool pronksiaegsetest kalmetest, nn slaavi kalmistutest ning urniväljadelt. Võib uskuda, et kui kivasjade – kvarts, tulekivi, kristalsed kivimid – puhul, mis olid pikaajalise kasustraditsiooniga, võib veel eeldada pronksi- ja rauaaegset praktilist käitumist, siis neoliitiline keraamika hilisema muinasaja kalmetes ei jäta kahtlust, et tegemist on tahtliku ja teadliku tegevuse tulemusega.

Ka Rootsi pronksiaja kalmetes ei ole varasem leiumaterjal tundmatu. Samuti leidub ohtralt kvartsi-, kvartsiidi- ja tulekivijääneid ning muid kiviesemeid ja -kilde põlenud kivide hunnikutes (rts k *skärvstenshögar*⁸⁵), mille dateering hõlmab pronksiaja vanemad ja nooremad perioodid, aga ka vanema eelrooma ja rooma rauaaja kuni rahvasterännuajani välja (Petersson 1998, 12, 19). Soome eelrooma ja rooma rauaaja põletusmatustega kivivaredest on samuti leitud nii tulekivi kui kvartsi (Uino 1997, 49).

Kuna nooremal pronksi- ja eelrooma rauaajal ei olnud metall vähemalt tööriistade valmistamiseks piisavalt levinud, kasutati kvartsi ja tulekivi ilmselt mingil määral veel sel otstarbel ning seega eksisteerib võimalus, et kalmekivide vahelt leitud kivikillud viitavad hoopis kaasaegsele leiumaterjalile. Varaste kivikalmete, s.t eelkõige noorema pronksiaja kivikirstkalmete (nt Jöelähtme, Muuksi, mõned Lagedi kalmed) puhul on see igati loogiline alternatiiv. Kalmega samaaegsele kvartsileiule osutab näiteks Tõugu II kivikirstkalmest kirstu põhjakirdepoolsest otsast põletatud luude kihist leitud väike kvartsikild, oletatav panus (Lang

⁸⁵ Peterssoni järgi sarnanevad põlenud kivide hunnikud kalmetele oma planeeringult maastikul, konstruktsiooniliselt (väline kividest ring, suuremat sorti kiviplakk keskel), analoogne on ka kvartsi leidmine kivitäidise seest. Põlenud kivide hunnikutest leitakse peamiselt keraamikat, põlenud savi ja põlenud luid. Kivileidude hulgas domineerivad käsikivid, erinevad kivist ja valdavalt varreauguga kirved, tulekivi-, kvartsi- ja muud kivikillud, esineb ka pronksesemeid, šlakki ning kangasteljeraskuseid (Petersson 1998, 12). Kui Petersson ei seleta põlenud kivide kuhjade funktsiooni või tähendust, ent peab neid sellegipoolest teadlikeks ja struktureeritud depositsioonideks, siis Leif Karlenby arvates on tegemist just jäätme- ja kivihunnikutega, kuhu visati põlenud luid, potikilde, põlenud savi ja kivikilde, ent mitte kunagi riietusdetalle, relvi ega ehteid. Üksikuid kirveid seletab uurija kui ebatavalisi esemeid (Karlenby 1999, 120).

2000a, 99). Panuseks võib pidada ka sama kalme kohale rajatud tarandi seest leitud kvartsitükke, mis esinesid koos pronkskävõru, noakatkete ja savinõukildudega (Lang 2000a, 106). Just Tõugu võib viidata matusekombestikus avalduvatele arhailisematele traditsioonidele. Võib oletada, et kui pronksiaegsesse kalmesse pandi kvartsikilde veel kui reaalse tööriista või selle toorainena, siis tarandkalmete ajaks oli nende lisamine täidisekivide vahele muutunud traditsiooniks – harjumuspäraseks käitumiseks, mida oli põlvest põlve tehtud. Tegemist võis olla ka teatud esivanematemüüdi elustamisega.

Võttes arvesse aga mitte ainult kivikirstkalmed, vaid ka hilisemad tarandid ja kivivarekalmed ning isegi kääpad, tundub, et valdaval enamusel juhtudest ei saa tegemist olla leiumaterjaliga, mis on asetatud kalmesse kui sellega samaaegne ese. Pigem näib just selline käitumine, varasema leiumaterjali lisamine kalmetesse, moodustavat omaette ühtse ideoloogia, mille peamiseks väljenduseks on olnud esivanemate kohalolu kindlustamine rajatavates kalmetes.⁸⁶

Sihipärasele minevikuasjade lisamisele kalmetesse on siiski veel üks alternatiiv – juhuslik lähiümbruses paikneva kiviaegse kultuurkihi eemaldamine ning kuhjamine kalmesse kui kividevaheline täitematerjal. Lang on Uusküla puhul oletanud, et kalme rajamiseks paepõhjani eemaldatud huumus paigutati vähemalt osaliselt ümber kalmekivide, nende vahele ja peale (Lang 2000a, 160)⁸⁷, sellele räägib vastu aga kiviaegse kihi puudumine kalme kaguosas paepõhjal säilinud paksemas liivakihis⁸⁸. Olen igati nõus, et varasem kultuurkiht võidi osaliselt hilisemasse kalmesse ümber tõsta, ent ka see ei saanud toimuda kogemata või juhuslikult, vaid pigem täies mõistmises, et tegemist on kas esivanemate poolt „pühitsetud” või vähemalt selgelt anomaalse pinnasega.

Kuna käsitletud kiviaegse materjali hulgas esineb võrdlemisi palju kvartsi, siis peab siinkohal peatuma ühel nähtusel, millel võib eeldada seost käsitletud teemaga. Purustatud kvartsist kivikalmetes võib tuua ohtraid näiteid Eestist läänes, eelkõige Rootsis, kus on hiljuti vastavateemalisi uuringuid läbi viidud. Purustatud kvartsi on seal kivikalmetesse ja -kääbastesse pandud pronksiajast viikingiajani välja, kogustes, mis varieeruvad ühest killust

⁸⁶ Geograafiliselt ja ajalisel kaugema paralleeli võib sellisele tavale leida Prantsuse Polüneesias nn *marae*-kompleksis (tseremoniaalsed kivikonstruktsioonid), kus uue *marae* ehitamisel lisati sinna ka vanast üks kivi (Wallin 1993, 108).

⁸⁷ Oma aruandes Uusküla kaevamistest on Lang aga hoopis enam kahtlev, kuna 1999. a kaevamiste ajal esines III kihis märksa vähem kvartsi kui ülemistes kihtides, ehkki 1998. a oli see vastupidi. Seega ei ole mõeldav, et kalme rajati varasema asula peale. Samas ütleb Lang, et pole kuigi loogiline arvata, et enne kalme rajamist eemaldati asulakiht, sest pinnast võidi mingil määral eemaldada vaid kalme läänepoolse osa alt, kuid ida pool toetusid kalmekivid kuni paarikümne sentimeetri paksusele liivapadjale (Lang 2000b, 14).

⁸⁸ Liivakihist saadud üksiku sõepesa dateering osutab aga inimtegevusele nooremal pronksiajal (Lang 2000a, 160), seega võib kalme olla rajatud vanemale asulale või on varasemast asulakihist pärinevaid leide lisatud kalme täitematerjali hulka.

500 (Tiraholm) kuni 1000 kilogrammini (Sannarp) (Carlie 1999, 54). Fenomeni uurinud Anne Carlie peab just kvartsi kalmetesse lisamise oluliseks põhjuseks kivimi valget värvi, mille seob omakorda viljakusekultusega, mida on kasutatud matuserituaalides sümboliseerimaks elutsükli ja surnute taassüüdi. Valgetes kivides näeb ta ka maagilist ja kaitsefunktsiooni, seda enam, et kalmetes, kus on kvartsi leitud suurtes kogustes, on purustatud kvartsitükid sageli ehitatud kalmetekonstruktsiooni, tihti peale on kvartsikiht asetatud kalmekuhja peale justkui kaitseks (Carlie 1999, 55–57). Ka Eesti materjalist võib vastavale kombestikule paralleele leida. Lang on kvartsi purustamisele kalme ehitamise ajal viidanud Uusküla tarandkalme puhul, minu hinnangul leiab mainitud käitumine kinnituse pigem Tõugu II kivikalme puhul, kus erinevalt Uuskülast on enamik leitud kvartsikildudest töötlemisjälgedeta ja meenutavad pigem „tavalisi purunenud kvartsitükke”, nagu Lang ise on nimetanud (Lang 2000a, 123). Kvartsi erilisele staatusele on viiteid otsitud nii arheoloogilisest materjalist kui kirjalikest allikatest. Väidetavalt on valget värvi kvartsi, kvartsiiti ja eriti mäekristalli peetud kõige tõhusamaks amulettide materjaliks. Näitena võib tuua Pliniuse kirjelduse, mille kohaselt mäekristall on väga kallis „piksenool”, sellest tehtud esemed on kõige väärtuslikumad ning selliseid kive otsiti. Pliniuse kirjeldust refereeriv Bjørn Myhre läheb kaugemalegi ning arvab, et ehk on tegemist isegi rauaaegsete ja hilisemate inimeste „rüüsteretkedega” kiviaegsetesse asulatesse ja kalmetesse (Myhre 1988, 321). Norras on uuritud rahvasterännuajast pärit rikast kalmet, mis sisaldas uurijate jaoks selles kontekstis ebaratsionaalseid ja müstilisi esemeid, nagu silmata kivikirves, mõned kivikristallid ja seitse väikest valget kvartsimunakat. Viimaseid on interpreteeritud ka kui ühe maetu, 10-aastase lapse mänguasju, ent uurija ise näib toetavat seletust munakatest kui nõiduse ja haiguste vastase toimega amulettidest hauas, kuhu oli tõenäoliselt maetud teadja-naine, nõid (Ringstad 1988, 339). Kvartsi maagilise tähenduse kinnituseks võib nimetada teateid Eesti rahvapärimeses, kus muuhulgas on ravitoimelisteks „piksekivideks” peetud valgeid ja ümaraid kive, mille puhul on nähtavasti tegemist just kvartsimunakatega.

Ei taha vaielda vastu kvartsi sellisele tähendusele ning kindlasti võib ka see olla üheks põhjuseks, miks just kvartsikilde on kalmetesse kaasa pandud (Uuskülas on Lang oletanud rituaalset kvartsi purustamist kalmes), ent sellest hoolimata ei saaks vähemalt Eesti materjali põhjal kuidagi täie kindlusega väita, et kalmetesse lisatud kvarts on seal tänu oma erilisele staatusele kivimina⁸⁹. Teatavaid kõhklusi loomulikult on, näiteks Uusküla II kalme

⁸⁹ Ka Rootsi materjal ei ole seda arvama ahvatlenud, näiteks Petersson on sidunud kvartsi just kiviaegse leiumaterjaliga, pidanud selle positsiooni siiski eriliseks, mööndes, et Östgötalandi põlenud kivide hunnikutes esineb kvartsi enam kui kaks korda sagedamini kui tulekivi (Petersson 1998, 19).

leiumaterjalis vähemalt poole moodustavad kvartsikillud, mis tõepoolest jätavad mulje kui kohapeal katki taotud, samas teise poole puhul ei tohiks kahtlust olla, et kivimi töötlemine on olnud sihtotstarbeline. Enamasti esinevad meie kivikalmetes aga kvartsikillud, mis viitavad pigem sihilikule tööriistade valmistamisele ja seega kiviaegsele päritolule kui tavalisele munakate purustamisele. Kui siia juurde mainida veel tulekivi- ja nõorkeraamilisi savinõukilde, mida samuti kivikalmetest leitakse, siis võib-olla ei tohiks kvartsi esinemist ületähtsustada. Varasema leiumaterjali esinemise taga hilisemates kalmetes näib olevat üks kontseptsioon, mis hõlmab ka varasemale asulale rajatud kalmeid. See ühine idee osutab mingi varasema tegevuse tulemuste ära kasutamisele, piltlikult öeldes, esivanemate eluasemetest pärit peotäie lisamisele rajatavatesse kalmetesse. Samas ei saa päriselt välistada kvartsi purustamist kohapeal kalme rajamise ajal, ent ka niisugusel juhul võib selline tegevus viidata sündmuse või müüdi, milleks on esivanemate tegevuse meenutamine (kvartsi kasutasid esivanemad), aktualiseerimisele.

3.2. Küsimus mälust

Põhjuseid, miks kalmeid on rajatud varasemate asulakohtade peale ning miks varasemate asulate materjali on pandud hilisematesse kalmetesse kui sakraalsetesse ja seega väga tähendusrikastesse kohtadesse, võib olla mitu. Ühest küljest tuleb toonitada kollektiivset, aga eriti kultuurilist mälu⁹⁰, mis talletab mingid sündmused (mis võivad olla muutunud ka müütiliseks) ning peab vajalikuks neid manifesteerida maastikul. Kalmete ja varasemate asulakohtade puhul võib nende lähedane paigutus olla tingitud kalmerajajate tahtest rõhutada sündmust, näiteks esivanemate elu (või ka mingit muud tegevust, mis ei pruugigi seostuda konkreetsete esivanematega, võib-olla isegi mitte inimtegevusega, tähtis on müüt, mis on kohaga seotud) sündmuses olemasoleva müüdi aktualiseerimise ehk rituaalse läbimängimise kaudu⁹¹. Abstraktne müüt esivanemate elamisest on olemas olnud tõenäoliselt kõikidel esiajaperioodidel. Olles registreerinud maastikul koha, kus müüdile leitakse konkreetne taust – varasem asulakoht, tekitab see vajaduse rituaali järele, milleks võib olla olnud ka kalme rajamine või mille käigus on kalme ehitatud. Lihtsustatult: kalme on rajatud varasema elukoha

⁹⁰ Kollektiivne mälu on kommunikatiivne mälu, mis kujuneb individuaalsete mälude omavahelises kommunikatsioonis; selle olulisim tunnus on ajaline piiratus ja püsivate toetuspunktide puudumine. Seevastu kultuurimälu on võimeline fikseeruma, kultuurimälu on „müütiline ürgajalugu, absoluutse mineviku sündmused”. Kultuurimälu kasutab muuhulgas kultuuriobjektivatsioone (nt riitusi), mille abil ja kaudu toetuspunkte meenutatakse. Kultuurimälu võib täita ka kollektiivide identiteedivajadusi. Mõlemad, nii kultuurimälu kui kommunikatiivne mälu, ei säilita minevikku kui sellist, vaid selektiivselt, s.t teadmine lähtub alati olevikusituatsioonist (Kõresaar 2001, 44, Kõresaar 2003, 9–13 ja seal viidatu).

⁹¹ Müüt on üks kolmest religioosest väljendusest, milleks on püha kõne, püha tegevus ja püha koht. Seetõttu esineb ta enamuses kultuurides kõrvuti pühade kohtade, esemete (sümbolid) ja pühade tegevustega (riitused, rituaalid) (Eliade 1987, 262). Seega avaldub müüt läbi rituaalide.

peale, et rõhutada sidet esivanematega⁹². Siinkohal tekib küsimus, kuivõrd tõenäoline on, et kalmet rajanud inimesed sidusid kiviaegseid asulakohti oma esivanematega, kuivõrd abstraktsete esivanematega ja mil määral nad ei seostanud kohta üldse inimtegevusega, vaid pidasid seda lihtsalt teistsuguseks või erakordseks (et mitte öelda anomaalseks ja looduslikust/loomulikust erinevaks). Siinkirjutaja ei pea konkreetsete esivanemate mäletamist (Vedru 2002, 106–107) eriti usutavaks. Samuti ei ole töödeldud kiviesemed noorema pronksiaja ja eelrooma rauaaja kontekstis tundmatud, mistõttu nende esinemine võib pigem viidata kujutlusele esivanematest. Kiviaegse asulakoha tajumist erakordse maastikuna võib oletada näiteks Siksälä Kirikumäe puhul, kus kvartsikillurikkale (seega mesoliitilisele) asulakohale on keskajal kujunenud matusepaik (Valk 2005, 59–60), ehkki kalmistukoha valikul oli ilmselt määravam parameeter looduslike näitajate poolest sobiv ja ilus kungas.

Müütide mäletamise ja läbimängimise vajaduse juures ei tohiks unustada suulist pärimust ja folkloori. Inimesed, kes meie jaoks löid arheoloogilise materjali, tõenäoliselt seletasid minevikku, kasutades müütilisi väljendeid, suulise ajaloo ja folkloori kaudu (Champion & Cooney 1999, 208). Legendid paikade kohta kestavad kindlasti palju kauem kui konkreetne mäletamine. Legendidel on juured elavas suulises traditsioonis, millest Ingunn Holm pakub veenvaid näiteid. Olgu üks neist siinkohal illustreerimiseks ära toodud. Nimelt kuulis Norra arheoloog Karl Rygh aastal 1876 lugu rüütlist, kes oli maetud kivisele maastikule ühe rändrahnuga alla koos oma hobusega. Kaevamisel leidis Rygh jäänused hobusest ja mehest, tuluskivi ja kaks odaotsa, mis dateeriti viikingiaega, kusjuures haud ei olnud kuidagi nähtavalt tähistatud (Holm 1999, 225). Kui just mitte tänapäevani, siis vähemalt 19. sajandi lõpuni olid rahva hulgas levinud jutud kohtadest, eriti just tabudest, mis kohtadega seotud. Eelkõige puudutavad need matusekohti, kesk- ja uusaegseid külakalmistuid, samas vähe ei ole pärimusi teada ka kivikalmete kohta⁹³. Vähem, aga siiski, räägitakse lugusid asulakohtadest kui endiste inimeste elupaikadest (nt lood ahjuvaredest). Külakalmistute puhul on osaliselt tegemist pärimusega konkreetsest sündmusest, näiteks Põhjasõjast pärinevate

⁹² Esivanemate kultust muinasajal on oletatud juba aastakümneid (vt historiograafia Victor 2002, 41). Enamasti on selle sisuks peetud kivikalmete rajamist, mis läbi koha sidumise esiisadega pidi rõhutama õigust maaomandile (Victor 2002, 41 ja seal viidatud kirjandus). Eestis on monumentaalsete kivikalmete üheks funktsiooniks samuti peetud maaomandi manifesteerimist (nt Lang 1996, 501).

⁹³ Et mitte täiesti kriitikavabalt üldistada, siis loomulikult pole mingit põhjust eeldada, et kivikalmete kohta käiv üleskirjutamata traditsioon on kestnud alates nende ehitamisest läbi keskaja tänapäevani välja. 19. sajandil, kui pärimust koguti, teadsid haritud kooliõpetajad juba maarahvale rääkida, et sellistesse kungastesse on maetud. Sekundaarne pärimus võis uuesti tekkida ka sellest, kui näiteks poisikesed huvi pärast kaevasisid künka lahti ja leidsid sealt surnute luid. Pärimuse kestmisele, ehkki hoopis teise sisuga, viitab näiteks sage kivikalmete rahvapärane nimetus „kabeliase” või „kirikuase”, mis osutab millalgi lisandunud kristlikule taustale, ent ei surnute matmine ega koha oluline taust ei ole muutunud. Selle kõigega ei taha ma kindlasti öelda, et kõiki neid kalmeid, millest räägitakse lugusid, on mäletatud põlvest põlve ja järjepidevalt, samas ei saa välistada, et osaliselt see tõepoolest nii ka on.

sõja- ja katkukalmete osas. Samas kivikalmete puhul toponüümi ja sinna kunagi matmise loo olemasolu puhul võib rääkida ka pärimuse edasikandumisest vähemalt paar-kolm tuhat aastat kui mitte rohkemgi. Oluline on tähele panna, et lood ei teki iga koha kohta, sageli ei ole seal taga ka meie jaoks selget loogikat, miks just selle paiga kohta on hakatud legende rääkima.⁹⁴ Nii võib öeda, et arheoloogiline maastik toimib kui hulk mä lupunkte nii individuaalsete kui kollektiivsete väljenduste jaoks, alati ei ole kindel, milline konkreetne ese või minevikuelement tekitab loo, ning alati ei ole see üks ja sama lugu (Shankland 1999, 145). Lihtsustatult, eeldan, et rauaaja inimesed olid teadlikud vähemalt osadest mineviku eluasemetest ning matusepaikadest. Eesti arheoloogidest on seda oma Loode-Eesti rannikupiirkonna puhul näinud Gurly Vedru, kelle jaoks Ilumäe II asula tarandkalme lähedal viitab olulisele sidemele varasemate sugupõlvvedega, kellest ei ole jäänud maha monumentaalseid ehitisi, vaid märgid kunagisest kohalolust ja ehk ka suuline pärimus (Vedru 2002, 106). Mingil põhjusel olid mõned neist kohtadest saanud olulisemaks kui teised ning nende kohta käibsid lood. Paralleelselt eksisteeris müüt esivanematest ning just neis konkreetsetes kohtades said need kaks lugu kokku. Vanad matusepaigad võisid inimeste jaoks tähendada ka teatud tabu, mistõttu neisse ei puutunud. Samas ei ole meil kindlasti piisavalt materjali ütlemaks, et kiviaegseid haudu ei ole rauaajal taasavatud või rüüstatud. Siinkohal peab mainima näiteks Sope nõorkeraamika kalmistult 1926. aastal kaevatud matust, mis jättis mulje osalisest segamini paisatusest⁹⁵. Ei ole välistatud, et haud on avatud mingil hilisemal perioodil, võetud sealt välja mõned esivanemate luud ning tarvitatud neid kaasaegses matuserituaalis, lisades neid ka kalmetesse värskelt maetavate luude hulka⁹⁶. Vanade asulate puhul võib eeldada aga mitte niivõrd tabu kui teatud austust ja püüet hoida esivanemaid lähedal. Seega hilisemate kalmete ehitamine varasema asula peale või lähedusse ning kalmetesse kiviaegse materjali puistamine võib olla jälg sellisest käitumisest.

⁹⁴ Siinkohal võib paralleeli tuua Türgist Anatooliast, kus on uuritud põlisrahva suhtumist alati nende ümber olnud muinsustesse. Küngastel (*mounds*, ilmselt mõeldud tellisarnaseid) võib olla palju erinevaid rolle: põllupeenrad, tänapäeva kalmistud, piknikukohad, veekindla pinnase võtmise kohaks, nende kohta käivad legendid maetud aardest ja surnute või ka kuradi hingedest. Oleks vale omistada ühte kindlat omadust kindlale künkale või esemele. Maastikule tähenduse andmise protsess ei ole kaugeltki ühtne. Inimesed võivad sama kivi erinevalt interpreteerida või omistada sellele erinevaid omadusi. Läbiva sarnase joonena võib aga välja tuua suhtumise inimluudesse. Külaelanikud suhtuvad luudesse tähelepanelikult, andes neile kaitsva hinge omadused, sõltumata sellest, kas need pärinevad moslemite hulgast või hoopis kaugemast minevikust. Periodiseerimine ei ole oluline, külaelanike jaoks on kindel vaid see, et erinevad inimesed on just sellel kohal elanud juba ammu (Shankland 1999, 145, 153).

⁹⁵ Harri Moora poolt kaevatud luustiku luude asendeid analüüsis Juhan Aul: „Parem sääreluu asub luustiku suhtes õiges asendis kuna vasak sääreluu asub ümberpöörduvalt, mille distaalne ots on ülevalpool, samuti on ümberpöörduvad asendis vasak pindluu distaalse otsaga ülespoole ja proksimaalse otsaga allapoole. Parem reieluu asub õiges asendis. Vasak reieluu asub oma otsaga õiges suunas, kuid asend luustiku suhtes, mis lamab paremal küljel on vale, kuna reieluu järgi oleks pidanud luustik lamama vasakult küljel. Sõrme luud leidub luustiku juures, kuid puuduvad randme luud ja samuti puuduvad luustiku juures kanna luud” (Aul 1933).

⁹⁶ Sope puhul võib tegemist olla ka põllutöödel kogemata leitud skeletiga, mis maeti samasse tagasi.

Kivikalmete ja varasemate asulakohtade seost saab võib-olla selgitada ka märksa pragmaatilisel moel. Hilisneoliitikumis on alguse saanud asustusmuster, mis jätkus läbi pronksiaja ja vähemalt rauaaja esimese poole. Selle tõestuseks on pakutud eelkõige kivikalmete levikut põlluharimiseks soodsa mullastikuga aladel (vt nt Laul 2001, 205). Seletuse poolt räägib ka asjaolu, et mesoliitilisele asulale rajatud kivikalmed paiknevad samuti kohtades, kus on sobilikud tingimused nii kivi- kui rauaaegseks asustuseks, seega on käsitletavate kalmete ja varasemate asulate kooseksisteerimise taga võimalik näha erinevatel esiajaperioodidel elanud inimeste sarnaseid liikumistrajekte, mis vaevalt üllatus on. Ei tahaks siiski päriselt uskuda, et kalmete rajamine varasematele asulatele on puhas juhus. Praegune uurimisseis näitab, et muistised paiknevad piirkondades, kus lähiümbruses teisi kalmeid ja asulaid ei ole, nõnda peab juhusliku kokkusattumise tõenäosus olema kordi väiksem kui materjal näitab.

Seega, müüti esivanematest võidi väljendada kas konkreetse koha valikuga kalmeks või materjaliga, mis kalmesse ehituse ajal on lisatud. Esimesel juhul on kalme rajatud varasema asulakoha peale, teisel juhul on kalmesse asetatud varasemast asulakohast pärit esemeid. Enamasti on kalmetest pärit kivileide tõlgendatud kui lähedal asuvast asulakohast pärinevaid, seda on Lang oletanud näiteks Lagedi erinevatest kalmetest leitud kvartsikildude puhul (Lang 1996, 214). Samas eksisteerib võimalus, et tegemist ei ole sugugi lähedalpaikneva kiviaja asulaga. Olemasolev müüt või idee eelkäijatest võib olla tähendanud kalmetesse matnud inimeste jaoks ka mingist kaugemal asuvast asulast pärineva materjali kaasaskandmist ning selle vajadusel ära panemist konkreetsete kaasaegsete surnute juurde kivikalmesse.

Nii või teisiti näib sellise käitumise taga seisvat idee teatud müütilistest või reaalistest sugulussidemetest. Siin võib kaugel paralleeli tuua hilisrauaaegse kombega matta üksikuid inimesi ka varasematesse tarandkalmetesse, arvatavasti selleks, et tugevdada genealoogiat ja kogukondlikku identiteeti (Jonuks ilmutumisel). Tegemist võib olla ju sama kontseptsiooniga, ehkki väljendunud ümberpööratult.

Kuivõrd levinud selline käitumine oli, on praeguse uurimisseisu juures väga raske kindlaks teha. Ilmselt on kiviaegseid töötlemisjääke ja esemeid kalmete kaevamisel hakatud tähele panema alles väga hiljuti, kui detailne kaevamismetoodika tähendab kõikide vähegi inimtegevusele viitava registreerimist ja fikseerimist. Kui varemalt kaevatud kalmete kivide vahel isegi oli kvartsi- ja tulekivikilde, siis pole neid tõenäoliselt sageli fikseeritud ehk isegi mitte tähele pandud.

3.3. Piksest ja „piksenooltest”

Kivikirveste hiline sekundaarne kontekst seostub eelkõige nende kesk- ja uusaegse kasutusega ning sel juhul tuleb arvestada peamiselt nende maagilist tähendust, mis võib liituda uskumusega „piksenooltest”. Tegemist on väga laialdase traditsiooniga, mis on osaliselt ka Eesti rahvaluules esindatud, just seetõttu tuleb arvestada kivikirveste tajumist ja kasutamist „piksenooltena” ka meie materjali tõlgendades.

On ilmne, et äikese, müristamise ja välgunoolte puhul on tegemist nähtustega, mis on ühtviisi erilised kui hirmutavad. Seega pole ilmselt olnud perioodi inimkonna ajaloos, kui äike ei oleks ärritanud tähelepanu ja pannud inimesi endast kõnelema ning katsuma seda müstilist nähtust tõlgendada. Just seetõttu on ka äikesejumalal prominentne koht erinevate rahvaste mütoloogias ning just seetõttu väärivad erilist tähelepanu ka rahvatraditsioonis esinevad „piksenooled”, milleks on tavaliselt kiviaegsed (ehkki mitte ainult) esemed. Uskumine neisse on olnud universaalne nähtus ja levinud praktiliselt kogu maailmas.

Eesti keeles esinevad taevase tule süütajana eufemismid „äike”, „pikne”, „kõu”. Neist on eesti keeles enim levinud pikne, mille soomekeelseks vasteks on „pitkäinen” 'äike, välk' ja liivi keelseks „pi'tki” 'äike'. Tüvi tuleb sõnast „pitkä”, mis on igivana uurali keelne sõna ning tähistas ilmselt välgunoolt (Rätsep 2002, 114). Urmas Sutrop on analüüsinud sõna „Taarapita” ning viidates tüve „pita” tähendusele kui 'kõrge, pikk' lahutab Taarapita kaheks: Taara pikne (Sutrop 2002, 29–30) – siit side Taara ja äikese vahel. „Kõu” on lääne-eestipärane sõna ning sellele on samuti head vasted soome keeles, kus „kouko” tähendab näiteks kummitust, karu, kiskjat, täid, kerekat isikut, eesti murretes vastab sõnale „kõuk” (esivanem). Tüvele on vasteid ka balti keeltes, kus ta tähendab erinevaid üleloomulikke olendeid, ent äike ei kuulu nende hulka. Huno Rätsep oletab, et tähendusemuutus võis seega toimuda läänemeresoome poolel (Rätsep 2002, 115). Samas, Otto Wilhelm Masingu järgi võib arvesse tulla ka leedu päritoluga sõna „kaukas”, mis tähistab maa-alust mehikest, ristimata surnud last, härjapõlvlaste tõugu vaimu. Arvestades nii leedu kui soome tausta, järeldub, et kõu tähendab vana, suremas või juba surnud (esiisa) (Masing 1998, 39 ja seal viidatu). Ka Oskar Looritsa järgi on äikese ja surnutekultuse vahel seos, osutades uskumusele, et surnute hinged viskasid läbi õhu tulejutti („pitkä”). Siit vaid sammu kaugusele jääb taevajumala/piksejumaluse funktsioonidele esivanemate järgi nime andmine – „kõu(e)”, „kõu(e)ke” (Loorits 1951, 8–9). Kindlaid tõendeid surnutekultuse ja pikse vahel võib leida folkloorsetest lugudest, kus surnud sugulased või sõbrad on hiljem äikesena taevasse jõudnud (samas, 13–14). „Äike” näib olevat permi keelteni ulatuva levilaga sõna „äi” deminutiiv, mille algseks tähenduseks on vanaisa.

Sama sõna tuletis on soomekeelne „ukkonen” (äike), mille tüvi „ukko” tähendab samuti vanameest või vanaisa (Rätsep 2002, 115). Looritsa järgi asendati Kirde-Eestis vana nimetus „kõu” noorema nimetusega „äike”, „äi(e)kene”, „äiukene”, „äi(u)”, mille kõrvale toodi Virumaa rannikule Soome sisserändajatega „ukko” eeskujul nimetus „uk(k)u” (Loorits 1951, 9). Matthias Johann Eiseni järgi hüütakse Eufrati ja Tigriise aladelt pärit müristaja-jumalat meil Kõuks, Kõueks, temaga käsikäes käib Pikker (Eisen 1995, 112). Eiseni järgi oli Pikri ja Kõue vahel semantiline erinevus, millel rahvas aga ei oska teha vahet: Kõu esineb tavaliselt vanana, Pikker aga vahel poisi, vahel mehena. Ka nende tegevus vahetatakse ära, kui varem oli selgelt Kõu – müristaja, Pikker – välguheitja, siis nüüd öeldakse vahel, et Kõu müristab, vahel tekitab müristamist aga hoopis Pikri pillimäng. Kõue ja Pikrit tuleb Eiseni järgi pidada üheks isikuks, kaheäolise Januse sarnaseks olevuseks. Ühelt poolt vaadates on ta Kõu, teiselt poolt Pikker, aga „isegi Kõu ja Pikker ei ole muud kui Vanaisa, Uku ja Taara nimed” (Eisen 1995, 114). Masingu järgi ei ole sugugi selge, et kõu ja pikne on samad, Eiseni vahetegemisse suhtus ta kriitiliselt, pidades seda kunstlikuks ja otsituks (Masing 1998, 40). Veel üks sõna, mis antud nähtusega seostub, on „välk”, mis on seoses sõnaga välkama/välkuma ja on tähendanud pikse välgatust ning koos sellega ka valgust (Masing 1998, 39).

Sünonüüme esineb äikesel/piksel loomulikult palju. Olgu nimetatud mõned neist: vanaisa, vanamees, taat, vana, pilve-taat, müristaja-taat, vanemb, vahel identifitseeritakse teda ka jumalana (Loorits 1951, 10). Karistava surma- ja taevase vaimolendina viskas vana (nt vana isa jne) tuliseid piksekive (ka piksenooled, -kuulid, -loodid, -munad, -kerad) taevast alla, kohati kutsuti neid ka kõuekivid, -kuulid, -nooled, vana-isa kuulid, isu-kivid, -nooled, välgu-nooled jne (Loorits 1951, 12). Lõugase eriline tähelepanu keskendub piksevaiale, mille ta seob Vaiamaaga, põhjenduseks pakub uurija Kaali meteoriiti, mis sisenes atmosfääri just hilisema Vaiamaa kohal. Kalli külas kuuldud „Piksenool on see, kui heidab, kõuenool lööb otse ülevalt alla” toel oletab ta, et „piksenooled” on meteoriidid, kõuenooled aga välgu kehastus (Lõugas 1980).

Kristlikest vaadetest mõjutatuna on eestlaste uskumustes „piksenooled” äikesejumala relv, millega ta kuradit taga ajab. Siinkohal üks näide Johann Gottfried Forseliuse kogutud ja avaldatud „Eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused”: „Kui müristab, siis ütlevad nad, piksejumal ajavat kuradit taga ja kus ta tema kätte saab, seal löövat ta sisse ja kuradi vastu maad. Sellepärast panevad nad müristamise algul ukсед ja aknad noolega kinni, et kurat tuppa ei roomaks ja pikne sisse ei lööks. Üks usaldatav mees jutustas minule, keegi talumees olevat temale kindlasti tõendanud, et ta kord hirmsa kõuemüristamise ajal oma toa nurgas kuradit näinud; kui ta selle kaunis suure toobripuuga välja ajanud, olla pikne kohe ukse ees kuradi

maha löönud, ja tema olevat ühes mitme naabriga kuradit kolme inetuma peaga seal paigal surnud lamamas näinud” (Forselius 1684/2004).

Looritsa järgi ei olegi kirves ega haamer Eesti rahvausundis piksele siiski niivõrd omane, siin sõidab pikne taevastroska või hobuvankriga, millest tekkinud lärm on üks seletus müristamisele. Erinevalt indogermaani piksejumalast ei kanna äikesejumal siin endaga kaasas ei kirvest ega haamrit, vaid hoopis muusikariista, mingit puhkpilli, pasunat, trompetit, sarve, torupilli, millega ta müristamist esile kutsus (Loorits 1951, 22). Rahvausundis tehakse sageli vahet piksepoisi ja vanaisa vahel (just verbaalset vahet, tähenduslikus mõttes on tegemist siiski sama nähtusega). Eestile sarnases liivi rahvausundis tuntakse vähemalt üheksat piksepoega, Läti dainades mainitakse ka piksetütred ja isegi pikseema. Samamoodi tuntakse Lätile lähemas Lõuna-Eestis samuti piksepoissi või piksepoega (Loorits 1998, 52). Samas võis vanaisa tähistada ka üldisemat taevaisa, keda võib võrdustada Taaraga, Taara kui Skandinaavia Thori, mis on sama, mis Soome Ukko. Sünkretistlik rahvausund ei lase alati vahet teha, kas kõu ja pikne on „taevaisa” aeg-ajalt kuuldavad-nähtavad avaldumisvormid või iseseisvad, animatistlikus mõttes personifitseeritud taevased jumalused (Paulson 1997, 95–96).

Pikse puhul kehtib sama tendents nagu muude üleloomulike olevuste puhul, et neid nähakse ambivalentsetena ning seetõttu on ka piksele lepituseks ja abipalveks ettevalmistamiseks ohverdatud. Tuntuima ohvrina on piksele pakutud piima (Loorits 1951, 28). Ehk kõige tuntum talupoegade käest kuulnud piksepalve on üles kirjutatud Urvaste kihelkonna pastori J. Gutsloff'i poolt 1644. aastal. Olgu seegi siinkohal ära toodud: „Võta, pikken, härja anna palveks kahe sarvega ning nelja sõraga künni pärast, külvi pärast – [olgu] õled vask, terad kuld! Tõuka mujale mustad pilved suure soo, kõrge kõnnu, laia laane pääle – [jäägu] simas-ilm, mesi-õhk meile kündjale, külvajale! Püha pikken, hoia meie põldu – hääd õled all ning hääd pääd otsas ning hääd terad sees!” (tõlge: Loorits 1951, 29). Seega on piksele ohverdatud ka härgasid. Samas on Gutsloff'i üles kirjutatud piksepalve ainuke, kus on mainitud ka ohvrikombestikku ning seetõttu oleks meelevaldne üldistusi ainult selle najale üles ehitada. Piksepalveid on teisigi üles kirjutatud, näiteks Eisen on üles kirjutanud palve Vastseliina Meeksi külast, mida omistati välgust tabatud puule: „Püha pikne! Hoia ise Jumala viha eest ja vitsa eest! Hoia kõige kurja eest, töö eest ja teo eest! Suur Jumal, saada meid heldusega edasi!” Samas Masing kahtleb, kas selline palve kunagi üldse tarvitusel on olnud (Masing 1998, 40). Et pikset kui jumalust meilgi kunagi austatud on, näitab 1428. aastal Riia kirikukogul peapiiskop Henning Scharpenbergi poolt antud statuut, milles muuhulgas kirjeldatakse, et Liivimaa talupojad „loodusnähtustelt ja tühjadelt asjadelt, nagu pikselt, mida

nad nimetavad oma jumalaks /.../, ootavad oma maise vara juurdekasvu ja abi oma hädas /.../". Mari-Ann Remmel on pärimusest otsinud märke piksele ohverdamisest hiites ja hiiesarnastes pühakohtades. Olemasolevate nappide teadete järgi näib, et seos pikse ja hiite vahel on kaudne. Näiteks Kosel paluti äikese korral hiieneitsit, Kuimetsas aga kaitsesid hiiekased rahvast piksekurja eest, lisaks on teateid hiiepuu või hiiekivi purustamisest äikese poolt. Äikesele viitab küll Uku nimetus Viru- ja Võrumaal, suhteliselt sageli esinev nimi hiiejuttudes ja ohverdamisteadetes (Remmel 1998, 32). Tähelepanuväärseid viiteid pikse austamisest jumalusena võib leida 16. sajandi esimesest poolest, 1519. aastast pärit Saare-Lääne piiskopi Johannes Kyveli visitatsioonikorrast, kus on sätestatud ka küsimused ebausukommete austamise kohta. Sealt võib lugeda, et „kas austavad mõned kõue, juues tema auks või tehes muid ebausukombeid, lootes sellelt vihma ja aasta suuremat viljakust, mis kõik on tühine ja kõlvatu, ja selle eest kui truudusetuse pärast tuleb neid karistada” ning “/.../ kui kõu oleks püha, sellepärast et arvatakse, et ta vihma esile toob /.../” (tõlge Sild 1937, 42). Ka uusaegsetest kroonikatest võib leida kirjeldusi kõue- ja piksekultuse ning selle abil vihma palumise kohta (vt Metssalu 2004, 65–70).

On üsna tähelepanuväärne, et „pikse”- ja „kõue”-toponüümikat Eesti materjalis eriti ei esine. Vähestest näidetest võib mainida Harju-Jaani kihelkonna Perila kalmevälja toponüümiga „Pikse mäed” (Jung, käsikiri) ning Pärnu-Jaagupi kihelkonna Kuningakülas Anni talu läheduses asuvat kohta nimega “Pikrealune”, kus on olnud ohvrikivi (Mandel 1973). Huvitava toponüümina peab mainima ka Pikre talu ja Pikre järve Helme kihelkonnas, kus ohverdamise kohta käib samuti mitmeid pärimustekste. Palju rohkem esineb uku-tüvelisi toponüüme, eriti ohvrikive, ent Uku näib olevat suurel määral Eiseni enda poolt propageeritud alternatiiv piksele. Üheks viiteks Eiseni Uku-lembusele võib olla folkloorsetest tekstides levinud pärimus, et Võhandu jões oli pikse elupaik, samas Eiseni järgi elab Võhandu jões müristamisjumal Uku (Eisen 1995, 106). Rahvakombestik tunneb Uku vakkasid – tohust, niintest või peergudest tehtud neljakandiline kast, talurahva ohvrialtar, kuhu kõiges, mida söödi, joodi, saadi, ohvrit viidi (Eisen 1995, 106). Eestlaste Uku on tuletatud soomlaste Ukkost, kes Gananderi järgi on soomlaste vanim jumalolend Jumala järel, keda paluti kevadkülvi ajal samamoodi nagu Wäinämöist ja Ilmarist. Teda kutsuti kõige juures appi ja kardeti ning Ganander seob Ukko-uskumused Thoriga. „piksenooled” Soomes kannavad nime „ukonvaaja” ning on seetõttu üks-üheselt seostatavad Ukkoga (Ganander 1995, 115–117). Kui soome folkloor lubab siduda omavahel Ukko ja „piksenooled” ning need omakorda Thori ja ülima taevajumalusega (vt nt Salo, allpool), siis tundub, et Eestis on tegemist rahvausundi kahe erineva kihistusega, millest üks on seotud Uku ja ülijumalaga, kellelt paluti põua

lõppemist ja vihma algamist ja kellele viidi ohvreid vakkadesse, hoopis teine kihistus on aga pikne ja piksejumal, mis ei pruugi üldse olla nimetatud ülijumalaga seotud.

Seega, näib, et vähemalt Eesti rahvausundis ei ole võimalik näha otsest sidet Uku, tema palumise ja talle ohverdamise ning „piksenoolte” vahel, nagu see Soome materjali põhjal võimalik on. Samas ei seostu ka ükski „piksenoolte” leidmise lugu ühegi konkreetse ja vastava toponüümikaga seotud kohaga. Kirjandusmuuseumi kogusid läbi käies otsisin eelkõige pärimusi, mis seoksid omavahel „piksenoolte” leiukohad ja vastava toponüümika, teisisõnu proovisin leida kohanimed, mis viitaksid, kas sealt võib olla leitud muinasesemid ning vastupidi, kas „piksenoolte” leidmine on muutnud ka koha kuidagi olulisemaks ja pühaks. Nagu eeldatud, eksisteerib võrdlemisi ohtralt lugusid, mis räägivad piksest ja kõuemürinast, sageli jutustavad pärimustekstid ka kurjade jõudude karistamisest ja tagaajamisest pikse poolt. Võrdlemisi ohtralt räägitakse lugusid kividest ja puudest, mis on pikse poolt lõhutud⁹⁷, kusjuures selliste puude ja kivide alt on otsitud varandust ning neile ohvreid toodud⁹⁸. Ehkki kivitalbu ja -kirveid ning tuluskive (neid kolme on kõige rohkem „piksenoolteks” peetud) on ka sageli leitud pikse poolt purustatud kivide ja puude juurte alt⁹⁹, ei ole ohvrikivide ja „piksenoolte” vahel siiski mingit seost võimalik näha. Seda enam, et nähtavasti on lood „piksenoolte” leidmisest just selliste kivide või puude alt hiljem kujunenud legendid. Seega näib, et „piksenoolte” leidmine ei ole tekitanud uut kohapärimust, ei ole pannud nime kividetele, puudele ega muudele välgust tabatud kohtadele, pigem võib täheldada, et „piksenoolte” leiukoht on asetatud juba teadaoleva äikesest purustatud objekti juurde ning vaikimisi „piksenoolteks” hüütud eseme nimetusele on püütud niiviisi seletus juurde mõelda¹⁰⁰.

Müüt „piksenooltest” on globaalse taustaga ning tuntud praktiliselt kõikjal: Ameerikas, Aasias, Euroopas ja Aafrikas, puudub vaid Vaikse ookeani lõunaosas ja Austraalias. Legendi järgi tuli iga kord, kui äike lõi, taevast alla kivi: äike oli tekitatud kukkiva kivi poolt, samas kui tulenool ja müristamine olid selle tagajärjed. „Piksenooled” on tavaliselt kiviaegsed

⁹⁷ „Vana rahvas kõneleb, et Petseri maal, Meremäe vallas ja kalmehiti mäe pääl on üks kivi mille suurus on arvatavasti 2-3 m. Vanal hallil ajal kui vanapagan veel maa pääl elas, kiusas Jumal teda taga suure kõuevihma ajal. Siis põgenenud vana pagan kivi alla varjule, ning pikse löönud kivi katki. Mis veel praegu on sama mäe pääl.” (ERA II 267, 565 (1) Setu < Setumaa, Meremäe v, Vinski k, Tammiste t).

⁹⁸ „/.../ Üks kivi kanag tänini nime Müristes kivi seal on piksele ohvertatud et ei teeks kahju ega kärgataks inimeste peale valjust /.../” (E 16572/16573) < Kuusalu. Sarnane kirjeldus on teada Laiuse kihelkonnast Reastvere külas, kus piksest lõhutud kivile on ohvreid toodud (Karu 1929, 8).

⁹⁹ Mõningaid näiteid: Väandra kihelkonnas, Vihtra külas, Ülejõe talu maalt on leitud kivitalva katke piksest purustatud kase juurikate alt (PäMu Bo 18) (Indreko 1925, 17); Tori kihelkonnas Aesoo külas Ustriku talu maal on piksest tabatud puu alt leitud kivitalb (PäMu Bo 196) (Laid 1924, 75).

¹⁰⁰ Pärimuslugu räägib tuluskivi leidmisest Väandra kihelkonnas, Tagasaare külas, Uuetoa talu põllul aida taga: „peremehe ema säääl parajasti lehma lüpsnud, kui pikne löönud ja samal ajal veerenud kivi mööda maad sinna, sellepärast peetud „pikse nooleks”” (Indreko 1925, 147).

esemed, enamasti kirved, aga ka pistodad, sirbid jms, lisaks on „piksenoolteks” peetud fossiile merest, mõnikord meteoriite, sulfuri kristalle või tavalisi kive, millel oli talva või kirve kuju (Carelli 1997, 399–401). Masingu järgi on „piksenool” olnud mõlemast otsast teravad kivid, auk keskel, mis pole muud kui kiviaegsed kivikirved, samas peetavat „piksenoolteks” ka belemnite ehk kivisüdameid (Masing 1995, 41), ilmselt võib viimastega seoses rääkida erinevatest fossiilidest. „Piksenoolte” kirjeldusi võib leida ka meie folkloorikogudest, millest mõningaid näiteid: “Pitksenool. – Pitkse nooleks hüütakse seda kivi mis teine poolt otsast terav, teine poolt nūri, ümmargune kõva, must, hall, ehk sinine on. Sellega tehakse sedasama mis kivi südamega. Pitksenool piab müristamise ajal välgu löömisega taevast tulema /.../” (E 217/18/22a < Koeru, Ramma); “/.../ Üks ots oli terav, teine lai, sihuke must oli nagu kõvasi /.../” (ERA II 24, 90 (41) < Türi, Väätsa v Väätsa k); “Piksenoolel on kaks teravat otsa, keskel auk, ise on mustjas hall” (E 8°, 9 (24) < Vigala); “Kõue kivid on väikesed ümmargused ehk kolmekandilised kivid, kell auk sees /.../” (E 15038 < Saaremaa); “Pikse kivi om säärane kanamuna kõllatse suurune, seände jooniline, kõgesugust värvilist. Üteldi üks – too om pikse loot. Lööti maa pääl mõnikõrd, kui pikne kõvaste käve. Üteldi, et kui too puhtus, sis päätap. Kes tä teed, kas tä tulli taivast vai kost tä tulli, vai oll vabrigu töö.” (ERA II 284, 129 (128) < Sangaste); “/.../ halli karva, väiksed, pehmed kivid, mida rahvas siin “piksenoolteks”, “aianoolteks” ja “rabandusekiviiks” nimetab, (viimane nimi on vist ümberrändajatelt mustlastelt päritud) /.../” (E 50183). „Piksenoolte” kirjeldused on väga varieeruvad – värvidena pakutakse kõige enam välja musta, aga ka halli, sinakat, punast, valget, erineb ka „piksenoolte” raskus ja kõvadus. Üldiselt on „piksenool” väikesed, ehkki suurust mainitakse vähe, võrreldakse kanamuna ja peopesaga, pikkuseks on märgitud ka 2–3 tolli ehk ligikaudu 5–7 cm, oluline on, et „piksenool” on mahtunud nii taskusse kui külimittu¹⁰¹.

„Piksenoolte” saamise kohta on räägitud üsna sarnaseid lugusid, erinevad vaid ajamäärangud. “Pitkse nool piab müristamise ajal välgu löömisega taevast maha tulema. Jumal piab kurrja vaiimu tagaajama. Senna kohta, kus kurivaim seisab, saadab ta müristamisega pitkse: noole, olgu siis kas puu ehk kivi või mõni maja ees, sellest ei pia Jumal hoolima kui aga kurivaiim valu saab /.../” (H II 38, 778/7 (2) < Koeru. M. Leppik). “Müristamise ajal pilduvad pikken taevas kiva ja pussnugasid” (H III 19, 361 (45) < Halliste, Kaarli v) “või klaas- ja kivimune, kellest ka siis mõni maapääle sadab” (H II 26, 133 (3) < Viljandi). “Kui pikne puusse sisse lööb ja puud lõhub, peab ka kivi olema miska puud lõhub.

¹⁰¹ 1 külimit = 11–24 liitrit

Se kivi peab sinna ma sisse minema ja mõne aja pärast senna maa peale tulema /.../” (E 22500/1 (9 III) < Haljala, Metsiku. D. Pruhl). “Samamoodi, kui välk puusse lööb, siis kui nüüd see piksenool puud mööda alla jookseb siis kohe peale lööki hoolega kaevata sealt kohalt puu juurte alt ja otsida kuni selle noole leiab /.../” (RKM II 204, 218/9 (11) < Kadrina J. Kaldus 1965). Kui pikne on maasse lõõnud, siis usutakse, et mõne aja möödudes kerkib ta jälle üles, levinumate juttude järgi läheb ta 7 või 9 jalga maa sisse ning kerkib taas 7, 9 või ka 18 aasta pärast, viimasel juhul 9 aastat maasse ja 9 üles.

„Piksenooled” olid levinud kaitsemaagias ning arstimisvahenditena – haiget kohta vajutati või masseeriti ravitoimelise kiviga. Levinud on kivi kraapimine ja jahvatamine ja sellisel viisil kogutud puru kasutamine rahvameditsiinis, näiteks lisati seda loomadele toidu ja joogi sisse. „Hambaid arstitakse piksenoolega, aga ka selle puukilluga, kuhu välk sisse lõõnud” (E 57314 < Tartu), „kaabitakse puru ja puruga arstitakse hambaid, ka rabandust” (E 8°12, 5 (14) < Nõo), „/.../ Ambavalu vastu tehakse selle auru, see peab aitama” (ERA II 55, 253/4 (63) < Ridala, sinalepa v Kiideva). „/.../ Pikse noole leidjal pidi olema see hea omadus, et tema võis palja käe katsumisega terveks teha inimesi kes olivad põdenud raskeid haigusi juba palju aastaid /.../” (RKM II 204, 218/9 (11) < Kadrina. J. Kaldus 1965). „Piksenoolega paiseid, kasve vajutatud, õõruti loomade ambid – need pidid siss vissid suus olema” (ERA II 34, 193 (3) < Mustjala). Saaremaalt on teateid, et piksenooltega arstiti „kärnu”, „söötreisi” ja muljuti vastu kasvajaid, arstiti hambaid ja pandi kõrvavalu puhul kõrva (Lõugas 1980). Konkreetsete arheoloogiliste esemete kohta kogutud jutud kinnitavad mainitud pärimuslikke teateid. Nii on Setumaalt Bereza külast kogutud tuluskivi kohta teada, et seda nimetati pikse nooleks ja tarvitati vanaema poolt arstimiseks hambavalu ning kõhuvalu vastu (Zuroff 1937 Lo, 19); Audru kihelkonnast Malda küla Tiidu talust leitud talba on kasutatud hobuste kooljaluu arstimiseks (Reili 1932, 11); Vändra kihelkonnas Vihtra külast Ülejõe talu maalt kivitalva katke (PäMu Bo 18) olla leitud piksest purustatud kase juure alt ning puruks tehtud ja arstimiseks kasutatud (Indreko 1925, 17). „Piksenoolte” jahvatamisest annab tunnistust ka arheoloogiline materjal. Näiteks keskaegsest Lundist kogutud kirvestel esineb seletamatuid kahjustusi, sageli on esemetele lohke sisse uuristatud, servad ära murtud vms (Carelli 1997, 406). Ka Eestist leitud kirvestel on vahel sarnaseid sekundaarse kasutamise jälgi, näiteks on tera kulutatud vaid ühelt labalt, nii et kirves on muutunud ebasümmeetriliseks ja seega raieriistana kõlbmatuks (näiteks on Türi-Allikult leitud Külasema tüüpi kirves; Räpina Kõnnu külast leitud venekirves). Sellise kirveste puhul tuleb loomulikult kõne alla ka sekundaarne kasutamine tahu või luisuna, ent täiesti välistada ei saa ka nende „jahvatamist”. Et siinmail on „piksekive” ka profülaktilises meditsiinis

kasutatud, võib lugeda Forseliuselt: „Kui nad [eestlased] esimest korda kõue müristamist kuulevad, võtavad nad kivi ja löövad sellega enesele kolm korda vastu pead, siis ei pidavat nad sel aastal peavalu saama” (Forselius 1684/2004).

Ka kaitsemaagilise vahendina oli „piksenool” vajalik. Muuhulgas takistas see viljal välja jooksmast, hoidis rotid viljast eemal ning piimal hapuks minemast, pani õlle käima, garanteeris hea õnne loomakasvatuses, küttimises, kalastuses ning hoidis ale tegemisel tule kontrolli all. Skandinaavias levinud uskumuste järgi andis ka kindla kaitse trollide ja teiste kurjade jõudude vastu. Lisaks võis seda kasutada armumaagias (Carelli 1997, 406). Näiteid Eesti rahvapärимusest: „/.../ Kevade, kui loomad välja lastakse, käiakse kõue kiviga loomade ümber siis ei haka nõida tembud loomadesse ega tule hunt kallale – ega sünni muud paha” (E 15038 < Saare); „Pikse noolt peetakse külvamise ajal külvikehikus ehk külimitus, siis ei pea uss põldu paljaks sööma /.../” (H II 38, 776/7 (2) < Koeru). „Hellenurmes elanud mees, kes suvisel ajal alati pikse noolt taskus kannud. Kui talt küsitud, miks ta seda kannab, vastanud ta, et siis ei ole karta välku, s.o et välk ta pihta lööb /.../” E 8°11, 94 (227) < Hellenurme). Tõenäoliselt kõige olulisemaks kaitsemaagiliseks funktsiooniks võib pidada välgu ära hoidmist, et see majja ei lööks ning tulekahjude takistamist üldse. Skandinaaviast on teada, et kivikirveid on hoitud riiulil, kummutil või kotis, tavaline komme oli neid peita erilisse kohta, kaugemale igapäevastest tegemistest, nii on neid müüritud seintesse, asetatud põrandale või lävepaku alla, kinnitatud voodi kohale või lakke (Carelli 1997, 404). Ka Eesti arheoloogiliste leidude kohta on olemas sarnaseid lugusid nende hoidmisest külimitus, taskus kaasas kandmisest või kusagil maja trepi või katuseräästa all hoidmisest. Nimetama peab Mustjala kihelkonnast Abula külast maja trepi alla asetatud kivitalba (Vaas 1922, 7).

On märkimisväärne, et usk „piksenooltesse” on väga vana, ulatudes kirjalike allikate järgi vähemalt ajaarvamise vahetusse. „Piksenoolle/piksevaia” kui äikesejumala atribuudi on Unto Salo dateerinud märksa varasemasse aega, juba nöörikeramika perioodi (Salo 1990, 181). Esimesed kirjalikud märkmed pärinevad aga kaheksandast sajandist Homerose „Iliasest”, kus selgub, kui kohutav relv on piksevai (Ilias, rmt XIV) ning kuidas ta leegitsevana lendab (samas, rmt VIII), teises kohas jälle esitatakse pilt Zeusist „piksenoolega” käes (samas, rmt XI). I aastatuhandest eKr võib Vahemere maadest leida võrdlemisi ohtralt näiteid piksejumala vaiadest (vt Salo 1990, 112–113). Samuti on säilinud skulptuure, näiteks võib tuua 5. sajandist pärit kuju Dodonast, mis kujutab Zeusi äikest löömas (Salo 1990, 113 jj). Seevastu „piksenoolest” kui kaitsemaagilisest esemest võib vähemalt kirjalike allikate põhjal rääkida alates ajaarvamise vahetusest või esimestest sajanditest eKr. Nii kirjeldab Plinius Vanem I sajandil pKr erilisi taevast alla sadanud kive, mille välimus sarnaneb

kirvepeadega, märkides, et ümmargused ja mustad on need (*baetuli*), mille abiga suudetakse alla suruda linnu ja merevägesid laiali lüüa, seevastu piklikke hüütakse *cerauniae* (Plinius, rmt XXXVII).

Salo seevastu arvab, et juba pronksiajal on tehtud esemeid spetsiaalselt piksejumala kultuseks, selliseks peab ta näiteks äikese siksakilise mustriga kaunistatud kivikirve pronksiaegsest Horoženo kalmest (Salo 1990, 150). Enam veel, Salo järgi arenes Kesk-Euroopas piksejumala kontseptsioon välja koos tema atribuutidega – silmaga kirvestega (sammas, 181).

Usk „piksenoolte” kaitsvasse jõusse jätkus läbi sajandite väliselt muutumatuna, näiteks Marbodæus, Reini piiskop (Rennes), kirjutab oma poeemis „Liber lapidum” või „Liber de gemmis” kusagil 1067. ja 1081. aasta vahel: „See, kes kannab, teda ei löö äike, ega majadesse, kus kivi on; reisija laeval merel või jõel ei upu tormis ega ei taba teda äike; ta annab võidu kohtuprotsessides ja lahingutes, ja garanteerib magusa une ja meeldivad unenäod” (refereering: Merrifield 1987, 11). Eestist loomulikult puuduvad igasugused kirjalikud allikad sellest ajast, ka nappidest keskaegsetest materjalidest ei ole lugeda kivikirveste pühaks pidamise kohta. Samas on igati mõeldav, et vähemalt ajaarvamise vahetuse paiku klassikalises maailmas olemasolev usk kivikirvestesse kui kaitsemaagilistesse „piksenooltesse” levis võrdlemisi kiiresti ka Põhja-Euroopasse, kus ta säilis 19. sajandini, kohati tõenäoliselt ka 20. sajandi keskpaigani ja kauemgi. Saksa-Prantsuse sõja ajal 1870. aastal ruttasid värvatud sõdurid apteeki, ostmaks „piksenooli”, mis neid kuulide eest hoiaks. Märgiks pikalt püsinud usust „piksekivide” kaitsvasse jõudu võib pidada ka Saksamaal, Rothemühli ühe talumaja katuseharja all hiljuti, 1988. aastal, registreeritud kahte kivikirvest (Holtorf 1998). 17. sajandil on Taani teadlane ja antikvaar Ole Worm arutlenud kuriositeetide üle, puudutades muuhulgas ka „piksenoolte” (*cerauniae*) päritolu – see olla vaieldav, mõned eitavad, et need on meteorid, väites, et neil on sarnasus rauast tööriistadega ja seega on nad tegelikult need samad esemed kivideks muudetuna, samas väidavad usaldusväärsed tunnistajad, et nad on näinud neid kive täpselt neis kohtades – majas või puus – kuhu äike oli löönud (refereering: Carelli 1997, 402–403). Kesk- ja uusaegsed filosoofid ja teadlased enne valgustusaega, puutudes kokku “metslastega” on tegelikult teinud hoopis äraspidised järeldused. Grant Allen kirjeldas Hiina entsüklopedisti, kes, olles näinud naabruses elavatel mongolitel kivist tööriistu, tegi sellest järelduse, et metslased kasutavad metalli asemel relvadena taevast sadanud välgukive (Allen 1889/2005). Aastal 1649 kirjeldas Adrianus Tollius detailselt, kuidas välg ja äike kujunevad taevas vedelike aurustumise ja küpsemise teel ning kuidas „piksenoolled” pilvedest ennast välja pressivad (Wallace 1894). Kuigi juba 16.

sajandil püüdis kaupmees Michael Mercati tõestada, et „piksenoolled” on kunagi elanud inimeste tehtud, hakkas mõte suurte mõtlejate peades kinnistuma alles 18. sajandi alguses. Üheks esimestest selleteemalistest oli Bernard de Juisseau „Piksekivide päritolu ja kasutamine” („The Origin and Uses of Thunder-stones”) (1723), kus autor näitas, et kaupmehed toovad erinevatest maailma paikadest kaasa sealsete inimeste tehtud esemeid, mis väga sarnanevad kohalikele „piksekividele” (White 1896). Kogu 19. sajandi, aga ka 20. sajandi I veerandil, mil haritlaste seas sai eriti oluliseks tõelise teaduse ja asjade tegeliku olemuse väljaselgitamine ning sealjuures talupojarahva hulgas levinud ebatõdede ümberlõkkamine, kajastati ka „piksenoolte”-probleematikat palju ja värvikalt¹⁰². Ent isegi kui 18.–19. sajandil antikvaarid tegid kindlaks, millega „piksenoolte” puhul tegelikult tegemist on, ei kinnistunud need ettekujutused rahva hulgas enne 20. sajandit.¹⁰³

Pärimusteaded kinnitavad, et Eesti alal on „piksenooltesse” usutud 19.–20. sajandil, ent vastuseta on küsimus, millisest ajast peale võib siin rääkida uskumusest „piksenooltesse”? Kas ja kuidas dateerida pärimust?

3.4. Eesti „piksenoolte” dateerimisvõimalusest

Üks kõige põhjalikumaid käsitlusi „piksenoolte/piksekivide” ja äikesejumala seoste kohta pärineb Soome uurija Unto Salo sulest (Salo 1990). Arheoloogina on Salo loomulikult palju tegelenud nähtuste dateerimisega. Enne Eesti „piksenoolte” ajalise paigutamise juurde jõudmist oleks paslik tutvustada lühidalt Salo enam kui sajal leheküljel välja käidud ideid siingi. (1) Kõige olulisema järeldusena võib välja tuua piksejumala suhtelise dateeringu. Põhja-Euroopa, eelkõige Soome, piksejumala seob Salo Indo-Euroopa äikesejumalaga, kes arenes üldisemast taevajumalast tõenäoliselt venekirveskultuuri ajal. Pronksiaegsed silmaga kivikirved, mis olid relvana juba vananenud, on Salo järgi tehtud spetsiaalselt äikesejumala relvadeks, ehkki juba varasemad venekirved võisid olla samuti tema sümboliteks. Oma päritolupiirkonnas Kesk-Euroopas arenes äikesejumala kultus välja samal ajal ja koos tema atribuutidega, silmaga kivikirvestega (Salo 1990, 181). Salo toob mitmeid näiteid antropomorfsest äikesejumalast, millest üheks varaseimaks tõestuseks Põhja-Euroopas võib

¹⁰² Eesti muinasesemetega tegelenud haritlased 19. sajandil ei ole aga „piksenoolte”-probleematikat valdavalt üldse puudutanud. Nii on Jung 1883. aastal kirja pannud 17 alajaotusest koosneva „kiwi asjade” tüpologia (Jung 1883), mainimata aga sõnagagi esemete rahvalikku kasutust või nendega seotud uskumusi.

¹⁰³ „Aga arutlemise viis, mille käigus me avastame kivikirve tõelise loomuse, ei ole selline, mis oleks meeelpärane inglise põllumehe kujutlusvõimele või intelligentsile. Ei ole mingit mõtet talle rääkida, et millal iganes avatakse kiviaegne kääbas, on üsna kindel, et leitakse neoliitiline kirves ja mõned katkised potikillud vana nimetu pealiku kõdunenud luukere kõrval, kes sinna maetud on. Põllumees kahtlemata vastab tuima rahuga, et piksenoolled tabavad tihti küngaste tippe, mis on just need kohad, kuhu koonduvad ka kääpad ja tumulused; ja mis puutub luustikku, siis kas pole sama tõenäoline ja tegelikult märksa loogilisemgi, et just piksenool selle mehe maha löi kui et ta ise selle valmis tegi?” (Allen 1896)

pidada Kiukaiste kultuuri dateeritud inimpeaga kivinuia Kiuruvesist (Salo 1990, 163). (2) „Piksenooltesse” uskumise esmane dateering. „Piksenoole” kui äikesejumala Zeusi atribuudi dateerib Salo vähemalt 8. sajandisse eKr, mil Homerose Iiases on mainitud sõna „*kerounós*”, mis tähendab „äikest”, „piksenoolt” või „piksekiilu” (Salo 1990, 12). Kivikirve kui „piksenoole” kontseptsiooni saab tagasi viia aega, mil maas vedelevaid kivikirveid ja -talbu ja teisi kiviaegseid esemeid ei tuntud enam kui inimese tehtuid. Kuna veel nooremal pronksiajal valmistati kivist esemeid praktilistel eesmärkidel, siis on „piksenoole” kontseptsioon Salo järgi dateeritav eelrooma rauaaega või ajaarvamise vahetusse (Salo 1990, 112, 135, 183). (3) „Piksenoolte” uskumus on seotud maaharimise algusega, kuna äikese- ja üldisel taevajumalal ei olnud niivõrd olulist tähendust küttide-kalastajate-korilaste jaoks (Salo 1990, 182). Ehkki Salo kirjatükki on sageli peetud võrdlemisi fantaasiarikkaks ja liiga lõdvalt seotud faktide ja hüpoteeside kogumiks, sisaldab artikkel hulgaliselt ideid, mis ärgitavad kaasa mõtlema, vastu vaidlema või ettevaatlikult nõustuma. Nii või teisiti on tegemist praktiliselt ainsa ja seda enam tähelepanuväärse katsega siduda omavahel selleteemalist arheoloogilist materjali ja folkloori.

Salo on niisiis usu „piksekiividesse” sidunud ideega äikesejumalast ja sealt edasi loogiliselt põllumajandusliku tegevusega. Silmaga kirveste¹⁰⁴ kui äikesejumala atribuutide idee taustal sobib see Salo mütoloogiakäsitluse ülihästi¹⁰⁵. Samas, vaevalt nii silmapaistvad ilmastikunähtused nagu müristamine ja välk ka kütt-kalur-korilasi puudutamata jätsid. Kasutades Eiseni sõnu, tõmbasid müristamine ja välk looduslapse tähelepanu ja äratasid teda eluta loodust hingeliseks pidama ja ta väge austama ja kartma (Eisen 1995, 112). Liivi rahvausundi põhjal järeldeb Loorits, et põhimõtteliselt oli äike oluline ka kalastajatele, sest esimese äikese järgi kevadel ennustati: kui esimene äike tõuseb maalt, on suvel-sügisel oodata head viljasaaki, kui esimene äike tõuseb merest, siis on suvel enam saaki merel, enam kalastamisõnne (Loorits 1998, 55).

On tõenäoline, et ka kiviaegsetel inimestel oli oma ettekujutus äikesest kui ebatavalisest nähtusest ja sellega seoses ka vastavast nii-öelda materiaalsest produktsioonist, mida välgulöök endaga kaasa toob. Tõenäoliselt on ebaharilikke ja kõvasid objekte, võimalik, et just fossiile, eriliselt siledaid ja ümmargusi või auguga kive, pikalt peetud sarnaseks äikese tulemiks, sest neid võib leida kiviaegsetelt asulatelt. Kahjuks ei ole neid kui looduslikku

¹⁰⁴ Tundub, et Salo seob usu äikesejumalasse ja ettekujutuse kivist „piksenooltest” väga evolutsiooniliselt ja jäigalt, paigaldades need ajaliselt ühte perioodi: Kagu-Euroopas valitsenud usk Zeusi ja tema „piksenoolde” jõudis Soome, kus äikesejumala nimi muutus Ukko’ks, ent säilitas sama relva (Salo 1990, 116–117).

¹⁰⁵ On ju Eestis ja Soomes ning kogu Ida-Baltikumis just venekirved esimesed silmaga kirved, mis on seostatavad nõorkeraamika kui enam põllumajandusele orienteeritud kultuuriga.

„toodet” praktiliselt kunagi arheoloogiliste kaevamiste käigus üles võetud ning seega puudub ülevaade sellest, kui palju neid tegelikult tolleaegsetes asulates esineb.¹⁰⁶

Kiviajal valmistatud esemeid endid hakati aga ilmselt „piksenoolteks” pidama pärast seda, kui maast leides ei tuntud neid enam ära kui inimese poolt tehtuid (nt Salo 1990, 135, Vasks 2003). Ehkki usk „piksenooltesse” on globaalse levikuga, erineb see, mida täpselt nendeks peetakse. Kuna välgunool paistab inimestele sakiline, siis on oletatud, et kõige esimesed ettekujutused „piksenooltest” pidid ka olema just sellised, näiteks kiviaegsed nooleotsad või valguse käes igasse suunda kiiskavad kalliskivid (nt Allen 1889/2005). Analoogiate põhjal välguga on kõige esmasteks piksetulemituks peetud ka valgeid kive, eriti kvartsi, kvartsiiti ja mäekristalli on nimetatud efektiivseteks amulettideks (Myhre 1988, 320, vt ülal). Siinkirjutajale tundub, et ilmselt ei olnud „piksekivi” väline sarnasus äikesenoolega ainumäärav otsustamaks, miks ühte või teist eset/materjali selleks pidama hakati. Kui äike lõi, siis mindi tõenäoliselt löögikohta otsima, kõik vähegi ebaharilik, mis sealt leiti, seostus välgunoolega ning hilisemad leiud nimetati juba vastavalt sellele. Tõenäoliselt ei pruugitud isegi minna välgulöömise kohta, spetsiaalne tähendus võidi omistada kõigele, mis tundus tavatu. Seega oletan, et usk „piksenooltesse/piksekividesse” kui sellistesse pidi eksisteerima kindlasti varem kui konkreetseid kiviaegseid esemeid, mis on levinud „piksenooled” kesk- ja uusajal, nendeks üldse pidama hakati. Enamgi veel, usk piksevaiadesse on sama vana kui inimese soov enda ümber olevat seletada. Meeli erutav, ent enamasti suhteliselt jälgi jätmata lahkuv äike aga pidi seletamise tarvis võtma mingi materiaalse kuju. Seega võib piksevaia nimetada ka materialiseerunud müüdiks¹⁰⁷.

Salo arvab, et juba pronksiaegsed kirved on tehtud spetsiaalselt äikesejumala noolteks, ehkki vähesed materiaalsed tõendid – kirves välgu-siksakiga – ei tõesta seda.¹⁰⁸ On üsna selge, et kuna silmaga kivikirveid Eestis (ja ka Soomes) leitakse suhteliselt sarnastest kontekstidest, sõltumata sellest, kas tegemist on venekirve või mõne muu tüübiga, siis ei ole mingit põhjust oletada, et pronksiaegseid kirveid kasutati mingil täiesti teisel viisil kui

¹⁰⁶ Paralleelide põhjal teiste piirkondadega võib oletada, et välgulöögi tulemiks on ka meie alal peetud meteoriiditükke. Samas teateid nende leidmisest Eesti alalt arheoloogilisest kontekstist ei ole.

¹⁰⁷ Tõele au andes on piksel isegi materiaalne väljund täiesti olemas, nimelt moodustuvad fulguriidid ehk kivistunud äike kvartsirikkas liivas või pinnases välgulöögi tagajärjel. Kui välg tabab maapinda, lendavad elektronid igas suunas laiali kuumutades maapinda kuni 1800 °C kraadise kuumusega. Õiget sorti liivas moodustuvad selle tagajärjel klaasistunud kujundid, mis jälgivad välgu „teekonda” liivas. Fulguriidid on kuni mõne sentimeetrise läbimõõduga ning meetreid pikad, ehkki päris ühes tükis neid enamasti ei õnnestu välja kaevata. Värv varieerub sõltuvalt liivast, kus nad moodustuvad, mustast rohelise ja läbipaistva valge liivani (Allikas: ENE 3 1988, 76).

¹⁰⁸ Omapärase sideme kivikalmete/kivihunnikute ning äikese vahel võib leida Looritsalt: Kõu („Donner”) on sinitse särgige poisikõnõ suure piibariga [puhkpill] käes. Ta tuleb mõnikord ja istub kivihunniku või ahju varel („Trümmerstätte”), kui ta väga väsinud on. Siis jooksevad pilved otseteed üles taeva poole ja haihtuvad nagu suits. Paljud inimesed on näinud kõue istumas kivihunnikul.” (Loorits 1951, 23)

venekirveid või igasuguseid lihtsaid silmaga kirveste tüüpe. Nii viisnurksete kui teravate kantidega rombikujuliste kirveste puhul on oletatud otsest importi nende valmistamise aladelt. Seega eksisteerib võimalus, et neid tõepoolest tehti kultuslikel eesmärkidel, ent kasutati vähemalt meie aladel samuti nagu teisi silmaga kirveid ka praktilistel (ja universaalsetel) viisidel. Sellele viitavad nende kasutusjäljed, mis sarnanevad teiste silmaga kirveste omaga. Lisaks võib üksikute lõpuni töötlemata viisnurksete kivikirveste alusel järeldada, et neid on kindlasti valmistatud ka kohalikult. Seega demonstreerib see näide peatüki sissejuhatuses välja toodut, kuidas eseme tähendus muutub ja vastavalt sellele ta väljanägemine, ning need muutused ei ole alati kultuurist vaid ka indiviidist lähtuvad.

Kuna käesolevas uurimuses huvitavad mind eelkõige varreauguga kivikirved, siis oleks mõistlik mitte kauem enam sellesse intrigeerivasse teemasse süveneda ning hoopis küsida, millisel ajahetkel siis ikkagi hakati neid hilisneoliitilisi esemeid „piksenooltena” kujutama? Nõustun siinkohal nii Salo (1990) kui Vasksiga (2003), et ilmselt ei saanud see usk kujuneda enne, kui nende järjepidev tootmine praktilisel eesmärgil oli lõppenud. Selle hetke dateerimiseks ei ole meil aga muud alust kui kahtlasevõitu järeldused. Lihvitud kiviesemete valmistamine toodab võrdlemisi vähe töötlemisjääke, seega ei ole võimalik ka kindlaks teha kohta, kus täpselt kristalsetest kivimitest esemeid on valmistatud ega aega, millal seda enam ei tehtud. Lihvimine nagu ka lihvimisele tõenäoliselt eelnenud töötlemine, nn täksimine („pecking”) (Fenton 1984, 222–223)¹⁰⁹, muudab kivi pinna pulbriks ning viimast arheoloogilises materjalis teatavasti ei näe. Oluliselt ei aita ka asulakohamaterjali analüüsimine, sest Eesti kivi- ja pronksiaegsetest asulatest leitud silmaga kirveste katkeid ei saa nende kulunud ilme järgi kindlasti pidada tootmisel purunenud eksemplarideks, mis samasse maha visatud, samas ei välista see nende valmistamist samades asulates. Varreauguga kirveste tegemisel välja puuritud südamikud võivad selleks indikaatoriks isegi sobida. Kurevere kivikaldest saadud eksemplar (Vaab 2003, 30) võib suure tõenäosusega viidata kirveste hoopis sekundaarsele kontekstile. Ent üks Asva kindlustatud asula I vanimast kihist koos talbade ja 5 silmaga kivikirve tükiga (Lõugas 1970a, 345) ning teine Ridala kindlustatud asulast võivad osutada kivikirveste tootmisele veel sellel perioodil ehk nooremal pronksiajal (Lang ilmumisel). Kivikirveste valmistamise dateerimiseks meil seega vahendeid ei ole. On oletatud, et kirves oligi rohkem staatuse indikaator, mida praktiliselt ei kasutatud. Mina usun seevastu, et kirves oli inimese kaaslane igal pool, universaalne aksessuaar,

¹⁰⁹ Kuna kristalsete kivimite vormimisel lõhestustehnikat kasutada ei saa, on neid töödeldud täksimise ja lihvimise teel, esimesel viisil on kirvele kuju antud ning teisega pinda viimistletud. Ehkki ka täksimine annab teatud nurga alt kilde, on need mikroskoopilised ning peamiseks tulemuseks on siiski kivipulber, mis arheoloogilises materjalis ei kajastu. (Fenton 1984, 222–223)

vajadusel võis ja tuligi temaga kõike teha, isegi kui konkreetsete tööde jaoks olid olemas ka spetsiifilisemad töövahendid. Hiljutised autori poolt läbiviidud eksperimendid (neist lähemalt vt 1.4.1.) on näidanud, et kivikirves ei ole sugugi stabiilne ja igikestev tööriist. Kui juba 10 minutit puu raiumist tähendab kirve tera kulumist märkimisväärses ulatuses, siis ei pea isegi väga tagasihoidlikku kasutust leidev kivikirves kindlasti aastasadu või isegi terve millenniumi vastu. Olen suhteliselt kindel, et noorema pronksiaja asulakontekstist saadud kivikirved on seal „oma sajandis”. Niisiis on Eesti materjalis viimaste kivikirveste valmistamise dateerimiseks Asva kindlustatud asula kontekst – 9. sajand eKr (Jaanits jt 1982, 146; Lang ilmumisel). Läti materjal (näiteks Ķivutkalnsi kindlustatud asulast on ühtekokku 98 kivikirvest ja nende katket, Brikuļist veerandsada silmaga kirvest ja talba) viitab, et seal on kivikirveste valmistamine jätkunud vähemalt pronksiaja lõpuni välja (Lang ilmumisel). Vasksile näib, et muutus on tulnud võrdlemisi järsult rauaajale üleminekul: kui pronksiajal olid kirved veel suhteliselt laialt praktilises kasutuses, siis rauaajal muutus nende tähendus ning kivikirvestega hakkas seostuma sümbolism ja maagia. Maagilise tähenduse taga näeb uurija uskumust „piksenooltesse” ning selle tõenduseks toob ta näiteid asulakohtadelt ja linnustelt, mis asustati esmakordselt alles rauaajal, mil suur osa esemeid valmistati juba metallist ning kust leitud kivikirveid ei ole seetõttu võimalik seletada praktilise kasutamisega (Vasks 2003, 31). Usun, et ka Eestis valmistati silmaga kivikirveid (ja muid kivist esemeid) mingil määral veel pronksiaja lõpuni. Kui raua nooremal eelrooma rauaajal, umbes 200 eKr, kohalikult tootma hakati – vanimad jäljed rauasulatuses Eestis pärinevad eelrooma rauaaja teisest poolest Virumaal paiknevast Tindimurrust (Kriiska & Tvauri 2002, 129), sama vanu rauasulatuskohti on oletatud ka Jüris ja Raes ning tõenäoliselt ka Siksalis (Peets 2003, 323–324) –, võib rääkida rauast tööriistade kasutusele võtmisest ning kivi unustamisest tarbeesemete valmistamiseks.

Olen nõus väitega, et idee indo-euroopalikust äikesejumalast eksisteeris neoliitikumis ning sündis koos põllumajandusega. Nii või teisiti, see ei ole hetkel probleem ning pole ka käesoleva töö teema. Kindlasti võidi erinevaid kivist esemeid hakata millalgi pidama äikesejumala relvaks. Kui Salo järgi sobitati kivist kirved olemasolevasse uskumuslikku pilti universaalsest äikesejumalast (Salo 1990, 116–117), siis mina usun, et Eesti alale jõudis usk kivikirvestesse kui piksevaiadesse lahus piksejumala kontseptsioonist. Sidemeid ja kaubavahetust lähemate naaberalade ja ka kaugemate piirkondadega Skandinaaviast Kesk-Euroopani eksisteeris kindlasti hilisneoliitikumis ja vanemal pronksiajal (Jaanits 1985; Lang & Kriiska ilmumisel), millele viitavad mõned hilised kivikirvetüübid, tulekivist pistodad ja pronkskirved. Imporditud on ka selgelt ja ainult rituaalse tähendusega esemeid, näiteks võib

tuua Leedust Šernaist leitud väikese pronksist valmistatud ja vanemasse pronksiaega dateeritud hurriidi või hetiidi äikesejumala kuju, mida on nähtud kui viidet religioosete ideede levikule ka põhjapoolsesse Euroopasse¹¹⁰ (Salo 1990, 152). Imporditud esemete varjus tõenäoliselt mõningaid ideid siiski tutvustati, mis Lääne- ja Lõuna-Euroopas olid olemas juba I aastatuhande algul. Olgu veelkord mainitud Plinius I kirjeldus *cerauniae*'st (vt lk 27). Andmeid kivikirveste kogumise ja säilitamise ning tarvitamise kohta maagilistel eesmärkidel on mujalt Euroopast võrdlemisi arvukalt rooma ajast. Merrifield toob mitmeid näiteid kivikirvestest, mis leitud roomaaegsest kontekstist Inglismaal, loendades ühtekokku 37 sellist juhtu (Merrifield 1987, 10 ja seal viidatu). Neist ühele, silmata kivikirvele, oli risti läbi teraosa sisse uuristatud soon, mis oleks selgelt takistanud selle kasutamist praktiliselt, seega on ilmselt tegemist nõõri otsas kantud amuletiga. Mõningaid neist neoliitilistest kirvestest on tõlgendatud ka kui votiivohvreid, millest on enam näiteid Prantsusmaalt, kus kiviaegseid kirveid on saadud vähemalt 24 rooma-kelti templist, peaaesjalikult Normandiast ja Burgundiast (Merrifield 1987, 10–12).

Pole võimatu, et ideed nii äikesejumalast kui kivikirvest – tolle atribuudist – jõudsid siia paralleelselt. Ilmselt võeti enne omaks just ettekujutus universaalsest viljakusjumalusest, kes nähtavasti oli esimestele põlluharijatele väga oluline. Samas võis äikesejumal teatud rolli mängida ka püügimajanduslikus asustuses (Loorits 1998, 55)¹¹¹. Pärast äikesejumala aktsepteerimist hakati ilmselt üsna pea tutvustama ka ideed kivikirvestest kui äikesejumala relvadest, ent võimalik, et see uskumus ei kinnistunud enne, kui kivi relvade ja tööriistade materjalina lõplikult taandus eelrooma rauaaja teisel poolel (Kriiska & Tvauri 2002, 129) ning põliselanikkond tasapisi maast leitud kivikirveid „piksenoolteks” pidama hakkas. Nähtavasti toimus see järk-järgult ja eri paikades erineva kiirusega, vastavalt sellele, kuidas raud kasutusele ja omaks võeti ning vanad traditsioonid kaduma hakkasid. Loomulikult ei välista see, et mingil määral poleks aja jooksul piksejumalat ja „piksenoolt” omavahel siduma hakatud, sellegipoolest näib, et tegemist on pigem kahe erineva astme nähtusega – „piksekivi/nool/vai” oli materialiseeritud abstraktne äike ise; äikesejumalal oli aga märksa enam funktsioone. Kivikirvel oli märksa enam rolle, kui olla lihtsalt seotud äikesega, ent inimese jaoks oli eelkõige tähtis tema kaitsev, ravitsev, maagiline tähendus. Kivikirve kui inimese tehtu maailmapildist kadumise protsess ja asendumine maagilise atribuudiga võttis kindlasti aega mitmeid põlvkondi. Ilmselt ei tekkinud see uskumus ka päris tühjale pinnale.

¹¹⁰ Samas on märksa tõenäolisem, et esemete levik ei tähenda uskumuste levikut ja ülevõtmist, nagu eespool ka korduvalt välja toodud.

¹¹¹ See ei pea tingimata tähendama evolutsioonilist järgnevust püügimajandusest põllunduseni – äikesejumal põlluviljakuse toojana võis olla varasem ja kanduda kalaõnne toojana üle püügiga tegelevatele rahvarühmadele.

Tõenäoliselt eksisteerisid paralleelselt töökirvestega tseremoniaalsemad (näiteks mõned venekirved või pronksiaegsed tüübid), mis võisid juba valmistamise ajal, nii kivi- kui pronksiajal, olla rituaalse ja maagilise tähendusega. Kui eelrooma rauaajal kirveid enam kivist ei toodetud ja neid ringlusesse järjest vähem jäi, laienes rituaalne tähendus tasapisi ka lihtsamatele, nn töökirvestele, samal ajal omandasid kiviaegsed esemed ka järjest uusi rolle ja tähendusi, millest üks oli piksevastane kaitse. Niisiis, ligikaudu 200 eKr oli raud piisavalt levinud, et ka tööriistu sellest tegema hakati, lisades sellele 400 aastat, võib laias laastus oletada, et rooma rauaajal oli usk „piksenooltesse” juba olemas. Samas pole mingit võimalust välistada, et Eesti aladel ei kantud usku „piksenooltesse” kivikirvestele üle kohe, kui neid enam inimeste tehtuna ära ei tuntud. Võimalik, et pikalt oli nende puhul tegemist nii-öelda käputäiega esivanematelt ning nende rolli tajuti sarnaselt rauaaegsetesse kalmetesse lisatud muu varasema materjaliga. Kivikirsi- ja tarandkalmete ajal süvenes tugev side esivanematega, nende mäletamine ja traditsioonide säilitamine. Selle ideoloogiaga näib liituvat ning hästi sobivat ka kiviaegse materjali lisamine kalmetesse. On küll oletatud, et kivivarekalmete ajal kalme rituaalse ja esivanemate kultusega seotud ja rituaalide läbiviimise kohana tähendust minetamas (Jonuks ilmumisel), samas ei pruukinud see muutus olla sedavõrd absoluutne. Näiteks Madi ja Piila hilisrauaaegsetest kivikalmetest saadud kiviaegsed leiud võivad siiski veel viidata esivanemate mäletamisele. Et mõlemad kindlad kivikirved Tõnija ja Piila kalmetest on pärit kivikirsi- ja tarandkalmete perioodist hilisemast viikingiajast, võivad nad pigem seostuda piksega. Samas ei ole välistatud, et tegemist on pikemalt säilinud esivanemate kultusega, või hoopis teatud vaheastmega kirve erinevate maagiliste rollide vahel. Usk „piksenooltesse” meie piirkonnas võib teatud väljakujunenud vormis dateerida alles kesk- ja uusaega¹¹². Viitega sõnale „kõu” tahaks siinkohal vägisi tekitada seost pikse ja esivanemate vahel (vt etimoloogiast ülal).

Igal juhul on usk „piksekividesse/nooltesse/vaiadesse” keskajal olnud tugev ja laialt levinud. Skandinaaviast on eriti markantne näide teada keskaegsest Lundist¹¹³, kust on ühtekokku kogutud 83 kiviaegset eset, neist enamus profaanses kontekstis, näiteks üks kivikirves saadi lävepaku kivide vahelt (Carelli 1997, 395–396). Lävepakk ja räästaalune on

¹¹² Siin võib ehk rääkida ka kristluse mentaliteedi mõjust, mis jättis pigem tagaplaanile geneaoloogiad, ent tähtsustas maagia rolli. Oleks aga ka veider uskuda, et meie ristiusku tooma tulnud ristirüütlid tõid ebausukombena kaasa „piksenoolte” sakraliseerimise. Pigem võib eeldada, et teadmine kirvest kui „piksenooltest” oli erinevate ideede leviku taustal meie aladel olemas kogu I aastatuhande vältel, ent sai nähtavaks alles ristiusu mõjude tagajärjel.

¹¹³ Näide viitab ka vastuolu puudumisele inimeste maailmapildis ristiusu (oli ju „peapiiskopi linn” Lund eeldatavalt kõige kristlikum üldse) ja ebaususe vahel. Sellele viitavat on täheldatud võrdlemisi palju, kirikuvundamendist või lävepaku alt leitud erinevaid ebausuväljendusi, näiteks nn nõiapudelikesed, mida on teada Inglismaalt (Merrifield 1987, 17).

„piksenooltele” üldse kõige levinumad kohad, üks varaseimaid teateid pärineb Londonist, umbes rahvasterännuajast, kust kultuurkihist saadud kivikirves on nähtavasti rippunud räasta all (Merrifield 1987, 12). Kirjalikest allikatest tuleb loomulikult nimetada piiskop Marbodæuse palju tsiteeritud kirjeldust II aastatuhande algusest, mille kohaselt aitas kirvepead meenutav „piksenool”äikese ja muude õnnetuste eest kaitset leida. Samalaadseid üleskirjutusi „piksenooltest” kui väge ja kaitset pakkuvatest esemetest võib lugeda ka keskaegsetest allikatest. Eesti kohta kirjalikud allikad puuduvad, ka on linnakontekstidest vastavat materjali leitud või vähemalt registreeritud vähe. Taaskord tähendaks see muuseumiriulitelt kõikide linnakaevamiste leidude läbikäimist, mida paraku selle töö raames teha ei jõutud. Ühe näitena võib siiski tuua Lihulast keskaegsest linnakihist arheoloogiliste kaevamiste käigus leitud kahe kivikirve katkendit, üks neist Lihulat läbiva maantee äärest, mõisahoone lähedalt, teine keskaegse hoone ühest ruumist(?), samast kihist koos raudnaela, pronksspiraalide ja hoburaudsõlega (Mandel 1991a; 1991b). On tõenäoline, et tegemist on keskajal maagiliselt kasutatud esemetega. Kirveste leiuteadete hulgas on selliseid, mis viitavad nende võimalikule kaitsemaagilisele otstarbelisele kasutamisele, näiteks Jüri kihelkonnas Arukülas Kulli raudteekasarmute vundamendi alt on leitud silmaga kivikirves (Mägiste 1924, 1); venekirves on leitud Keila linnast ühe hoone vundamendi asemelt (Kõrge 1936) ning Sindi vabriku vundamendi alt (Laid 1924, 66).

Ehkki andmeid on napilt, tundub siiski, et kivikirveste maagiat, elustatud läbi esivanemate või läbi usu „piksenooltesse”, on tajutud alates rauaajast kuni 20. sajandi alguseni. See omakorda on nähtavasti mõjutanud rohkemate kirveste ladestamis- ja sealtkaudu leidmise kontekste, kui me suudame endale ette kujutada. Oma „õigest” ajast ja „õigest” kontekstist pärit kirve leidmine on seega muutunud veelgi keerulisemaks. Mingit selgust võib luua aga suundumine teooriast praktikasse.

4. Teoriast praktikasse

4.1. Kivikirved välitööde objektina

Iga teooria nõuab väljundiks praktikat. Lihtsaim moodus rakendada eelmistes peatükkides kirjeldatud võimalikke kontekste oleks vaadelda konkreetseid kirveid kindlas leiukohas ning sedakaudu kontrollida hüpoteeside paikapidavust.

Ülal on räägitud kivikirveste võimalikest funktsioonidest, võimalikest kontekstidest ning sellest, kuidas kirve väline vorm võib viidata kontekstidele. Mõne sõnaga sai nimetatud ka leiuteadete seotud probleeme, mis pikast ajavahest leidmise ja inspekteerimise vahel ei pruugi olla enam piisavalt informatiivsed, et vajalik koht üles leida. Siiski, võttes arvesse eelpool toodud seisukohti kirveste välimuse ja nende ladestamise võimaliku tausta kohta ning sidudes need leiuteadetes kajastuva kohainfoga, on võimalik teha mõningaid järeldusi nende depositsioonide motiivide/ladestamise konteksti kohta. Selge on see, et kõiki kirveid ning nende leiukohti lihtsalt ei ole võimalik antud töö raamides lähemalt analüüsida, esiteks on tegemist omaette mahuka projektiga, teiseks on suurel osal leiukontekst võrdlemisi segane või liiga üldine ning nende täpset kaardistamist ei õnnestu läbi viia. Kuigi teoorias võib kalme ja asulakoha kõrval rääkida nii ohvri- kui peitleiust, ei ole selliste kontekstide eristamine maastikul lihtne. Sel põhjusel on inspeksioonide käigus valdavalt püütud lokaliseerida asulaid ja eristada maastikul võimalikku kunagist kalmet.

Hetkeks peab peatuma lähemalt mõnel probleemil, millega tuleb kindlasti arvestada, ent mida sageli ei ole võimalik ette ennustada. Üks esimesi raskuspunkte seisneb kirveste välise vormi petlikkuses. Lisaks venekirvestele ning hilistele silmaga kirvestele (viisnurksed ja rombikujulised), mida on võrdlemisi lihtne teistest kirvestest eristada, juhul kui on tegemist tervete eksemplaridega, moodustab aga suure osa materjalist erinevalt töödeldud ja (korduvalt) ümbertöödeldud kirveste mass. See sekundaarne ja enamasti dateerimatu töötlus ja kasutamine põhjustab enim küsimusi, kuna pole võimalik eristada erinevaid kiviaegseid teritamisi hilisematest. Esmalt tuleb mainida murdunud venekirveste (Külasema ja Karlova) teraosadest valmistatud kirveid¹¹⁴, mille ümbertöötlemise hetke ei saa dateerida, ent võimalik, et see on juhtunud pärast seda, kui venekirveste hauda asetamine (ning seega teatud etapp nende tajumises) oli juba lõppenud. Nähtavasti on suurele osale ovaalsete vormidega erineva kujuga kirvestele silma kohalt murdumise järel uus auk puuritud ning neid niiviisi edasi

¹¹⁴ Siinkohal tuleb ära märkida ka Karlova tüüpi kirve teraosast ümber tehtud ja saledamaks lihvitud kivitalb (AI 4872), mille leidmine kõikide juhuleidude hulgast muuseumiriulilt oli täiesti juhuslik. Ese näitab aga ilmekalt, kuidas palju võib olla peaaegu märkamatuseni ümbertöödeldud silmaga kirveid veel.

kasutatud (vt Lekberg 2002). Enamasti muutuvad sellise ümbertegemise tagajärjel aga kirve proportsioonid. Ilmselt just viimasel põhjusel on kirveid teralt saledamaks lihvitud, et muuta teranurka kitsamaks ning kirvest seeläbi efektiivsemaks. Selline paigutine lihv omakorda võib aga tekitada kirve pinnale hoopis iseloomulikke kante, näiteks Kruusaaugu küla maalt leitud silmaga kirve teraosa (Rapla khk; AI 3929) ning Kärstna asulast leitud silmaga kivikirves (Helme khk; AI 6107) on head näited sellisest käitlemisest. Tekkinud kandidid võivad olla vähem või rohkem korrapärased ning seetõttu on neid ilmselt ka õigustatult peetud hoopis hiliseks teadlikuks töötluseks. Omaette küsimus on kirved, mida on nähtavasti praktiliselt kasutatud pärast nende leidmist kesk- ja uusajal. Teateid nende kohta napib, ent ilmselt ei ole sekundaarse praktilise pruukimise puhul tegemist vähelevinud käitumisega. Suhteliselt tihti on kirvest vähemalt proovitud kuidagi kasutada (vt allmärkust 76), tuleb ette ka juhuseid, kus kivist kirves on reaalselt tööriistana omaks võetud. Näiteks säilib Eesti Rahva Muuseumi kogus silmaga kivikirves (Suure-Jaani khk; ERM A 564: 958), millega kataloogi andmeil „M. Terieni mehe vanaisa tegi müüritööd”. Kirves seisab ERMi püsinäitusel sepatööriistade hulgas kui ese, mida sepp on reaalselt kasutanud. Väidetavalt on tegemist „vanaisa” enda valmistatud tööriistaga. Kirve algset tüüpi on raske tuvastada, sest informatiivsem kannaosaga on kõvasti kannatada saanud ning praktiliselt kaotanud oma vormi. Ümara läbilõike tõttu ei või päriselt välistada ka venekirvest, ent tõenäolisemalt on tegemist siiski lihtsa vormiga. Kirve ühel nurgal (pikikülje ja lamekülje vahele) on lihvitud kant, mis võib olla tekkinud hilisema teritamise käigus (vt ülal), ent võib olla ka sepa kätetöö, pole välistatud, et tegemist on sekundaarse kasutuse käigus iseenesesliku lihviga – näiteks on kirvest luisuks tarvitatud. Veel ühe näitena võib vaadelda Räpina kihelkonnast Kõnnu küla Tilgu talu maalt leitud kirvest (AI 6013); tõenäoliselt oli tegemist algselt venekirvega, millest annab tunnistust ümar ristlõige ja aimatav kõrgem pahk silma ümber. Terast on aga suur tükk murdunud ning tekitatud sekundaarne tera on kirve proportsioonidest välja viinud. Nähtavasti on kirvest kasutatud hoopis luisuna. Vaadeldud esemed näitavad ilmekalt, kuid võrd võimatu on vahet teha eriaegsete lihvide ja muude töötluste vahel, mis aga seab oma kahtlustava piiri ka kontekstide analüüsile.

Teine probleem: adekvaatse informatsiooni kättesaamine leiuteadetes on raskendatud ning alati ei pruugi leidmise ajal kirjeldatud pilt pakkuda piisavat tausta järeltõlgimiseks. Siinkohal on heaks näiteks hilisneoliitiline kalmistu Mäemõisa maal Valjala kihelkonnas Saaremaal (praegu Valjala vald, Vilidu küla). 1954. või 1955. aastal on hoonest vahetult ida pool alguse saavast moreenkünkast kruusa kaevandamisest leitud Külasema tüüpi venekirves 2–2,5 jala (s.o 61–76 cm) sügavuselt kruusa seest, kusjuures leiuteates mainitakse eraldi luude

ja muude leidude puudumist. 1960. aastatel on samast kruusa edasi kaevatud ning leitud veel üks Külasema tüüpi venekirves, sedapuhku koos luustikuga (vt Lõugas 1982). Mõlemad kirved on „matusekirved” – Külasema tüüpi ning harjumuspäraselt 16–17 cm pikad, võrdlemisi kulunud, ent siiski esialgsete säilinud proportsioonidega. Seega võib oletada, et ka esimese kirveleiu puhul on tegemist matusega, kus luid mingil põhjusel aga tähele ei pandud. Nii võib Ardu, Sope ja Kunila kõrval rääkida veel ühest kalmistust, kus on rohkem kui üks maetu¹¹⁵. Teine võimalus, mida käsitlesin peatükis 2.3.6 seoses Sope matusepaigaga, puudutab aga nii-öelda kirveste ja inimeste kalmistut kõrvuti. Sellisele tõlgendusele räägib aga vastu asjaolu, et mõlema kirve puhul on tegemist ühe ja eeldatavalt kõige varasema venekirveste tüübi, Külasema tüübiga, mis eeldaks nende sarnast käitlemist piiratud maa-alal. Teiseks on kirveste leiukohad maastikul väga lähestikku, mis ei osuta kirveste ja inimeste kalmistu eristumisele.

Ehkki kivikirveste leiukohti on kontrollitud ka varem (nt Kriiska & Mandel 1997; Tamla 1995; Lang jt 2006b), hakati süstemaatilisi välitöid kivikirveste leiukohtadesse läbi viima alates 2003. aastast. Valdavalt on tegemist muude maastikuseirete ja uute asulakohtade otsimise käigus kontrollitud leiukohtadega. Tänapäevaks on ligikaudu 820 kivikirve leiukohast üle vaadatud 71 (joonis 5), mille hulgas on nii väga täpselt lokaliseeritavaid kui ka äärmiselt ebakindlaid leiukohti. Kuna valdav osa teateid piirdub talu maalt või põllult leitud kirvestega, siis on enamiku puhul kevadel-sügisel läbi käidud nimetatud talu ümbruse küntud põllud ja peenramaad või nende puudumisel mutimullahunnikud. Põllud aga ei pruugi olla sealsamas, kus nad olid kirveste leidmise ajal, enamasti 20. sajandi I veerandil. Teine probleem on sõnastatud Kriiska jt 2004, 37: lisaks pinnase avatusele (põld, mutimullahunnikud) sõltub arheoloogilise luure tulemus valguse nurgast ja intensiivsusest, pinnase niiskusest või kuivusest; lisaks on randaalitud ehk külviks ette valmistatud põllul nähtavus kordi viletsam kui ainult küntud. Ühtlase hoolikusega käidi läbi nii katkete kui terveste kirveste leiukohad, ehkki arvestasin ettevaatliku teadmise, et tõenäoliselt vaid fragmentide puhul võib loota asulakoha avastamisele, samas kui terveste venekirveste puhul korduvalt üleküntud põllult

¹¹⁵ Tegelikult võib rohkem kui ühe hauaga arvesse tulevaid kalmistuid nimetada veelgi: nii on Koogu külas Aseri raudteetammi kaevamisel leitud mitmeid luustikke, neist kahel kaasas kirved (Määr 1922; Püss 1932), millest tänaseni säilinud siiski vaid üks; Ämari külast on lisaks registreeritud kalmistule saadud veel üks või kaks silmaga kirvest (Oengo 1933; Mandel 1981), neist üks ilmselt lihtne kolmnurkne eksemplar. Kalmistuga on nähtavasti tegemist Tutkus, kus täpsemalt on fikseeritud vaid üks matus, mille juurest peale savinõu panuseid ei saadud, samas on Tutkust erinevatel aastatel saadud vähemalt kolm silmaga kivikirvest (ainuke säilinud on teravakannaline kirves). Erinevad andmed esitavad leitud luustike arvuks 1–3, päris kindlaks võib pidada siiski vaid ühte (vt Indreko 1938). Tikast on samuti saadud registreeritud üks savinõuga matus (samas), ent sarnaselt Tutkuga on ka sealt leitud silmaga kivikirves (Tallgren 1924, 116). Koki külas Sake talu maalt kruusaaugust on leitud 3 luustikku, kirves on kaasas olnud siiski vaid ühel (Moora 1922, 4; Tallgren jt 1924, 57; Rikas 1978, Lisa II).

näiteks kiviaegse matuse jäänustele sattumine on võrdlemisi utoopiline usk. Teadmise puudumine konkreetse leiukoha kohta seadis oma piiri ka šurfide tegemise mõttekusele.

Etteruttavalt võib öelda, et kindel hilisneoliitiline või vanema pronksiaja asustus jäi inspeksioonide tulemusel täielikult tõestamata, ehkki päris välistada seda ei saa. Kuuekümmne kolme kontrollitud koha hulgas on kõige ulatuslikumalt esindatud Viru- ja Saaremaa, vähem on inspeksioone tehtud omaaegse Harju-, Võru-, Viljandi- ja Järvamaa kihelkondadesse.

Saaremaal inspekteeritud 17 kirve leiukohast 8 asusid Kihelkonna kihelkonnas. Kehila külas Tagamõisa poolsaarel, praegusest rannikust ligikaudu 2 km, kunagisele rannajoonele aga vähemalt kolm korda lähemal on kolme lähestikku asuva talu maadelt, mida läbib väike kraavistatud oja, leitud kolm silmaga kivikirvest (joonis 5: 1). Ühe puhul on tegemist lihtsa ovaalse kirvega, kahe puhul aga tõenäoliselt Külasema tüüpi kirvestega, millest ühel on kand kõvasti rikutud, teisel aga varreauk nähtavasti ümbertöötlemise tulemusel tugevalt muudetud proportsioonidega, seega kumbki ei mõju „klassikaliste” korrapärase kalmekirvestena. Asulakohale ei tohiks kolm tervet kirvest aga viidata. Samas võib suur ja terve, kulumata välimusega ovaalne kirves osutada hoopis peitleiule. Leiukohtade vahetus läheduses, taludest 50–200 m kaugusel paiknevat küntud põllulappi inspekteerides leiti sealt töödeldud kvartsikilde ja kvartsnukleus. Kuna ühtegi keraamikakildu ei saadud, võib tegemist olla mesoliitilise asulakohaga, mis ei pruugi olla seotud hilisneoliitiliste leidudega. Kirjeldatud koha puhul jääb matusekoht siiski kõige „sobivamaks” interpreteeringuks, ehkki selgeid märke sellest kontrollretkel ei leitud. Samast kihelkonnast Koki külast Jaagu talu maalt on leitud kolm kivikirvest (joonis 5: 2), kusjuures kõik kolm on katked (kaks kann- ja üks teraosa), ehkki väidetavalt üks olnud leidmise ajal terve ning purustatud alles talus. Üks kannaosadest saadi „niiskest niidust” koos odaotsaga (Moora 1922, 15). Jaagu talu ennast lokaliseerida ei õnnestunud, ent vanade kihelkonnakirjelduste kaartide alusel võib oletada, et kirveste ning odaotsa leidmise aegne heinamaa on seotud kraavitatud ojaga praeguse Peetri talu lähedal, mille põllult koguti Läänemere punase kvartsporfüüri- ja kvartsikilde. Nähtavasti on nimetatud silmaga kirveste katked saadud inspekteeritud põllust 100–200 m kaugemalt. Suure tõenäosusega on tegemist hilisneoliitilise asulaga, ehkki keraamika puudumine ei luba kogutud asulamaterjali juhuleidudega üheselt siduda. Kihelkonna kihelkonnas Rootsikülas Kaasiku talu maal (joonis 5: 3) on tõenäoliselt tegemist nöörikeramika kultuuri matusekohaga: ehkki luid ei ole mainitud, on lisaks Karlova tüüpi tervele venekirvele sealt leitud kivitall ja silmata kirves (Moora 1922, 6). Koht lokaliseeriti sammaldunud kiviaia ja vana õunapuuaia järgi võrdlemisi täpselt, ent hoolimata mutimullahunnikute, kõrval asunud peenramaa ning lähedal paiknenud kruusaaugu kontrollimisest ei leitud midagi. Kihelkonnas

inspekteriti ka oletatavat asulakohta Koki küla Sake talu (joonis 5: 4) kruusakünkal paiknenud nöörikeramika kultuuri matusekoha lähedal põllul, kus olevat peremehe sõnul leitud põlenud savitükke (Moora 1922, 4). Heinamaa oli metssigade poolt suures ulatuses üles tuhitud, ent oletatavast asulakohast ei õnnestunud leida ühtegi jälge. Matusekohaga on tegemist Karja kihelkonnas Nõmme külas Andruse ja Kautsi talu maal (joonis 5: 5). Siin lokaliseeriti inspeksioonil võrdlemisi täpselt (enam-vähem 100 m² suurusel alal) koht, kus on suure kivi juurest leitud 19 cm pikkune Karlova tüüpi venekirves (Leinbock 1922, 3). Kirves ise viitab ilmselgelt matusele, kalmele osutab ka suure kivi lähedus, millele leiab paralleeli Tika külas asunud matmispaiagast. Nähtavasti ei ole väikest maalappi mattunud kiviaia ja külatee vahel küntud enam kirve leidmisest saadik, ehkki lähedalasuvalt põllult on üksikuid suuri kive juurde toodud. Koht väärub kindlasti edasist arheoloogilist tähelepanu kui potentsiaalne ja ehk osaliselt säilinud kiviaegne kalmistu.

Saaremaa kõrval on tõsisemaid inspeksioone tehtud Virumaale, eelkõige Haljala (ühtekokku 12 leiukohta), vähem Viru-Nigula (7 kohta) ja Jõhvi ning Iisaku kihelkonda. Kirved näivad koonduvat üksikutesse piirkondadesse. Nii on Kõldu külast leitud neli silmaga kirvest, neist ühe puhul võib kirjelduse järgi tegemist olla kõplaga, ent ese ise on kadunud (joonis 5: 12). Naabertalude maadelt on erinevatel aegadel saadud üks Karlova ning üks Külasema tüüpi venekirves, mis võivad viidata kalmistule. Ka vormiliselt sobiksid viimased „kalmekirvesteks”, näiteks muuseumikogusse jõudnud Külasema tüüpi kirve puhul (AI 5199) on tegemist kulumis- ja kasutusjälgedega, ent siiski terve üleni lihvitud eksemplariga. Ilmselt on ka kolmas kirves (teravakannaline venekirves) ja kõblas leitud külakeskuse ümbert põldudel. Tavapäraselt ei andnud inspeksioonid olulist leiumaterjali, saadi vaid mõned killud käsitsi vormitud ja nähtavasti (hilis?)rauaaega dateeritud keramikat. Oletavasti on praeguses Kõldu külas, usutavasti just keskuse lähedal asunud nöörikeramika kultuuri aegne kalmistu, kus kõik esemed, pole välistatud et ka kõblas¹¹⁶, võivad viidata kalmistule. Igal juhul tasuks Kõldust otsida intensiivsemalt ka nöörikeramika kultuuri asulakohta, mida seni leitud ei ole.

¹¹⁶ Olen seda meelt, et kõplaid tuleb vaadelda silmaga kirvestele sarnaste leidudena, seega nende kogemata kaotamine ei ole kõigi puhul kindlasti adekvaatne seletus, samamoodi ei ole usutav, et terved esemed jäid hüljatud asulakohtadesse maha. Praeguse uurimisseisu juures on väga keeruline kõplaid kindlasse perioodi dateerida, mistõttu on igati võimalik, et osa neist on seostatavad hilisneoliitilise nöörikeramika kultuuriga. Olen hüpoteesina välja pakkunud, et konkreetsetesse kalmetesse on tõenäoliselt asetatud valdavalt vaid Külasema ja Karlova tüüpi kirveid, hilisemad „kalmekirveste” parameetritele vastavad eksemplarid aga võib siduda nn „kirveste kalmistutega” (vt 2.3.6). Minu arvates ei ole põhjust välistada ka kõplaid kui viimastesse matmiseks sobinud esemeid. Antud juhul Kõldus võib kõne alla tulla just selline kahetine jaotus nagu kirjeldatud Sope puhul – kui Külasema ja Karlova tüüpi kirveste puhul võib tegu olla hauapanustega, siis teravakannalise kirve ja kõpla võib siduda hoopis lähedal paikneva „kirveste kalmistuga”.

Potentsiaalset asulakohta sai otsitud Põdruse külast Saaremäe talu maalt (joonis 5: 14), kus kirve leidnud peremees näitas leiukoha isiklikult kätte. Tegemist on Karlova tüüpi kirve teraosaga (RM A 111), seega võimaliku asula indikaatoriga. Küntud põllulapp sai üle kontrollitud mitu korda, ent tagajärjetult. Ei ole välistatud, et tegemist on siiski matusekohaga ning kirves on pikaajalise intensiivse künniga maa sees katki läinud. Kahjuks on vanu ja värskemaid purunemisjälgi kirvestel raske kui mitte võimatu eristada. Tasub mõelda ka sellele, et ehk võib hauapanuste hulgas kohata ka venekirveste katkeid (vt näiteks Kisuveret allpool), ehkki seni saadud „kindel kalmematerjal” sellele ei viita.

Viru-Nigula kihelkonnas Kunda külas Mäepealt talu põllult (joonis 5: 20) on leitud Külasema tüüpi kirves (RM A 48), mille välimus viitab kalmest leitud esemele. Täpselt lokaliseeritava leiukoha inspekteerimisel saadi aga võrdlemisi intensiivne riibitud keraamikaga (rooma rauaaega dateeritud) asulakoht, kus vähesed töödeldud ilma kvartsikillud ei anna piisavalt alust eristada seal ka kiviaegset asulakohta. Samas ei ole välistatud, et leitud venekirves võib olla hoopis sekundaarses kontekstis ning toodud rauaaegsesse asulasse hoopis kaugemalt. Teise võimalusena tuleb arvesse, et rauaaegne talukoht rajati kas juhuslikult või teadlikult otse kiviaegsele kalmistule või selle vahetusse lähedusse. Esimesel juhul kalme hävitati ning kirves kui efektne ese võeti sekundaarsesse kasutusse.

Haljala kihelkonnas Kisuvere küla Kaarli talu maal (joonis 5: 15) on leitud silmaga kirves (AI 2490: 39) koos inimluudega, kusjuures oletatav matus oli kaetud peasuuruste kividega (Lepik 1922). Käsitletava eseme puhul on tegemist Külasema tüüpi venekirve teraosaga, ent pole välistatud, et kirves on purunenud pärast leidmist. Leiukoha kirjelduse järgi täpselt lokaliseeritav, kuid kahjuks korduvalt maaparandatud avar küntud põld käidi mitmeid kordi hoolikalt läbi ning koguti küll käsitsi valmistatud, ent mitte kiviaegset keraamikat. Seega asulakohast me ilmselt rääkida ei saa. Kui aga eeldada, et tegemist on kalmistuga, siis tekib loomulikult küsimus, mida on üldse võimalik leida hävitatud (korduvalt läbiküntud ja maaparandustega segatud) matusepaigast, kus üle ühe või kahe haa ei ole olnudki? Milliseid jälgi matusepaikadest üleüldse otsida? Sarnase probleemistikuga puutusin kokku ka Saaremaal Rootsikülas, kus viljapuuaias tehtud kivikoristused ja puude juurimised on pinnase segamini ajanud ning suure tõenäosusega on kõik, mis leida võimalik, juba üles võetud. Kinnitust oletusele, et leitud kiviaegsed matusepaigad ongi sageli täielikult hävitatud, pakuvad mõned kindlad lokaliseeritavad kohad. Nii Kõljalas (Püha khk) kui Koki küla Sake talu maal (Kihelkonna khk) asuvate kiviaegsete kalmistute puhul on tegemist täies mahus läbikaevatud kruusaküngastega (läbimõõdus ligikaudu 50 m), kus täiendavaid luustikke

nähtavasti enam ei leia, ehkki järelkaevamised seal võivad olla veel informatiivsemadki. Revisjonkaevamisi asjatundmatult avatud kiviaegsetel haudadel on arheoloogi poolt toimunud näiteks Tika ja Tutku külades, kus teetöölised leitud nõorkeraamika kultuurile iseloomulike panustega matuste ümbrust uuriti Richard Indreko juhtimisel. Uusi haudu ei leitud, ent Tikast saadud üksiku luutüki abil oli matusekoht võimalik täpselt fikseerida (Indreko 1938). Antud näidete varal tundub, et kiviaegsete matusepaikade ühekordne inspeksioon vaevalt haua või haudade olemasolu kinnitab või ümber lükkab, viimase tõestuseks tuleb ette võtta suuremahulisemaid revisjonprojekte. Saaremaa oleks oma piiratuma ulatusega maaparanduspraktika pärast selleks nähtavasti üks paremaid piirkondi, kus eelkõige võib keskenduda tõenäolistele matusekohtadele Rootsikülas ja Nõmme külas.

Lõuna-Eestis on kõige paremini kontrollitud Rõuge ja Karula kihelkond. Võrreldes Põhja-Eesti ja Saaremaaga, torkab Kõrg-Eesti aladel silma leidude arvukuse vähenemine, samuti ei ole siit ühestki piirkonnast leitud enam kui üks kirves. Rõuge kihelkonna puhul võib testpiirkonnana vaadelda Rõuge Tõugjärve lähemat ja kaugemat ümbrust. Järv asub Haanja kõrgustiku alal ning jääb Eesti kõrgeimast punktist – Suurest Munamäest ligikaudu 5–10 km kaugusele. Varasemas kirjanduses on kõrgustike aladele elama asumist peetud võrdlemisi hiliseks nähtuseks, I aastatuhande keskpaiku, mil hakati valmistama vastavate raskemate muldade jaoks sobivaid rauast tööriistu (nt Moora 1966, 129–138). Oletust näisid kinnitavat tollased uurimistulemused, mille kohaselt oli hiliseid (pronksiaegseid) kivist kirveid leitud küll ühtlaselt üle kogu Eesti, ent mitte Sakala, Pandivere, Haanja ja Otepää kõrgustike alalt (Lõugas 1970a, 80). Veel viimastelgi aastatel on asustuse laienemine Kõrg-Eesti paksema moreenkattega alale viidud suhteliselt hiliseks, 2. sajandisse pKr, mille tõendina on jätkuvalt nähtud tarandkalmete levikut. Tollasteks maaharimiseks sobivamateks aladeks on peetud Otepää ja Haanja kerge lõimiseega liivmuldade vööndit kõrgustike äärealadel, samas kui sisealad ning järsud nõlvad olid veepuuduse tõttu ebasoodsad (Laul 2001, 204–205). Sestap jäid üksikleiud kõrgustike aladelt toona uurimise alt välja. Olgugi et juhuleiud ei viita üheselt asulakohtadele, on nad märk asustusest ning seetõttu ei tohiks neist interpretatsioonides ka lihtsalt mööda vaadata. Seda enam, et viimaste aastate välitööde tulemuste valgel ei saagi kõrgustikke muinasaegse asustuse seisukohast alahinnata. Ühena esimestest märkidest kiviaegse asustuse olemasolust kõrgustike aladel on Tsiistre hilismesoliitiline asulakoht kivikalme all¹¹⁷, mida kiiresti lisandunud andmestiku taustal ei saa erandlikuks pidada.

¹¹⁷ Asulakoht on dateeritud 6440±85 radiosüsiniku aastat, keskmistatult ja kalibreeritult 5400 aastat eKr. Kogutud kiviaegse materjali hulgas on vähemalt viis töötlemisjälgedega tulekivikildu ja üks otskõõvits (Konsa 2003, 149–150). Kivikalme ja asulakohast 7 km kauguselt Hino järve setetest võetud proovis kajastub

Viimaste aastate inspeksiooniretked Viljandimaale on lubanud eristada mitmeid enamasti mesoliitilisi asulakohti kõrgemate küngaste lael või nõlvadel (vt Kriiska jt 2004, 38). Autorid on neid sidunud metsa rajatud ajutiste jahi- või korjelaagritega, mida on hakatud alles viimastel aastatel eristama, kusjuures enamasti hilisemate perioodide muististe kaevamisel (nt Viljandi ordulinnus) või varasemate kaevamiste materjale uuesti läbi vaadates (nt Risti). Need nn mäeasulad ei pruugi olla seotud ka vahetu veekogu lähedusega (samas), seega võib nende puhul tegu olla pigem ajutiste laagripitsidega, kuna vesi on püeiasustuse seisukohast siiski hädavajalik. Siiski on veekogu läheduse järgi asula või laagripaiga kasuks otsustamine liiga lihtsustatud meetod (asula- ja laagrikohtade terminoloogia probleemist vt lähemalt Kriiska jt 2004, 37).

Nagu näitavad Rõuge Tõugjärve viirsavisetete analüüside¹¹⁸ tulemused, on järve ümbruses kahe kilomeetri raadiuses inimõju tuntav juba neoliitikumis. Esimest korda nähtub inimasustus kolmandal aastatuhandel – ajavahemikus ligikaudu 2800–2700 aastat eKr –, pisut kindlamalt võib inimese kohalolekut oletada paarsada aastat hiljem, mil domineeriva metsa ja vähese rohumaa kõrval ilmuvad proovidesse esimest korda põllumaale viitavad kooslused. Põllumaa suurenened osakaalu põhjuseks võib olla proovi sattunud juhuslikult suurem hulk õietolmuteri, mis ei pruugi olukorda adekvaatselt kajastada. Ent võimatu pole ka vastupidine – maaharimist ja karjakasvatust praktiseeriti järjepidevalt juba varem, ent väikese intensiivsuse tõttu ei ole selle ilmingud proovidesse jõudnud. Alates teise ja kolmanda aastatuhande vahetusest eKr ei ole inimese kohalolekus enam kahtlust ning edaspidi on põllumaale viitava õietolmu osakaal kõikides proovides esindatud. Nii vanu konkreetseid asustusjärgi Rõuge Tõugjärve ümbrusest siiski veel saadud ei ole. Kahe kilomeetri raadiuses järvest ei ole leitud ka ühtegi kiviaegset juhuleidu. Kõige lähem sellesse perioodi dateeritav leid on saadud Saarlase külast Sarvõ talu maalt (joonis 5: 43) Pärlijõe lähedalt (Lõugas & Selirand 1988, 369) ning Tõugjärvest 5 km kauguselt. Tegemist on lihtsa või hilise silmaga kirve teraosaga (AI 3569), mille täpsemat tüüpi on raske määrata. Venekirvestele viitavat üleskaarduvat tera, topeltjoont seljal ega silmaümbruse putke ei täheldatud. Samas ei pea ükski neist ilmtingimata olemas olema, kui tegemist on näiteks Kulasema tüübiga. Nelinurkne

samaaegne (6483±116 radiosüsiniku aastat) söeosakeste kontsentratsiooni kasv, mida uute materjali valgel võib senise interpretatsiooni, metsatulekahju (Laul ja Kihno 1999, 11) kõrval vaadata ka kui märki intensiivistunud inimtoimest.

¹¹⁸ Andmed Rõuge Tõugjärve ümbruse maakasutuse kohta hilisneoliitikumist kuni kaasajani välja on Marge Kõnsa vahendusel saadud Siim Veski ja Anneli Poska juhitud projektist, mille väljundiks on viirsavisetetes leiduvate õietolmuterade analüüsi tulemusel rekonstrueerida maakasutus 2 km raadiuses ümber järve. Uurijatel on koostöös arhivaar Kalev Koppeliga ilmunud artikkel (Veski *et al.* 2005), mis käsitleb viirsavianalüüside tulemuste ja ajalooliste kaartide andmestiku kokkusobimist maakasutuse osas laias laastus viimasel tuhandel aastal. On hea meel tõdeda, et analüüside tegemine on jätkunud kaugemale minevikku.

ristlõige ja võrdlemisi lühike teraosa aga venekirvele siiski ei osuta, kuid siiski võib tegemist olla Külasema kirve hilisema ümbertöötusega. Ristlõike kuju ning hoolikas lihv pinnal võivad osutada nii hilisele kui lihtsale kirvele. Seega võib eseme dateerida pigem pronksi- kui kiviaega, ent rõhutada tuleb veelkord ümbertöötlemise võimalust ning just terade kui kirve dateerimise jaoks sageli kõige vähem informatiivsete osade rasket või koguni võimatut ajaldamist. Siiski, tera kuju viitab teritamisele ja sealtkaudu ka kasutamisele ning selliste tööjälgedega poolikut kirvest võib vaadata asulakoha indikaatorina. Kuna teraosa on küllalt lühike, nii et sinna uut auku sisse puurida ei oleks olnud mõttekas, kinnitab see veelgi hüpoteesi, et tegemist võib olla just lahkumisel asulasse mahajäetud esemega. Inspektsiooniretkel Sarvõ talu ümbrusse kontrolliti põlde talust põhjas ning lõuna pool Pärlijõe poole langeval nõlval. Just viimasest kohast saadi mõned käsitsi vormitud kivipurru lisandiga keraamikakillud, mis täpsemaks määramiseks on aga liiga väikesed. Koostis ja pinnatöötlus kiviaegsetele savinõukildudele siiski ei viita, ent katkete kuulumine pronksiaega ei ole sugugi välistatud. Kindlasti vääriks koht ka edasist ja põhjalikumat inspektsiooni.

Niisiis ei ole viimaste aastate uurimistööde taustal enam võimalik inimese kohalolu ka kõrgustike lagedel erandlikuks pidada, ning väiksemadki järved ja jõed võivad olla piisavad, et tagada püeiasustuseks vajaminev vee kogus. Järjepidevalt lisandub tõestusmaterjali põllumajanduse kujunemisest oluliseks elatusallikaks piirkonnas läbi hilisneoliitikumi (vt ülal Tõugjärve viirsavianalüüside arutelu). Munamäe lähedalt, Haanja mõisa maalt (joonis 5: 38–39) on leitud kaks silmaga kivikirvest – üks lameselgne (AI 2289) ja teine täpsemalt määramata lihtne või hiline vorm (AI 2290) (Suik 1922). Kuna mõlema puhul on tegemist tervete eksemplaridega, siis ei ole nähtavasti tegemist asulakohta markeerivate üksikesemetega. Võimalikku matusepaika välistada ei saa, ehkki olemasolevate andmete järgi on hauapanusteks asetatud vaid Külasema ja Karlova tüüpi kirveid. Arvestama peab ka sekundaarse konteksti võimalusega, ehkki andmed selle kohta puuduvad; ka olemasolev lameselgne kirves ei oma selgeid jälgi hilisemast kasutusest. Ohverdamist (isiklik üksikdepositsioon) on loomulikult kõige raskem kontrollida, ent samas on see sedavõrd ahvatlevam tõlgendusvõimalus. Kindlasti asub Eesti kõige kõrgem punkt mõjusal maastikul ning selle efektsusest ei jäänud puutumata ka toonased inimesed. Loomulikult ei pruukinud individuaalselt oluline maastik fikseeruda väliselt silmapaistvatel kohtadel, sellest hoolimata tuleb Haanja kirveste puhul üksikdepositsiooni kaaluda ühe aktsepteeritava võimalusena.

Vaatlusaluse piirkonna teine tähtsam kiviaegne inimtoimepaik seostub nähtavasti suure jõega – Mustjõega, mille lähedalt, Tsooru ümbrusest, on kogutud mitmeid kivikirveid. Tsooru külast on leitud silmaga kivikirve terapoolmik (AI 3922) (joonis 5: 40), mille puhul on

taas raske kindlamat tüüpi määrata, ent igal juhul ei ole tegemist venekirvega. Kuna Tsooru oma asendiga Mustjõe poolt moodustatud sopis jõe laugemal kaldal on potentsiaalikas koht igasuguse kiviaja asustuse seisukohast, võib fragment viidata oletatavale kiviaegsele elupaigale. Põgus käik põldudele ei toonud kaasa oodatud tulemust, ent asulakohta tasuks siit otsida siiski, sest lähikonnast saadud ülejäänud kaks kirvest – üks samuti Tsooru külast (AI 4164) (joonis 5: 41), teine aga paari kilomeetri kaugusel asuvast Luhametsa külast (AI 2490: 47) (joonis 5: 42) – viitavad asustusele. Luhametsa külast saadud Eesti materjali hulgas väheesinev Hageby tüüpi kirves (Lõugas & Selirand 1988, 369; Jaanits 1985, 35) on väidetavalt leitud koos muude esemetega, mis on aga kaduma läinud (Suik 1922). Kirve leiukoht Mustjõe lähedal vahetult suure soo kaldal oli ka pronksiajal kui mitte osaliselt vee all, siis vähemalt periooditi üleujutatav. Seetõttu on vaevalt usutav, et tegemist on potentsiaalse asula- või matuskohaga, pigem võib eripärane leid viidata ohverdamisele. Kirjelduse järgi on leiukoha „ligidal kolm ahervarre aset leidunud” (Suik 1922), mis võib mõtte viia ka hoopis sekundaarsele kontekstile, kus ahervared viitavad ajaloolise aja hoonetele ning leiud kas elanike antikvaarsele huvile või maagilisele maailmapildile. Tsooru külast leitud kolmas kirves (AI 4164) on kannaosast kõvasti kahjustatud, ent muidu terve kas hiline või lihtne eksemplar. Nähtavasti on tegemist siiski hilise kirvega, millele viitab range nelinurkne korrapärane ristlõige ning üleni lihvitud pind. Kanna- ning teraosa kahjustused ja teritamised osutavad aga kirve praktilisele kasutusele ja seega ka eseme mittetahtlikele kujumuutmistele, teisisõnu, tegu võib olla ka hilisneoliitilise lihtsa vormiga. Kirve leiukoha puhul võib teatud tingimustel rääkida ka asulakohast, hoolimata sellest, et tegemist on terve kirvega. Leiukoha ümbruse põlde inspekteerides leiti mõningaid tulekivikilde, keraamika puudumine aga jätab lõpliku otsuse taas lahtiseks.

4.2. Kivikirved kontekstidesse paigutatuna

4.2.1. Kirved matuses

Olles paaris peatükis käsitletud juhuleidude seisukohast olulisi **teoreetilisi** kontekste ning nende kindlaks tegemise võimalusi, oleks viimane aeg proovida teoreetilist potentsiaali praktikasse rakendada. Kas ja kuidas on võimalik konkreetsete erineva kujuga, erineval viisil kasutatud, erinevas ulatuses teritatud ning ümbertöödeldud juhuleidude taga aimata nendega seonduvaid tähendusi ja kontekste, milles need ilmuvad arheoloogide jaoks? Teatud määral on ülalmainitud võimalik kindlaks teha, näiteks nõustudes, et eksisteerivad teatud reeglid, milliseid kirveid võis või oli kombeks teatud viisil ladestada. Ent kuidas teha kindlaks

vahekord ladestamise- ja kasutamise reeglite ning inimfaktori vahel, mis reeglitest või harjumuspärasest käitumisest kõrvale kaldus? Vahet teha on raske ja enamiku interpretatsioonidest võib ilmselt ümber nimetada hoopis spekulatsioonideks.

Vähesed kinnismuistised, mis silmaga kivikirvestega seostuvad, on üks ja ilmselt kindlaim võimalus juhuleidude kontekstidesse paigutamisel. Vaadeldes kindlatest nöörikeramika kalmistutest leitud silmaga kirveid ning kõrvutades neid juhuleidudega, võib leida analoogiaid, mis võiksid viia spekulatsioonidest kaugemale, ning võttes lisaks arvesse ka leiukohakirjeldusi, loodetavasti vähemalt mõningate uute kinnismuististe lokaliseerimiseni. Kindlaid nöörikeramika kultuuritraditsiooniga seotud kalmistuid on Eestis seni teada 19¹¹⁹, haudadest leitud venekirveste arvu on aga kokku lugeda keeruline. Näiteks ei pruugi Sopes kalmistuga sama talu maalt ning Tutku matuse lähedalt ilma inimluudeta leitud arvukad venekirved olla üheselt seotud vastavate matmispaikadega. Haudadesse asetatud kirveste tehnilisi parameetreid kõrvutades on üksikutest eranditest hoolimata sarnasus selgelt näha:

Tabel 1. Matustest leitud kivikirved.

Leiukoht	Kirve tüüp	Kirve asukoht	Kirve pikkus	Kirjandus
Tamse mõis, Külasema küla (Muhu khk)	Külasema	AI 1228	18,1 cm	Tallgren jt 1924, 129
Mäemõisa, Vilidu küla (Valjala khk)	Külasema	SM 9254 A 827	16 cm	Lõugas 1982, 372–373
Ardu küla, Hansu-Mardi talu (Kose khk)	Karlova	AI 3499: 1	24 cm	Saadre 1936; Jaanits jt 1982, 104
Kunila küla, Jaaniantsu talu (Kursi khk)	Karlova	AI 3989	21,5 cm	Jaanits 1949
Kunila küla, Jaaniantsu talu (Kursi khk)	teravakannaline	AI 3723	15 cm	AI leiukataloog
Ämari küla (Harju-Madise khk)	Külasema	AI 3264	18,4 cm	Oengo 1933; Jaanits 1973, joonis 10; Mandel 1981
Saia küla (Kaarma khk)	Karlova	SM 9 A 9	16,4 cm	Jaanits 1973, 66
Koogu küla, Aseri raudteetamm (Viru-Nigula khk)	Karlova	AM A 89	18,2 cm	Määr 1922; Püss 1932; Jaanits jt 1982, 113
Lehola (Kulna, Lihula) mõis (Keila khk)	Karlova (soome tüüpi)	AM A 61	16,7 cm	Nigul 1922; Jaanits jt 1982, 115
Haapsi küla,	teravovaalne	AI 2490: 53	24 cm	AI leiukataloog

¹¹⁹ Kriiska & Tvauri järgi oli teada parkümmend nöörikeramika kultuuri matmispaika (2002, 80), tänaseks on värskete dateeringute järgi selgunud, et Tamula seitsme nöörikeramika traditsiooniga seotud hauad kuuluvad ajaliselts märksa varasemasse perioodi (vt Lõugas, Kriiska & Maldre ilmumisel).

Reinukese talu (Kodavere khk)				
Pajuveski (Haljala khk)	venekirves	kadunud	?	Lepik 1922
Metsku (Haljala khk)	venekirves	kadunud	?	Lepik 1922
Koki (Kihelkonna khk)	Külasema	kadunud	?	Moora 1922; Tallgren jt 1924, 57; Rikas 1978
Kisuvere (Haljala khk)	Külasema (tera)	AI 2490: 39	u 18 cm ¹²⁰	Lepik 1922

Esitatud andmete põhjal võib teha kaks järeldust: (1) valdavalt on tegemist Karlova ja Külasema tüüpi kirvestega, (2) kirved on enamasti pikad (keskmiselt 18–19 cm) ja teralt kulumata, proportsionaalsed ja hästi välja töötatud, samas on nende küljest tükke ära löödud, mis viitab nende mõnesugusele kasutusele või pikaajalisele ringlusele. Nähtavasti ei ole neid kasutatud kulutaval ja raskel tööol, seega on tegemist korduvast teritamistest puutumata jäänud esemetega.

Eesti tuntuima nõorkeraamika kultuuri kalmistu – Sope – arheoloogiliselt kaevatud luustikel kirved panusena puudusid, talu maalt on aga erinevatel aegadel kogutud kuus või seitse kirvest, millest vähemalt kolm kuuluvad Külasema ja kaks Karlova tüüpi ning ühe kadunud kirve tüüp on teadmata. Kõikidest nendest mahub vaid üks – 16 cm pikk Karlova – ülalkirjeldatud klassikalise „kalmekirve” tehniliste parameetrite raamistikku. Ühe puhul on tegemist Külasema tüüpi kirve kannaosaga, kahe puhul aga vaevalt 12 cm pikkuste ohtralt kasutatud ja ümber töödeldud Külasema tüüpi kirvestega. On võimalik, et kirved on purunenud pärast leidmist ning seda ei ole kas tahetud või julgetud kogujale (valdavalt on tegemist 1920. aastatel kihelkonnakirjelduste käigus üliõpilaste poolt kogutud esemetega) teada anda. Teisest küljest ei ole põhjust välistada, et kalmetesse pandi teatud juhtudel ka katkeid, näiteks teraosi kui veel säilinud kasutuspotentsiaaliga esemeid. Lisaks Sopele võib mainida Kisuvere Karlova tüüpi kirve terakaket, Tutku Karlova tüüpi kirve fragmenti ning võib-olla Põdruse küla Saaremäe talu Karlova tüüpi kirve teraosa, kus hoolimata leiukoha täpsest lokaliseerimisest ei olnud võimalik leida asulale viitavaid leide.

Eestist on leitud kokku ligikaudu 820 silmaga kirvest, päris kindel ei saa arvus olla, sest nähtavasti on nii mõnedki esemed seni asjatundjate pilgu eest varjule jäänud.¹²¹ Lisaks

¹²⁰ Antud kirve algse pikkuse saamiseks (eeldades, et tegemist on hilisema purunemisega) arvutasin erinevatest matusekontekstist pärit kirvestel, mitu protsenti kirve üldpikkusest moodustab teraosa varreauguni. Tulemus – 45–50% – andis Kisuvere kirve ligikaudseks pikkuseks 18 cm.

¹²¹ Siinkohal peab mainima Aivar Kriiska ja käesoleva töö autori poolt algatatud projekti hankimaks teateid silmaga kirveste kohta väikemusemitest ja koolidest. Projekt on siiani toonud juurde 26 silmaga kirvest, ent arv võib suurendada veelgi, kui käivitub projekti teine osa, mille käigus plaanitakse külastada kõiki väikemuseumeid Eestis, mis üleskutsele ei vastanud.

võivad mõned talvad/silmata kirved osutada hoopis purunenud silmaga kirvesteks, näiteks Karlova teraosast valmistatud talb, leitud Tamsalu ja Uudeküla tee lähedalt (Ambla khk, AI 4872). Kindlasti on kivieseme katkete hulgas fragmente silmaga kirvestest, mida aga sellistena enam ära ei tunta. Usutavasti peegeldab toodud number aga vähemalt suurusjärku. Kirveste hulgas võib leiuteadete ja kirveste välimuse põhjal kalme kontekstiga siduda oletuslikult 168 (20–21%) ehk laias laastus viiendiku, millest enam kui kolmandik ehk 63 kirvest kuuluvad Külasema, pisut vähem – 41 – Karlova, 3 Fatjanovo, 22 teravakannaliste ning 14 teravovaalsete tüüpi. Kalmest pärinevaks eristasin ka mõned lihtsad ja hilised, ühtekokku 11 eksemplari. Esitatud numbrid peegeldavad suuresti olukorda, mis nähtus juba olemasoleva kalmeinventari põhjal, ehkki teravakannaliste ja teravovaalsete osakaal kahe varasema venekirve tüübi kõrval „kalmekirveste” hulgas võib tegelikkuses väiksem olla.

Kalme konteksti võib eristada järgmiste „tüüpiliste” situatsioonide puhul:

(1) Kõigepealt on eristatavad leiuteated, kus mainitakse lisaks kirve leidmisele ka luid. Nagu selgub, ilmuvad sellised teated kõige sagedamini kahe varasema venekirve tüübi puhul.

Tabel 2. Valik kivist kirve leide, mille teates on mainitud inimluid.

Leiukoht	Kirve tüüp	Kirve asukoht	Kirjandus
Kamali küla, Sosi talu (Halliste khk)	Külasema	AI 2257	Tõnisson 1931, 20; Noppel 1926, 6
Reiu küla, Kambi-Jaagu talu (Pärnu khk)	tilgakujuline	AI 2490: 56	Parmas 1923, 33
Kaliküla (Haljala khk)	Külasema	AI 4247	AI leiukataloog
Kuremaa mõis (Palamuse khk)	venekirves	TM A 5	TM leiukataloog

(2) Järgmisena tuleb nimetada „kalmekirveste” mõõdu ja välimusega kirved, mis on leitud kruusa- või liivakünkast, kruusaseljandikult, moreenikünkast või muidu madalamal maastikul eristuvast kõrgendikust:

Tabel 3. Valik tõenäolisi „kalmekirveid”.

Leiukoht	Kirve tüüp	Kirve asukoht	Kirve pikkus	Kirjandus
Aseri karjäär (Viru-Nigula khk)	Karlova	AM A 509	19 cm	AM leiukataloog
Põllküla, kõrgemalt kohalt põllul (Harju-Madise khk)	Fatjanovo	AM A 60: 1	20,5 cm	Tallgren 1922, 64; Nigul 1923a, 1; Jaanits jt 1982, 113
Kõnnu küla liivaaugust (Püha khk)	Karlova	SM 5711 A 303	19 cm	SM leiukataloog
Kaarma, Maleva kolhoosi liivaaugust	Külasema	SM 7258 A 323	17,5 cm	SM leiukataloog

(Kaarma khk)				
Liiva-Putla kruusakarjäärast (Püha khk)	terava-kannaline	SM 7446 A 326	18 cm	SM leiukataloog
Kaberla mäest (Kuusalu khk)	Karlova	AI 2490: 33	16,6 cm	AI leiukataloog
Kunda Ojaküla, liivakünkast (Viru-Nigula khk)	Külasema	kadunud		Määr 1922; Püss 1932
Tõhelgi küla, kõrgemast künkast (Harju-Jaani khk)	terav-ovaalne	AI 3742	23 cm	AI leiukataloog

(3) analoogia põhjal Tikaga võib eraldi välja tuua suure kivi kõrvalt või alt leitud kirved¹²²:

Tabel 4. Valik kivikirve leiukohti, mis seonduvad rändrahnuga.

Leiukoht	Kirve tüüp	Kirve asukoht	Kirve pikkus	Kirjandus
Ellamaa küla (Mihkli khk)	venekirves	omaniku käes	15 cm	Koit 1934, 5
Tamna küla (Rakvere khk)	terava-kannaline	AI 5222: 1		Jaanits 1985, 33
Nõmme küla (Karja khk)	Karlova	AI K 91: 28	19 cm	Leinbock 1922, 3; SM leiukataloog
Ristiküla (Pärnu khk)	Külasema	AI 4414		AI leiukataloog
Kroodi küla (Jõelähtme khk)	hageby	AI 2490: 22		Indreko 1924; Jaanits 1985, joon 11:3

(4) kalmele võivad viidata ka kohad, kust on leitud teisi esemeid, eeldusel, et esemed või vähemalt venekirves, on terved: Jõgeva mõisast teravakannaline kirves koos nooleotsaga (Laiuse khk, AI 689), Kildemaa külast koos Külasema tüüpi ja teravakannaline kirves (Tori khk, mõlemad kadunud).

(5) tähele tuleb panna eraldi välja toodud kirve leidmise sügavust, mis fikseeritud matuste puhul kõigub 1 jalast¹²³ näiteks Kisuveres kuni 2,5 jalani, näiteks on luustikud registreeritud Kunilas 1,5–2, Külasemas 1,5, Mäemõisas 2–2,5, Haapsis 2 ja Saia külas samuti 2 jala sügavusel. Ilmselt on matustega tegemist ka järgmistes kohtades:

Tabel 5. Valik kivikirveid, mis on leitud nn matusesügavuselt.

Leiukoht	Kirve tüüp	Kirve asukoht	Haua sügavus	Kirjandus
Jõgeva mõis (Laiuse)	terava-	AI 689	2 jalga	Moora 1921a, 1

¹²² Allikakriitiliselt lähenedes peab muidugi mainima, et suur kivi võib hilisematesse kirjeldustesse sattunud, et aidata kirveleidu meeles hoida, ent samas on selge, et kalmed olid kuidagi maa peal tähistatud ning miks mitte eeldada, et suur kivi just haua tähiseks oli.

¹²³ 1 jalg = 30,48 cm

khk)	kannaline			
Suigu-Jaani talu (Kolga-Jaani khk)	terava- kannaline	ViM 1971 A 8	2 jalga	
Kamali küla (Halliste khk)	Külasema	AI 2257	2,5 jalga	Tõnisson 1931; Noppel 1926
Tartu linn, Jaama ja Roosi tn nurgal	Fatjanovo	AI 2551: 1	2–3 jalga	Jaanits 1973, 73; Äyräpää 1952, 88

On palju selliseid kirveid, mille puhul on kerge erinevates võimalikes ladestuskontekstides kahtlema hakata. Näiteks on Salukülas (Jaani khk) Kooljamäe või Kõrgemäe nime all tuntud külakalmistust põletamata luude, sõrmuste, kettide ja helmeste kõrval leitud 1 jala sügavuselt kruusa seest ka kaks venekirvest, üks neist Karlova tüüpi (AI 2485: 14) (vt Laur 1922, 7; Tallgren jt 1924, 9). Kas siin võib olla tegemist kivist kirvestega, mis olnud panuseks külakalmistus või hoopis nõorkeraamika aegse matmiskohaga, kuhu mingil põhjusel keskajal taas matma hakati? Sekundaarse konteksti ja kiviaegse kalmistu vahekorra üle võib arutleda ka nn Kaarma lahinguvälja¹²⁴ materjaliga tutvudes – seal on maalinna alt männimetsast tuiskliiva seest leitud kirveid, odaotsi, kilbikübar, hobuse suuraudu, ehteid, rihma- ja noatupenaastusid ning kaks silmaga kivikirvest, mõlemad Karlova tüüpi ning vastavad ka „kalmekirveste” pikkusele. Muu leiumaterjali järgi võib tegemist olla ka muinasaja lõpu kalmistuga, kus taas ei saaks välistada kiviaegse kalmistu põhja või kirveste sekundaarset ärakasutamist hilisemas matuserituaalis.¹²⁵ Kolmanda näitena võib tuua 17,4 cm pikkuse Karlova tüüpi „kalmekirve” leidmise Reo kalmistult (Püha khk, SM 7804 A 689) 1,7 m sügavuselt, mida on tavapärase 30–60 cm sügavuste haudade kohta nõorkeraamika kultuuri kontekstis ehk liiga palju¹²⁶. Siin võib ühe interpretatsioonina kaaluda mõtet kirvega leitud luustiku ümbermatmisest kaasaegsele kalmistule.

Ülaltoodu taustal usun, et venekirvestele ja eriti Külasema ja Karlova tüübile sai osaks veidi teistsugune kohtlemine kui muudele silmaga kivikirvestele. Nähtavasti on see komme matta koos kivikirvega olnud omane vaid nendele kahele kirvetüübile. Nn „matusekirveste” puhul paistab silma nende vähene kasutamine, ent siiski pidev kaasaskandmine. Lihtsaid ja hiliseid silmaga kirveid ei ole matustest leitud, ehkki üksikud teated seovad neid potentsiaalsete matustega. Seega välistada ei saa ka nende asetamist hauapanuseks, ent ilmselt on neid valdavalt deponeeritud siiski kuidagi teisiti. Samas ei või välistada, et suur osa kirveid

¹²⁴ Väidetavalt koht, kus eestlased 1261. aastal pidasid maha lahingu sakslastega (Tallgren jt 1924, 13–14).

¹²⁵ Osade rahvusromantiliste allikate järgi kasutati kivikirveid muistses vabadusvõitluses muude relvade kõrval. Tsiteerides Garlieb Merkelit: „Nende sõjariistad selle vastu oliwad aga veel hoopis lihtsad. Nuiad, odad, mõegad ja kiwitapperid oliwad ainsamad riistad, millega eestlane lahingus võitles, ja enese kaitsmiseks tarwitas ta ainult wast puust kilpi.” (Merkel 1798, 254, tõlge eesti keelde: Tombach 1909, 120–121).

¹²⁶ Samas on Ardu luustikud leitud 80–90 cm (Indreko 1931) ja 1–1,25 m sügavuselt (Saadre 1936).

on matusega seostatavad ka lihtsate ja hiliste kirveste ajal, ent matusekombestik on muutunud – kas on surnu maa peale jäetud või on tegemist põletusmatustega, igal juhul ei ole luud säilinud või on raskesti märgatavad, mistõttu ei ole neid ka kirveste leidudega otseselt seostatud.

4.2.2. Kirved asulas

Eespool on korduvalt välja toodud, et asulakohtadest leitakse peaaesjalikult kirveste fragmente ja peaaegu mitte kunagi terveid kirveid. Sellest on näiteid nii Eesti materjalist kui ka mujalt naabermaadest ning näib, et nähtus on olemas nii nõorkeraamika kultuuris kui hilisemal ajal. Etnograafiliste ja etnoarheoloogiliste paralleelide taustal tundub, et tegemist on universaalse käitumistavaga mitte jätta terveid ja kasutuspotentsiaaliga ning isiklike esemeid lahkudes asulatesse maha. Põhimõtteliselt võib igat fragmentaarset kirvest vaadata kui potentsiaalset asulaleidu, ent päris nii lihtne see siiski ei ole. Paljud kirved võivad olla läinud katki pärast leidmist ja sellisel juhul teiste esemetega koos leitud kirves võib viidata hoopis kalmele. Kisuvere, Põdruse, Tutku näidete varal võib oletada, et teraosad võivad ka ise kalmele osutada.

Kokku 820 juhuleiuna saadud kirvest 123 (14%) võivad olla leitud asulatest. Neist suurima osa moodustavad terafragmendid (57), vähem on kannaoosi (37), muid katkeid (21) ning pikuti pooleks läinud kirveid (4), viie eksemplari puhul võib kahtlustada asulasse jäetud tervet kirvest. Asulatega seotud teraosade arv on proportsioonis kõikide terakatketega juhuleidude hulgas kokku (vastavalt 98 tera- ja 60 kannaosade kokku), kusjuures teraosade peaaegu kaks korda suurem hulk on seletamatu, eriti kui arvestada, et purunenud kirvestest jäävad üle just kannaosad, samas kui enamalt jaolt on teraosad võimalik sekundaarse augu sissepuurimise läbi taaskasutatavaks muuta ning paljudel juhtudel on seda ka tehtud (tera- ja kannaosade erinevast interpreteerimisest lähemalt vt 2.3.4.).

Eespool kirjutasin, et kirve katke võis asulasse jääda (kui ülejäänud kasutuskõlblik kraam oli eemaldatud) juhul, kui tal puudus praktiline kasutusväärtus pärast purunemist. Nii tera- kui kannaosadel on mingil määral kasutusväärtus olemas, sest esimestele saab uue silma sisse puurida ning viimaseid võib kasutada nn improviseeritud või juhuslike tööriistadena, ent enamasti neid siiski tööriistadena ei tajuta ning asula mahajätmisel neid kaasa pole võetud. Vahel juhtub, et kirves läheb katki pikuti, ning sellisel juhul järelejäänud katked on mõlemad taastamatud, sama moodi on täiesti kasutuskõlblikud fragmendid silmaosast, kus taaskasutatavaid katkeid ei ole. Just selliste kirveste puhul võib esmajärjekorras otsida asulaleidu, ehkki põhimõtteliselt võiksid need viidata ka kohale, kus kirves on purunenud ja

kuhu ta seejärel on visatud. Silmaga kivikirveste fragmendid arheoloogiliselt fikseeritud kontekstidest osutavad asulakohtadele: Asvast, Ridalast, Kääpast, Kullamäelt, Lemmetsast ning Kunda Lammasmäelt on saadud silmaga kirveste tükke, kusjuures päris mitme puhul on tegemist tõepoolest väga väikeste fragmentidega, mille puhul taaskasutamine ei tule mitte mingil juhul kõne alla. See asjaolu aga viitab omakorda sellele, kuivõrd palju võib olla asulakohtades kilde silmaga kirvestest, mida aga sellistena enam ära ei ole võimalik tunda.

Asulakohtadena tulevad arvesse: (1) kohad, kust on lisaks kirvele leitud kivitalb/kivitalbu: näiteks on Kõõru külast leitud koos venekirve katke ning talb (Kihelkonna khk) (Tallgren jt 1924, 59), Ellamaa külast suure kivi alt silmaga kirves ning talb (Mihkli khk) (Koit 1934). Nende mõlema puhul on isegi suurema tõenäosusega tegemist hoopis kalmega, viimase puhul ei saa välistada ka ohvrikohta; (2) kindlamana võib seega asulateks pidada kohti, kust on saadud lisaks kirve fragmendile, eelkõige taaskasutatule katkele, ka tulekivi- ja kvartsikilde ning keraamikat. Vaid väga vähesed teated mainivad keraamika leidmist ja enamasti on potikillud kadunud või osutuvad märgatavalt hilisemaks kui kivikirved või nende katked. Viimasel juhul võib muidugi oletada, et tegemist on kivikirve sekundaarse kasutusega ning kirvekatke ongi asulasse sattunud mingi hilisema perioodi asustuse käigus.

Tabel 6. Tõenäoliselt asulatega seonduvad kivikirved.

Leiukoht	Kirve tüüp	Kirve asukoht	Muu materjal	Kirjandus
Linnanõmme küla (Torma khk)	lihtne, pikuti purunenud	AI 2490: 63	tulekivikillud	Moora 1921b
Suigu-Jaani talu (Kolga-Jaani khk)	Külasema, kannaos	AI 3270: 1	leease, tulekivikillud	Indreko 1933; Jaanits 1973, 60
Kõpu küla (Reigi khk)	teravakanna-line, katke	kadunud	tulekivikillud	Laid 1923a, 1
Lõve vald, Käära talu (Helme khk)	lihtne, teraos	AI 3665: 3	kaks talba	Lõugas & Selirand 1988, 335
Roja küla (Vändra khk)	lihtne, teraos	AI 3719	tulekivikillud	Saadre 1938
Kaavere küla (Kolga-Jaani khk)	lihte, pikuti purunenud	PäMu 3 A 606 Bo 127	tulekivikillud	Anni 1921, 16

(3) Kohad, kus on leitud koos mitmeid silmaga kirveste katkeid: siin ja eelmise punkti juures võib tegelikult rääkida kogu Kolga-Jaani voorestikust ning Pärnu jõe kallastest erilise rõhuasetusega harujõgede suubumiskohtadele Pärnu jõkke, sest just nendest kohtadest on leitud suurel hulgal nii talbu kui silmaga kirveid ja nende katkeid ning muud kiviaegset materjali. Nii on Kolga-Jaani voortelt kirvekatkeid ning tulekivikilde leitud Suigu-Jaani talu, Leie küla Märdi talu, Kaavere küla Sibari talu, Lätkalu küla Esku Vihu talu maalt (vt Anni

1921). Ent kuna enamasti neis kohtades pole fikseeritud keraamikat, on silmaga kirveste katkete ja tulekivimaterjali sidumine ühe perioodiga enam kui küsitav. Pigem on tegemist looduslikult soodsate kohtadega, kuhu lühemate või pikemate vaheaegade järel on taas tagasi tulnud.

On kahetsusväärne, et valdavalt ei ole fragmentide leiukohtade inspekteerimisel saadud varast keraamikat, mis lubaks neis kohtades oletada kirveste valmistamise ja kasutamise aegset elupaika. Juuru kihelkonnas kontrolliti lameselgse kirve kannaosale leiukohta Oela külas ning lihtsa või hilise kirve katket Hõreda külas. Mõlema puhul oli tegemist väga täpselt lokaliseeritud leiukohtadega, sellest hoolimata jäid potentsiaalsed kivi- ja/või pronksiaegsed asulakohad fikseerimata. Küll aga on Hõredal tüsedal kultuurkihiga raua- ja keskaegne asulakoht, mis viib mõttele, et ehk on sekundaarse kontekstiga kivikirveid juhuleidude hulgas hoopis rohkem kui seni arvata julgetud. Täpselt samamoodi peab kahetsusega möönma, et nähtavasti ei ole isegi hilisneoliitilise või pronksiaegse keraamika leidmise järel võimalik kindlalt juhuleidude, millel puudub dateeritud valmistamise ning kasutamise aeg, nendega siduda.

Nagu kalmete juures juba välja toodud, tuleb ka siin nimetada raskust erinevate kontekstide vahetamise üle otsustamisel. Usun, et nii mõnegi kirjelduse taga on ehk võimalik näha asula ja kalme omavahelist seost, mida realselt Eestis siiani kordagi fikseeritud ei ole, ehkki viiteid võib leida dokumenteeritud nöörikeramika kalmistutelt. Näiteks on Koki küla Sake läbikaevatud matusepaiga kõrvalt põllult leitud savinõukilde, samamoodi on Sope matmispäiga lähedalt põllult saadud mõned orgaanikasisaldusega potikillud, mis on aga täpsemaks määranguks siiski liiga väikesed. Skandinaavias on asula ja kalme seost mõnevõrra suudetud registreerida: näiteks Dagstorp 11, kus nöörikeramika elamujäänuste kõrval avastati 9 sama kultuuriperioodi kuuluvat üksteise järel reas paiknevat hauda, nn *linjegravfält* (Andersson 2003, 148–149)¹²⁷. Malmer on Rootsis koguni eristanud nn kalme-asulad, mille osakaal on ligikaudu viiendik kõikidest kalmetest. Kalme-asulad eristuvad kahel viisil: esiteks markeerivad asulat savinõukillud kalmes, mis sattusid sinna haa kinniajamisel; teiseks viitavad kalme-asulale osaliselt keraamika ja asulamaterjaliga täidetud lohud kalmete peal (Malmer 2002, 144). Seega, tõenäoliselt ei ole ka meil kalme ja asulakoht paiknenud üksteisest kaugemal kui 100–200 m. Asula ja kalme seosele võivad viidata Käosaarelt leitud arvukad kirved (vt Anni 1921; Indreko 1935, 33, Indreko 1933), mille hulgas on nii katkeid kui terveid eksemplare, kahjuks ei ole Käosaarelt ühtegi plaani ega

¹²⁷ Samas ei ole selge, kas kalmistu ja asulakoht on täpselt samaaegsed.

täpsemat kirjeldus, mis aitaks kirveste leiukohti maastikul rekonstrueerida. Teise võimaliku kalme-asula kombinatsioonina võib nimetada Koki küla Jaagu talu (Kihelkonna khk) leiukohta (Moora 1922), kust on leitud kolm silmaga kirve fragmenti (Külasema kannaos, äärmiselt murenenud ja määramatu kirve kannaos, lihtsa või hilise kirve teraos), ehkki kahe puhul on räägitud tervena leidmisest. Lisaks on samast saadud ka tulekivist odaots. Kolmanda näitena sobib siia ritta Lemmetsa (Audru khk), registreeritud nöörikeramika kultuuri asulakoht, kust on muuhulgas leitud ka ilmselt hilise kirve teraos (Kriiska & Saluäär 2000). Samalt põllult on saadud ka venekirves, mis võib osutada aga kalmele.

4.2.3. Kirved ohvri- ja peitleiuna

Kuna Eestis ühtegi silmaga kivikirve ohvri- ega peitleidu registreeritud ei ole, siis tuleb siinkohal toetuda teistele allikatele, mis eelistavad teatud leiukonteksti ja eseme vormi teistele. Üksikleidudest koosnevat ohverdamist on peetud üheks nöörikeramika kultuuri individuaalsust kinnitavaks nähtuseks (Karsten 1994, 189; Rech 1979, 77), samas nn finaalse neoliitikumi tulekivist pistodasid on ladestatud samamoodi üksikuna (Karsten 1994, 190), seega võib oletada sarnaste ohverdamispõhimõtete jätkumist läbi pronksiaja. Skandinaavia näidete varal võib teatud kindlusega väita, et üksikohvrite tekkimisega nöörikeramika perioodil on seotud fragmentaarsete esemete ilmumine ohvrileidudesse (Karsten 1994, 189), samas kui pikad ja kahjustamata eksemplarid on asetatud aaretesse/peitleidudesse (Olausson 1983, 22). Kuna Karsteni järgi on kuivamaaohvrite osakaal päris suur, siis näib mõneti keeruline eristada kalmeid ja ohvrileide. Olukord laheneb mõnevõrra, kui aktsepteerida Skandinaavias välja pakutud mustrit, et ohverdatud venekirved esinevad valdavalt märgaladel ning kuivale maale on ohverdatud pigem lihtsaid silmaga kirveid. Ohvrileidudena võivad esineda ka kirveste katked, ent need on valdavalt kasutuspotentsiaaliga teraosad, kuhu on juba hakatud või veel pole jõutud uut auku sisse puurida (Karsten 1994, 189). See annab võimaluse mingil määral eristada asulaleide ning ohvrileide, ent kuna teraosad on fragmentide hulgas peaaegu kaks korda arvukamad, siis nähtavasti ei saa kõiki potentsiaaliga teraosi ka ohvrileiuks pidada, näiteks võib tuua „teise augu võimalusega” kirve Lemmetsa asulast. Siinkohal peab aga meelde tuletama ebaselget piiri ilmalike ja religioosete praktikate vahel muinasaja kontekstis, mis annab võimaluse eristada ka asulaohvreid. Vältimaks spekulatsioonidega liiale minemist, võib teraosi siiski pigem asulaleidudega siduda, välja arvatud juhul, kui mitte miski muu (näiteks kivitöötlemisjäägid) sellele ei viita. Niisiis, ohvrileiuna võib vaadelda üksikuid silmaga kivikirveid, mis eelistatult esinevad märgalal, on

võrdlemisi lühikesed ning võivad olla ka fragmentaarsed. Peitleiuks saab pidada kirveid, mis on pikad, kahjustamata, suure kasutuspotentsiaaliga ning eelistatult mitmekaupana koos.

Vastavalt ülaltoodud parameetritele eristati registreeritud 820 silmaga kivikirve hulgas 65 ohvri- ja 11 peitleidu (vastavalt 8% ja 1,4% kõikidest kirvestest). Ohvrileidude puhul tuleb ehk kõige valulisemalt esile ülalkirjeldatud probleem, mille kohaselt me ei tea, mida, millal ning millises ulatuses on kirvestega tehtud, enne kui nad on sattunud sellesse konteksti, milles neid tänapäeval avastatakse. Just seetõttu on ohvrikonteksti teiste kõrval kõige keerulisem tuvastada, eriti kui nõustuda, et kiviaega käsitledes ei ole õige rituaalset ja profaanset käitumist üksteisest eristada. Nii ei eksisteerigi leiukonteksti, mille puhul ei võib teatud rituaalsust oletada. Kuna ohverdamise puhul puuduvad looduse poolt seatud piirangud (mis nii asula kui matusepaiga valiku puhul igal juhul rolli mängivad), ei ole ohverdamist välistavaid kohti olemas. Esmapilgul võib ohvrileiu segamini ajada nii kalme- (kuivamaaohvrid), asula- (fragmentide ohvrid) kui sekundaarse kasutuse käigus ladestatud esemega (näiteks mingil põhjusel vette visatud või kukkunud ese). Õnneks on vormi ja leiusituatsiooni andmeid kombineerides mõningaid järeldusi siiski võimalik teha.

(1) Ohvrileiule näib viitavat märgala: järv, jõgi, soo, raba. Leiuteadetes kohtab päris palju kirjeldusi kirvestest, mis on leitud soost või rabast kraavide kaevamisel või turba lõikamisel, samuti on võrdlemisi ohtralt teateid järvedest, jõgedest ja ojadest leitud kirveste kohta. Näiteks on Paistu turbasoost leitud Karlova tüüpi venekirves (Paistu khk, AI 2671: 33) (Jaanits 1973, 70); lihtne kolmnurkne eksemplar on saadud Ämari rabast (Harju-Madise khk, AI 3265) (Oengo 1933; Mandel 1981); Võrtsjärvest on aga saadud teravakannaline venekirves (Tarvastu khk, AI 2490: 19) (Laid 1923b; Indreko 1935, 9).

Sageli on selliste kirveste tõlgendamisel mindud „loogilisemana” näivat teed, pidades neid juhuslikult kaotatud esemeteks. Näiteks võib tuua Kärla kihelkonnast Sõmera külast leitud väga ilusa ja üle pinna lihvitud absoluutselt terve Tatermaa tüüpi kivikirve. Leiukohta inspekteerimas käinud Vello Lõugas järeldas, et kirves leiti omaaegsest madalast veekogust, paarisaja meetri kaugusel liivaka pinnasega viljakatest põldudest, lisades, et kirves on kaotatud (Lõugas 1974). Juhul, kui kirves on oma esialgse (kiviaegse) ladestuse kohas, siis võib just siin oletada ohvrileidu: viljaka põllu lähedus võib isegi pakkuda võimaliku ohverdamise motiivi – tõenäoliselt põldu harinud ja kalastanud inimeste jaoks võis olla oluline ladestada kirves põllu ja vee piirile.

Loomulikult ei saa järvede ja jõgede põhjast leitud kirveste puhul päriselt välistada kogemata kaotamist. Nii selgus kivikirvega jäässe kalapüügiaugu raiumise eksperimentide käigus (vt 1.4.1), et kui ese ei ole piisavalt kindlalt varre külge fikseeritud, siis on

põhimõtteliselt võimalik see valmisraiutud auku ära kaotada. Kuna olemasoleva kirjanduse järgi võib oletada, et märgaladele võidi ohverdada ükskõik millist tüüpi või millises seisukorras olevaid kirveid, siis on siin praktiliselt võimatu kindlaks teha sekundaarset kasutust – ükskõik mis põhjusel võidi kirves vette või sohu visata või kaotada ka kiviajast märgatavalt hilisemal perioodil.

(2) Ohverdada võidi ka kuivale maale, näiteks suure kivi kõrvale või alla, tegemist võib olla ka tänapäeval füüsilisel maastikul eristamatute ohverdamismotiividega viljakale põllule, põllu ja metsa, põllu ja vee jne piirile. Viimasel juhul on aga võimatu kirvest just ohvrikontekstiga siduda ning arvestada tuleb võimaliku matmiskohaga. Skandinaavia paralleelide põhjal on tõenäoline, et venekirveid ei ole ohverdatud kuivale maale, seega võib suure kivi juurest või põldudel kruusaküngastest leitud venekirveste puhul oletada reaalse matuse juures olnud või vähemalt surnut tähistanud eset. Samas on võimalik, et kuivamaaohvriga on tegemist näiteks hiliste ja lihtsate silmaga kirveste puhul.

(3) Lisaks otsustamisele leiuteadete põhjal võib mõnel juhul ohverdamispraktikat oletada ka kirve vormiliste parameetrite kaudu. Kui peitleidudes domineerivad pikad ja täiesti kasutamata potentsiaaliga kirved, siis ohverdatud on nii-öelda lõppeva potentsiaaliga esemeid – kulunud, ent terveid või katkiseid, aga ümbertöödeldavaid eksemplare. Näiteks on Vihasoo külast leitud venekirvest ümbertöödeldud eksemplar (Kuusalu khk, AI 2671: 36) (Parmas 1925); mõlema tömbistatud otsaga Karlova tüüpi venekirves on saadud Paistu külast (Paistu khk, AI 2671: 33) (Jaanits 1973, 70); Palmse mõisa lähedalt Kirbu ojast on aga välja tulnud teravakannalise venekirve teraosa (Haljala khk, AI 4438) (Lang 2000a, 75).

Pikalt kasutatud ja seetõttu teatud väärtuse saavutanud kirveste ohverdamise eesmärk ei pruukinud olla kõrgemate jõudude heasoovlikkuse tagamine, pigem võis motiiviks olla teatud seisu jõudnud esemete „ära paigutamine” kindlate reeglite järgi, mis määrasid ära ladestamise koha, aja ja viisi. Samalaadset reegleid järgivat deponeerimist, mis lähtub eseme enda „ärapanemise” ja mitte selle vahendajana kasutamise vajadusest, võib jälgida võõramaist päritolu esemete puhul, mis Eesti alalt leitud silmaga kirveste puhul on valdavalt hilised – rombikujulised ja Hageby tüüpi kirved. On märkimisväärne, et just need silmaga kivikirveste hulgas harvaesinevad tüübid seostuvad ka leiuinformatsiooni järgides eelkõige ohvritega: näiteks on Hageby tüüpi kirves leitud Karja ja Nõmme külade vahelt Katessoost (Karja khk, SM 9763: 2 A 1381); rombikujuline kirves on saadud Koogi jõest (Äksi khk, AI 3812: 1) (Tootsi 1999, 25).

Peitleiu tähtsaimaks parameetriks on peetud pikki ja kahjustamata esemeid, sageli toorikuid, ning nende peitmise motiiviks nn tootja- või kaupmeheladusid, mis aga üksikute

silmaga kirveste leidude puhul vaevalt mõeldav seletus on. Siiski etnograafilisest materjalist nähtub, et kirveid peidetakse ka üksikult, ent sellisel juhul on eesmärgiks eseme turvaline säilitamine (vt nt Schiffer 1987, 79). Kui kaaluda viimast, siis ei ole nii lihtsalt võimalik eristada ohvri- ja peitleidu ehk rituaalsel (mitte tagasisaadaval) ja profaansel (tagasisaadaval) eesmärgil deponeeritud eset, sest sellisel juhul ei mängi kirve pikkus enam suuremat rolli. Sellest hoolimata olen järgnevad kirved julgenud eristada ka säilitamise eesmärgil peidetutena:

Tabel 7. Valik kivist kirveid, mis on ilmselt peidetud säilitamise eesmärgil.

Leiuukoht	Kirve tüüp	Kirve asukoht	Kirve pikkus	Kirjandus
Hirmuste küla (Kärla khk), kõrgemalt seljandikult	ovaalne	AI 4246: 1	27 cm	AI leiukataloog
Odiste küla (Kolga-Jaani khk)	toorik	PäMu 3 A 690 Bo 284		Bolz 1914
Haljala (Haljala khk)	ovaalne	RM A 34	24,5 cm	RM leiukataloog
Avanduse küla (Simuna khk)	terava-kannaline	RM A 45	28 cm	RM leiukataloog
Viitna küla (Haljala khk)	hageby	RM A 47	32 cm	Jaanits jt 1982, 116; Jaanits 1985, 34

4.2.4. Kirved sekundaarses kasutuses

Juhuleidude võimaliku sekundaarse konteksti eristamise suurim probleem on see, et selliselt deponeeritud või juhuslikult maapinda sattunud kirveste puhul ei pruugi vormil ega välisel väljanägemisel suuremat tähtsust olla. Sekundaarne kasutus võib, ent ei pruugi kaasa tuua kindlasti sellistena eristatavaid jälgi. Näiteks ei ole võimalik tuvastada jälgi „piksenoolena” kasutamisest, kas kaitsva-maagilise või rahvameditsiinis vajaliku esemena¹²⁸. Eraldi probleemse rühma moodustavad kirved, millel on teine varre auk pärast purunemist sisse puuritud. Selliste puhul olen siiski oletanud, et tegemist on primaarse kontekstiga, sest pole teada, kas kasutamise, purunemise ja ümbertöötamise vahel on olnud pikk aeg või on kasutus järjepidev. Kui sekundaarseks pidada eelkõige selliseid kontekste, kus viis, kuidas kirvest tajuti kõige laiemas tähenduses, on oma valmistamise ajaga võrreldes muutunud (nagu olen seda ülal ise teinud, vt ptk 3), viitab topeltsilmaga ese siiski esmasele kontekstile. Sekundaarseks olen lugenud aga kirved, millel esineb jälgi veidrast lihvimisest, näiteks

¹²⁸ Teatud juhtudel võis meditsiinis kasutamine kirvestel sekundaarseid jälgi tekitada küll, näiteks Vinni mõisast leitud ovaalset kirvest (Rakvere khk, AI 3551) on peetud „piksekiviks” ja sellelt „raitud rabanduse rohtu” (AI leiukataloog); Altkülalt on saadud kolmnurkne kirves, mille ära täksitud pinnaga käib kaasas legend, et kirvest on kasutatud pikalt arstimisriistana (Kullamaa khk, AI 2671: 27) (Uustalu 1932, 2).

Tallinnast Ülemiste kaldalt saadud lihtsa või hilise kirve teraosa (AM A 425), või mille tera on selgelt hilisema pruukimise käigus ebasümmeetriliseks lihvitud, näiteks Kõnnust saadud kirves (Räpina khk, AI 6013), mistõttu ese on muutunud sihtotstarbliseks tööks kõlbmatuks. Sekundaarse konteksti kasuks otsustamist lihtsustab leiuteates toodud informatsioon, mis teatud juhtudel osutab võimalikule hilisemale kasutusele ja ladestamisele mingil muul viisil kui ülalkirjeldatud kalmetes, asulakohtades ning ohvri- või peitleiuna.

Sekundaarse konteksti sees tuleb vahet teha laias laastus kesk- ja uusaegse ning kiviaja/pronksiaja ja keskaja vahele jääva perioodi (peaasjalikult rauaaegse) kasutuse vahel, ehkki selget piiri pole kahe jaotuse vahele alati võimalik tõmmata. Käesolevas töös oletan 820 kirvest 67 (8%) puhul sekundaarset ladestamiselset konteksti. Erinevalt eelmistest kontekstidest, kus otsuse tegemisel oli abiks ka kirveste välimus, oletasin, et sekundaarse kasutuse ja ladestuse puhul ei ole kirve tüüp (s.o väline kuju ja vorm)¹²⁹ ja fragmentaarsus oluline. Seega on järeldused tehtud lähtuvalt leiuteates toodud viidetest, kui võimalik, on arvestatud ka sekundaarse kasutuse jälgi kirve pinnal.

Kivikirved rauaaegsetes kivikalmetes – selle nähtuse tähendusel ei ole siin enam vajadust pikemalt peatuda, võimalik, et tegemist on anomaalsete esemete „ärakasutamisega” mõnel maagilisel põhjusel, teise võimalusena peab nimetama kirveste kui esivanematega seotud atribuutide pruukimist rituaalsetes tegevustes. Kaevamiste käigus on kivikalmetest leitud kolm kirvest: kaks terafragmenti Piila viikingiaegsest ja Tõnija rooma rauaaegsest matusekohast Saaremaal ning toorik Lülle laevkalmest. Enam-vähem kindlateks samalaadseteks leidudeks võib pidada registreeritud kalmetest saadud esemeid, nt Rootsiküla Suurvarest, Utria Papikivikust, Raiste kalmest, Kuude kalme kohalt (täpsem kirjeldus vt 3.1). Lisaks on aga palju teateid kirveste leidmisest erinevate kihuhunnikute¹³⁰ ja nn ahjuvarede seest, mis võivad osaliselt viidata kivikalmetele, ent sageli on selliste teadete põhjal õige vare ülesleidmine võimatu või pole seda hilisema maaparanduse tõttu enam alleski.

Tabel 8. Valik kivikirveid, mis on leitud kivivaredest.

Leiukoht	Kirve tüüp	Kirve asukoht	Leiusituatsioon	Kirjandus
Müüsleri küla (Peetri khk)	teravakanna-line, kand	AI 3619	leitud koos inimluudega väikese	AI leiukataloog

¹²⁹ Et kirve vormil ja töötlusel ei ole sekundaarse kasutuse puhul olulist tähtsust olnud, näitab erinevate tüüpide suhteliselt võrdne arv selles alajaotuses, mis kõigub minimaalsest neljast maksimaalse kümne kirveni.

¹³⁰ Sageli räägitakse põllult kokkukojatud kivide hunnikust, ent ainult pärimuse põhjal ei ole võimalik põllukivihunnikut ja kivikalmet üksteisest eristada. Samas kirve leidmine muinas- või ka keskaegsest põllukivihunnikust on samuti märkimisväärne, sest tegemist ei pruugi olla lihtsalt kiviga teiste samasuguste hulgas. Kalmete ja põllukivihunnikute teatud sarnasele tajumisele võivad viidata kivikalmete kaasaegsetest (noorema pronksi- ja eelrooma rauaaegsetest) põllukivihunnikutes leitud kvartsi- ja kivikillud (Lang 1996, 249–258).

			kivihunniku äravedamisel	
Põitse küla (Muhu khk)	Külasema ¹³¹	SM 4701 A 283	põllul asuvast kivivarest	SM leiukataloog
Paasvere küla (Simuna khk)	silmaga kivikirve katke	kadunud	kivivare seest	Soom 1924
Peraküla (Karksi khk)	lameselgne	AI 2490: 7	kivivarest	Liigant 1926, 43

Ahjuvared aga võivad viidata ka hoopis hilisemale sekundaarsele kontekstile, kus kirvest on juba tajutud „piksenoolena” ning seda on hoitud seina sees või lävepaku kohal või all, näiteks on saadud silmaga kirves Lüganuse kihelkonnast Purtse-Aho külas Neero talu lähedal asuvast ahervarest, mille kohal vanade inimeste sõnul olnud 80 aastat eest mingi hoone, „ahjukivide vahelt” leitud Karlova tüüpi kivikirve katke (Tapner 1935).

Lisaks kivikalmetele on kirveid leitud ka hilisematest matusepaikadest, näiteks on Külasema tüüpi kirves leitud Kaarma kihelkonna Udvere küla hilisrauaaegsest kalmistust „Liivamäest” (AI K 91: 43) (Tallgren jt 1924, 15, 23). Kuna tegemist on 21 cm pikkuse proportsionaalse venekirvega, siis võib tegemist olla ka nörkeraamika kultuuri matmispaigaga, kuhu on hilisem kihistus paralleelselt kõrvale ja/või peale tekkinud (rohkem näiteid vt 4.2.1); Hargla kihelkonna Horstipalu külakalmistust leitud kivikirve (Kivirähk 1927), Ulge talu „Haudemäest” saadud lihtsa või hilise kirve teraosa (Kolga-Jaani khk, TÜ 479) ning Avaste külas asuvalt arvatavalt kabeliasemelt (külakalmistult?) pärineva ovaalse pikuti purunenud kirve (Vigala khk, AI 3861) puhul on juba enam tõenäoline, et esemed on mainitud keskaegsetesse matustesse asetatud kui „piksenool” – kurja eest kaitsev ese.

Kirveste tajumine „piksenooltena” seostub hilise sekundaarse kontekstiga, sellised kirved on leitud hooneasemete seest või kõrvalt, nendega liituvad ka nn ahjuvarede leiud, millest eespool ka põgusalt juttu oli. Kõigepealt tuleb Lihula keskaegse linna kultuurkihist leitud kahe kirve katke kõrval nimetada ka Tartu linnast samuti keskaegsest kihist ilmselt puutünni alt¹³² saadud silmaga kirve katket. Nähtavasti võib „piksenooltega” siduda ka Pada asulast saadud kahe lihtsa kivikirve teraosa. Tundub, et hilise sekundaarse konteksti kirved on kõik fragmendid, justkui järgides asulatest leitud kirveste parameetreid. Nähtavasti on see siiski juhuslik kokkusattumus, sest ilmselt ei muutnud purunemine maagilise eseme kaitsvat jõudu väiksemaks. Ei ole välistatud, et kirveid võidi sekundaarselt isegi tahtlikult pooleks teha, et sedaviisi suurendada maagiliste esemete arvu. Leiuteadete järgi võib tuvastada veel

¹³¹ Kirve pikkus (16,5 cm) ning teised välised parameetrid osutavad, et algselt võis kirves olla mõnes nörkeraamika kultuuri matuses hauapanuseks.

¹³² A. Kriiska, suuline kommentaar autorile.

hilises sekundaarses kontekstis ilmunud kirveid. Näiteks on Patkül last talu varemete juurest leitud lameselgne kirves (Helme khk, VaM 1590 A 27) (Valk 1987, 78). Lihtne tilgakujuline kivikirves on saadud Läsna külast põllult maja varemete juurest (Kadrina khk, RM A 18) ning teravakannaline kirves Pärassaare külast ahjuvare alt (Suure-Jaani khk) (Markus ja Allik 1923, 9).

Loomulikult ei pea majavaremetest leitud kirveste puhul ilmtingimata kaitsemaagiliste esemetega tegemist olema. Arvesse tuleks võtta ka võimalikku omalaadset antikvaarset huvi, mille heaks näiteks on kiviesemete leid Vatkust (vt Lang 2000a, 70). Koovälja külast on talu sauna vundamendi ehitusmaterjalide hulgast leitud lihtne kolmnurkne kivikirves (Rakvere khk, AI 3514) ning Lüiste külast vana toa asemelt „riista kuuri” kohalt (Indreko 1925, 102) saadud silmaga kirves (Vändra khk, PāMu Bo 14). Samasse võib lisada teated arvukatest vana kolu hulgast leitud kirvestest, mille puhul ei saa välista nende pidamist olulisteks kaitsemaagilisteks riistadeks enne vanakraami hulka sattumist. Sellest hoolimata võib oletada, et suur osa elanikkonnast tundis legendi „piksenooltest” ning tõenäoliselt ka vajadusel lähtus sellest mingil määral oma elu korraldamises.

5. Kokkuvõte

Kõige laiemas mõttes on käesolev töö materiaalsest kultuurist – olgu siis lihtsalt asjadest, „elulooga” esemetest või erinevate spetsiifilisemate ja üldisemate tähendustega laetud artefaktidest. Ei pea rõhutama, et esemed on ja olid minevikus olulised aksessuaarid inimeste jaoks, kes neid erinevatel viisidel tajusid (valmistasid, vaatasid, katsusid, ostsid, müüsid, parandasid, hülgasid või kasvõi mõtlesid nendest). Käesolevas töös ei leia poolehoidu paljude uurijate jaoks oluline esemete eluloo kontseptsioon, mille kohaselt on esemete ajaloolise ringluse väljaselgitamine võimalik vaid siis, kui vaatame neid elavatena. Pigem just nõustudes, et esemed ongi oma olemuselt tummad ja liikumatud, saab mõista protsessi, mille käigus tehakse „lihtsalt asjast” laia ja mitmekihilise tähendusväljaga objekt, ning näha protsesside taga seisvat tajijat – inimest, kes esemete maailma loob ja elustab.

Esemed, mis käesolevas uurimustöös lähema käsitluse alla võetakse, on juhuleiud – ilma kindla leiukontekstita erinevatel aegadel kogutud varreauguga kivikirved. Vaatluse alla tulevad juhuleidude väliste parameetritele ja leiuteadetele toetudes nende võimalikud kontekstid, mille puhul olen lisaks kolmele kiviaegsele – kalme, asulakoht, ohvri- või peitleid eristanud ka sekundaarse konteksti. Lisaks kirjalikele allikatele olen kirveste võimalike tähenduste analüüsimisel abi otsinud ka eksperimentaalarheoloogilisest lähenemisest, mis kujutab endast väärtuslikku informatsiooni eriti kirveste kasutusvõimalusi käsitledes. Teooriast praktikasse liikudes võtsin lähema vaatluse alla välitööd kirveste leiukohtadesse ning püüdsin taasluua situatsioone, mille käigus on esemed lõplikult deponeeritud.

Silmaga kivikirveid tuntakse Eesti alalt siiani aktsepteeritud kronoloogia alusel alates hilisneoliitikumist, mil nörkeraamika kultuuri traditsiooniga seostuvad venekirved. Juhuleidude suurima osa moodustavad aga nn lihtsad silmaga kivikirved – valdavalt ovaalse põhiplaaniga erineva kujuga esemed. Puudumine kindlalt dateeritud kontekstides on põhjuseks, miks nende kronoloogiline sidumine konkreetsete esiajaperioodiga on tugevalt raskendatud. Pronksiaega on dateeritud nn hilised silmaga kivikirved – viisnurksed, rombikujulised ja painutatud kannaga eksemplarid. Silmaga kivikirveste valmistamine ja kasutamine on kindlalt dateerimata, ent kindlustatud asulate leidude ning naabermaadega tõmmatud paralleelide põhjal võib oletada, et kiviesemete kasutamine on Eesti alal lõppenud hiljemalt eelrooma rauaaja jooksul, valmistamise noorimad dateeringud kuuluvad aga nähtavasti noorema pronksiaja algusesse.

Käsitletava leiurühma peamiseks levikuperioodiks on hilisneoliitikum ja vanem pronksiaeg, kusjuures esimesega seostuvad nähtavasti ka esimesed silmaga kivikirved –

venekirved – Eesti alal. Eesti nöörikeramika kultuuri peetakse üheks sõjakirveste/nöörikeramika/üksikhaudade kultuuridest, mis levisid laial alal üle Euroopa. Samamoodi nagu teisteski piirkondades on ka siin uut kultuurivoolu seletatud peamiselt immigrantide sissetulemisega, mille tõestuseks on peetud sarnaseid elemente matmistavades, majandusviisis ja esemelises materjalis. Lähipilgul on erinevusi siiski märgataval hulgal. Vähemalt Eesti ala, aga ka paljude naaberpiirkondade kohta võib kindlusega väita, et valdava enamuse elanikkonna jaoks ei tähendanud uued esemed või ideed matmisviisist erilist või paremat ideoloogiat ega motiveerinud uut kombestikku üle võtma. Sõltuvalt kogukonnast võeti üle „põnevamad” ja kasulikumad elemendid. Võib eeldada, et Eesti alal on hilisneoliitikumi jooksul algelise maahõive ja põllundusega seotud üksikpereline asustusviis järjest süvenenud, mis omakorda on tinginud pea „nähtamatud” kinnismuistised siis ja järgnenud metalliaja perioodidel. Seega võib sinise nöörikeramika kultuuri aluseks pidada autonoomset arengut koos väikeste rühmade sissetulemisega, ent välistatud ei ole ka täielik iseseisev areng, kus esemete valmistamise traditsioonid õpiti ideede ja kaubavahetuse teel.

Silmaga kivikirveste kasutusvõimalused ning tähendus oma ajas

Venekirveste ja lihtsate silmaga kivikirveste võimalikku kasutust on kirjanduses sageli erinevaks peetud. Praktilist kasutust on valdavalt oletatud lihtsate vormide puhul. Eksperimetaalarheoloogilised uuringud on tõestanud, et kõiki silmaga kirveid on võimalik praktiliselt kasutada, enamgi veel, laiema teranurga tõttu on silmaga kirved teatud raskemates puutöödes efektiivsemad kui silmata eksemplarid. Põllumajanduslikud praktikad on kivikirveste teine funktsionaalne väljund, rääkida võib alepõllunduses põletamisele eelnevast võsaraiumisest ning kasutamisest adratere ja kõblastena. Nii adratereks kui kõblasteks sobiksid teatud tingimustel nii õigeteralised kirved kui nn kõplad ehk ristiteralised kirved. Venekirveste aktiivseks praktiliseks väljundiks on kasutus nii sõja- kui jahirelvana. Põhjendamatu on väide, et venekirved on tehtud spetsiaalselt sõdimiseks ja vastavalt sellele ka kasutatud. Pigem võib neoliitikumi ja vanema pronksiaja puhul eristada topelfunktsiooniga tööriist-relvad (lihtsad silmaga kivikirved) ning relv-tööriistad (venekirved). Siiski võib algelise sõjapidamise motiive ning iseloomu vaagides kinnitada, et sellistes, oletavalt rituaalse alatooniga lahingute puhul mängis pelga rüüstamishimu ja varahankimise soovi kõrval olulisemat rolli enese tõestamine ja sotsialiseerumispüüe, mille üks osa võis olla ka spetsiaalse sõjariista tegemine. Kivikirveste sümboliseid rolle on raske eristada, kuna enamasti ei jäta need esemele eristatavaid jälgi. Kirves võib sümboliseerida praktiliselt kõike: sotsiaalset staatust, sugu, rühma kuuluvust, teatud rituaalides võib kirves

olla erinevate aspektide representatsioon, müütide elluäratus, osaline ohverdamisrituaalidest ja initsiatsiooniriitustes.

Venekirved olid laetud nii suure kasutus- kui ka prestiižväärtusega, millest üks täiendas teist. Teatud muutusele venekirveste tajumises viitab nende kadumine kalmetest. Mõne aja möödudes on varasem universaalsus jagunenud prestiižväärtust ja kasutusväärtust omavate esemete vahel, esimestele viitavad teatud pronksiaegsed importtüübid, nagu rombikujulised ja painutatud kannaga kirved, viimastele lihtsad silmaga kivikirved. Demonstratsioonkirveste vähene kasutamine võis tingida kasutusväärtuse oluliseks pidamise kõikide silmaga kivikirveste puhul. See omakorda viitab, et ainult prestiižväärtusega esemed võisid vähemalt kivi- ja vanemal pronksiajal Eesti alal puududa, kivikirved täitsid selle rolli edukalt, olles suuresti prestiižsed oma kasutusväärtuse tõttu.

Asulakoht

Nagu paljude piirkondade puhul Skandinaavias ja Baltikumis märgitud, on leitud asulakohtadelt valdavalt katkisi kirveid. Ka etnograafiliste allikate kohaselt on asulatest tervete esemete leidmine haruldane. Inimesed hoolivad oma töö- ja tarberiistadest ja kahtlemata isiklikest ja prestiižsetest esemetest (millistena kirveid kindlasti käsitleda saab) ning neid visati haruharva minema või jäeti katkisenä maha. Seega on poolikute kirveste leidmine asulakohtadelt seletatav nende kasutuspotentsiaali kadumisega. Nähtavasti ei jäetud ka kirve kanda purunemise kohta maha, vaid võeti asulasse kaasa, et rakendada seda n-ö improviseeritud tööriistana, permanentselt lahkudes jäeti see siiski maha. Terapoolmike säilinud kasutuspotentsiaalile viitab topeltaugu tegemise traditsioon ning nii võeti need uude kohta liikudes kindlasti kaasa. Hüljatud asulasse maha jäetud teraosadel ei olnud aga enam kasutuspotentsiaali oma lühikeste mõõtmete või mikropragude tõttu, mistõttu uue augu puurimine oleks tõenäoliselt tähendanud kirve murdumist ning poleks seega töövaeva ära tasunud. Selge vastuseta jääb aga küsimus, miks on arheoloogilises leiumaterjalis teraosi peaaegu kaks korda arvukamalt kui kannaoši. Asjaolu viitab kannaosade teistsugusele käitlemisele – muuhulgas on oletatud uurimisprobleemi, kus kannakatked on raskemini eristatavad, ning kannafragmentide tundmatuseni „lõpuni” kasutamist. Ehkki andmed kirveste fragmentide väärtuslikkuse kohta puuduvad, ei ole ka nende massiline kaotamine usutav. Teatud juhtudel esineb terveid kirveid ka asulakohtadel, mille seletuseks silmaga kivikirveste puhul võib välja pakkuda kahte: (1) ese on kiiruga põgenedes kogemata maha jäänud (2) või on tegemist omapärase lahkumisrituaaliga enne asula mahajätmist.

Valdavalt katkete leidmine asulakohtadelt annab vajaliku vihje ka vähemalt osa juhuleidudena kogutud silmaga kivikirveste tõlgendamisele. Nii olen 820 Eestist juhuleidudena saadud silmaga kivikirvest asulakohtadest pärinevateks pidanud 123 (14% kõikide kirveste hulgast). Potentsiaalsete asulakohtadena tulevad arvesse (1) kohad, kust on lisaks kirvele leitud kivitalb/kivitalbu; (2) kohad, kust on lisaks kirve fragmendile, eelkõige taaskasutamatale pikuti pooleks murdunud või silma ümbert pärinevale katkele saadud ka tulekivi- ja kvartsikilde ning keraamikat; (3) kohad, kus on leitud koos mitmeid silmaga kirveste katkeid. Kahetsusväärset ei ole silmaga kivikirveste leiukohtade inspekteerimisel leitud kivi- ja/või pronksiaegset keraamikat, mistõttu ei ole suudetud inspeksioonidega kinnitada kivikirveste valmistamise ja kasutamise aegset elupaika. Küll aga on paljudes kohtades lokaliseeritud raua- ja keskaegset kultuurkihti, mis viib oletuseni, et ehk on sekundaarse kontekstiga kivikirveid juhuleidude hulgas hoopis rohkem kui seni arvata julgetud. Samuti ei ole suudetud rahuldavalt seletada hilisneoliitiliste kalmete ja asulate vahekorda, ehkki paralleelide põhjal naabermaadega võib eeldada nende võrdlemisi lähestikku paiknemist.

Kalme

On arvatud, et teatud osa või koguni enamik juhuleidudena saadud silmaga kivikirvestest pärineb haudadest, milles paraku ei ole aga säilinud inimluud. Sellele, et märkimisväärne osa Eesti silmaga kivikirvestest oleksid pärit matustest, räägib vastu asjaolu, et kalmetest on leitud valdavalt vaid kahte, Karlova ja Külasepa tüüpi venekirveid, samas moodustavad need kaks kõikide silmaga kirveste hulgas vaid suhteliselt väikese osa.

Kirveste morfoloogia alusel nende konteksti oletamine on Rootsi hilisneoliitiliste lihtsate vormide puhul osutanud, et kalmetest saadud kirved on eranditult terved, reeglina ka suhteliselt kulunud, väga kahjustatud pindadega „oma elu lõpus” olevad esemed. Rootsi neoliitiliste venekirveste (seal sõjakirved) on oletatud vastupidiselt kirveste tegemist spetsiaalselt matuserituaalideks. Eesti haudadest leitud kirved (eranditult nõorkeraamika kultuuri matusepaikadest venekirved) erinevad mõlemast Skandinaavia puhul välja pakutud ideestikust. Siinsed kirved on pikad ja proportsionaalsed, sageli vaevumärgatavate terakahjustustega, samas on nende pind tugevalt kulunud, mis viitab kirveste võrdlemisi vähesele praktilisele kasutusele, ent pikaajalisele kaasaskandmisele. Eesti kirveste morfoloogia osutab, et venekirveid ei ole tavaliselt kasutatud raskeks puutööks, sest eksperimentide järgi otsustades ei lähe kirved kergelt katki varreaugu kohalt, pigem tähendab nende pidev teritamine kirve proportsioonide muutumist. Viimast nähtust aga Eesti

matusekirveste hulgas ei kohta. Lihtsaid ega hiliseid silmaga kirveid ei ole kalmetesse pandud. See viitab, et kahele varaseimale venekirvetüübile sai osaks veidi teistsugune kohtlemine kui muudele silmaga kivikirvestele. Nähtavasti on komme matta surnu koos kivikirvega pärast mõnda aega kestnud praktikat taandunud. II aastatuhandel on kirveste hauapanuseks asetamine kõvasti vähenenud või lausa kadunud ning seda tõenäoliselt kõikjal Läänemere idarannikul.

Analoogiad kinnismuististest – nöörikeramika kalmistutest – on vihjeks ka osade juhuleidudena kogutud silmaga kivikirveste deponeerimiskontekstile. Valdavalt on Eesti nöörikeramika kultuuri kalmistutest leitud kirved Karlova ja Külaseema tüüpi, keskmiselt 18–19 sentimeetrit pikad ning proportsionaalsed ja oluliste kahjustusjälgedeta. Kalmekontekstiga võib Eesti alalt leitud 820 kirvest siduda 168 eksemplari (20–21% kõikidest vastavatest esemetest). Kalme konteksti võib eristada järgmiste situatsioonide puhul: (1) leiuteadetes on mainitud ka luude leidmist; (2) kirved on „kalmekirveste” mõõdu ja välimusega ning leitud kruusa- või liivakünkast (ka nt karjäärast, august jne) või muidu madalamal maastikul eristuvast kõrgemast kohast; (3) kirved on leitud suure kivi kõrvalt või alt (analoogia põhjal Tika matusepaigaga Saaremaal); (4) lisaks kirvele on leitud ka teisi esemeid, eeldusel, et esemed või vähemalt venekirves, on terved; (5) kirve leidmise sügavus jääb keskmiselt 30–60 cm vahele.

Üksikdepositsioon

Teadlike depositsioonide puhul, mis ei ole kalme- ega asulaleiud, võib eelkõige rääkida ohvrileidudest, mis, nagu nimetus viitab, on sakraalse alatooniga tegevuste tulemus. Samas on sakraalse ja profaanse konteksti eristamise vajadus ja võimalikkus vähemalt muinasaja varasemate perioodide puhul kahtluse alla seatud. Rituaalsus oli osake igapäevastest toimetustest, nagu jaht, kalapüük, korilus ja maaharimine, seega elu jagamine rituaalse ja profaanse sfääri vahel ei ole mõttekas ühiskonna puhul, kus iga eluaspekt on tihedalt seotud teisega. Seega, ranged kategooriad on vajalikud orienteerumiseks, ent asjakohatud ja eksitavad analüüsis, sest inimese jaoks, kes maastikul tegutses, ei mänginud meie klassifitseerimiseks vajalikud omadussõnad nagu „sotsiaalne”, „majanduslik”, „religioosne” mingit rolli. Samas võib igal kohal oletada primaarset funktsiooni, olgugi et maastikule jälgi jätvad ja pealtnäha erineva tähendustaustaga inimtegevused võivad ilmned ka täpselt samades kohtades üheaegselt. Arheoloogilise materjali leiukontekstide jagamine sakraalseteks ja profaanseteks ning selle kaudu funktsiooni või tähenduse omistamine esemetele, mis sealt on leitud, ei ole seega õigustatud. Kõikides tegevustes olid saatjaks kultuurilised normid, nii

olid maja ehitamine, maa kündmine, tööriista tahumine kõik transformatiivsed tegevused, mis nõudsid teatud rituaale. Lisaks ei saa eseme tähendusele konteksti järgi jälile, „täiesti selgest” profaansest kontekstist leitud ese võib olla tegelikult sakraalse tagamõttega ja vastupidi.

Enamlevinud definitsioonide järgi piiratakse mõiste „ohver” depositsioonidega märgaladele või seotakse kindlate fikseeritud kultuskohtadega, samas on eristatud ka kuivamaa ohvreid, mis seonduvad mõne prominentse maastikuelemendiga, näiteks suure kiviga. Enamasti seostatakse ohvrileidu rohkem kui ühest esemest koosneva depositsiooniga, samas ei ole näiteks Per Karsteni (1994) definitsiooni järgi välistatud üksikleiu ohvriks nimetamine. Ehkki enamasti nähakse ohverdamise taga kommunikatsiooni jumaluste, esivanemate ja abstraktsemate hingedega, ei pea ohverdamise akt välistama mittereligioosse taustaga tegevusi, pigem võib samavõrra rõhutada sotsiaalseid ja ilmalikke rituaale (nt lepingute sõlmimine/kinnitamine). Seetõttu pean igati õigustatuks oletada ka enamiku silmaga kivikirveste depositsioonide puhul tahtlikku rituaali, ilmaliku või religioosse taustaga ladestamist, mida võib nimetada ohverdamiseks. Üksikdepositsioonide puhul ei saa välistada ka nn turvalisuse kaalutlustel peidetud esemeid (*banking caches*). Arvestades kivikirveste üksikuna esinemist, ei tule nende valmistaja või kaupmehe aarded kindlasti kõne alla. Samas üksikute kirveste peitmine säilitamise eesmärgil ning peidiku unustamine võib mõnel juhul paika pidada. Siiski on tõenäolisem, et suur osa üksikleidudena saadud kirvestest on tahtlik depositsioon eesmärgiga neid mitte uuesti välja võtta ja taaskasutada.

Ohverdatud kirveste morfoloogilisi aspekte uurinud erinevatele autoritele toetudes võib kahjustatud ja fragmentaarsete esemete ilmumine ohvrileidudesse seotud olla üksikohvrite tekkimisega, kusjuures fragmentatsioon on eriti silmatorkav joon erinevate neoliitiliste silmaga kivikirveste puhul. Alternatiivse teooria kohaselt on lihtsate silmaga kirveste ohvrileidud valdavalt pikad ja kasutamata ning laetud realiseerimata kasutuspotentsiaaliga, samas kui lühikesed ja kasutatud ilmuvad kalmetes. Kuigi Eesti materjalis seni ohvrileide eristatud ei ole, võib ka siin täheldada üksiku kirvega ohvrileide (valdavalt lühikesed, potentsiaaliga fragmendid) ning peitleide (pikad, kasutamata). Ohverdamise võimalikke kohaspetsiifilisi motiive võib eristada erinevaid. (1) Ohverdamist tingis eriline maastik, mis võis oluline olla individuaalsetel põhjustel, sellise käitumise jälgimine kivi- ja pronksiaegses materjalis on aga võimatu. Ohverdamine võis olla reglementeeritud teatud käibivate normidega, sellisel juhul on olulise maastiku jälgimine võimalik, ent keeruline. Üksikleidude asetus võis samavõrra olla seotud orienteeritusega mingile maastikuelemendile ning ise olla deponeeritud märkamatusse kohta. (2) Deponeerimist tingis vajadus piiri fikseerimise järele teatud situatsioonis (nt esivanema surma

korral). Võimalik, et kirves asetatigi maha eesmärgiga seada piir lahkunu ja asula vahele, et takistada surnu hauast väljumist. Teatud esemete puhul on eriti oluline, et neid ei kasutataks ebasobival viisil. Kivikirves võib olla üks spetsiifilisi esemeid, mis tuli ringlusest kõrvaldada koos omaniku surmaga. Seega võivad kivikirveste juhuleiud viidata ühemõtteliselt matmispaigale – nn „kirveste kalmistule”, kus surnud esemed oma surnud omanikega ühendatud spetsiifilisel maastikul. Kirves kui surnu isiklik ese ja tema sümboliseerija maeti elavate poolele, et kogukonna surnud liikmed oleksid alati elavate juures. Nöörkeraamika kultuuri algul maeti kirves koos surnuga, et teda pigem elavatest eemal hoida või neutraliseerida, hiljem sai olulisemaks esivanema integreerimine ning siis jäeti tema isiklik ese kui kaitsefunktsiooni ning väega atribuut elavate ruumi.

Eesti 820 silmaga kivikirve hulgas võib oletada 65 ohvri- ja 11 peitleidu (vastavalt 8% ja 1,4% kõikidest kirvestest). Kuna ohvrikonteksti eristamine on üks keerulisemaid ülesandeid, võib ohvrileiu segamini ajada nii kalme- (kuivamaaohvrid), asula- (fragmentide ohvrid) kui sekundaarse kasutuse käigus ladestatud esemega (näiteks mingil põhjusel vette visatud või kukkunud ese). (1) Siiski võib ohverdamisele viidata märgala – järvedest, jõgedest, soodest-rabadest on läbi aegade kogutud märkimisväärne hulk silmaga kivikirveid. (2) Kindlasti on ohverdatud kuivale maale, milline käitumine võib olla reguleeritud nähtavate maastikuelementidega – suur kivi, puu vms, millest kõik ei pruugi olla säilinud. (3) Ohvrikonteksti võib oletada ka nn lõppeva potentsiaaliga kirveste – kulunud, tervete või katkiste, ent ümbertöödeldavate eksemplaride – puhul. Ohverdamisega ehk spetsiifilisel viisil deponeerimisega on nähtavasti tegemist võõramaist päritolu esemete, nt Hageby tüüpi ja rombikujulised kirveste puhul.

Sekundaarne

Tõenäoliselt on võrdlemisi suurt osa kirvestest pärast kiviaega korduvalt kasutatud, mõningaid ka järjepidevalt, ehkki kasutusviisid võivad olla ajas kardinaalselt muutunud. Kontekst, milles ese ilmub ja mille kaudu ta omandab kohe ka teatud tähenduse (sageli just oma füüsilise väljanägemise tõttu), ei pruukinud olla selle tähendusega sinna konteksti sattunud, lisaks ei pruukinud see tähendus olla sama, mille pärast ese kunagi üldse tehti ega see, mis tähendust ta omas vahetult valmistamise järel. Teisisõnu, eseme vorm ei pruugi viidata selle algsele kontekstile ega tähendusele. Nimetatud kontekstuaalsest segadusest hoolimata on oluline eristada juhuleidude sekundaarne kasutus ning ladestus.

Laias laastus tuleb sekundaarse konteksti sees eristada varast ja hilist sekundaarset konteksti, millevaheline piir jookseb rauaaegse ning kesk- ja uusaegse kasutuse vahel. Varane

sekundaarne kontekst väljendub kivikalmetest saadud kivikirveste leidudes. Ehkki arheoloogiliste välitööde käigus on kivikirveid leitud vaid Piilast, Tõnijast ja Lüllest, märgivad leiuteated tõenäolisi selliseid veel päris mitmeid. Neid kivikirveid on vaadeldud kui eelmiste põlvkondade poolt kasutatuid, mida koguti ja säilitati ning deponeeriti kindlal ajal spetsiaalsetes kohtades. Esivanemate mäletamisega seotud käitumuslikule taustale viitab ka muu varasem leiumaterjal hilisemates kalmetes: kvartsi- ja tulekivikillud, kiviaegne keraamika, kristalsetest kivimitest lihvitud kiviesemed. Nähtuse teise osa moodustavad kindlasti kiviaegse asulakoha peale või vahetult kõrvale rajatud kivikalmed. Tegemist ei ole valdavalt nöörikeramika kultuuri asulate ja tarandkalmete seosega nagu varasemalt oletatud, pigem võib rääkida kivikalmete ajal elanud inimestest, kelle jaoks varasem materjal, olgu nõör- või kammkeramika, kvartsi- ja tulekivikillud ning kristalsetest kivimitest esemed, moodustas ühe ideoloogilise terviku, milles tunti ära konkreetne minevik või müütiline esivanemate aeg. Pole välistatud, et varasemaid esemeid on ka lihtsalt anomaalseks ning seega oluliseks peetud. Varasema materjali lisamine hilisematesse kalmetesse viitab kultuurimälu kontseptsioonile, mis talletab mingid sündmused (mis võivad olla muutunud ka müütiliseks) ning peab vajalikuks neid manifesteerida maastikul. Meie jaoks arheoloogilise materjali loonud inimesed tõenäoliselt seletasid minevikku kasutades müütilisi väljendeid läbi suulise ajaloo ja folkloori. Müüt esivanematest on eksisteerinud tõenäoliselt kõikidel esiajaperioodidel. Kui müüdile leiti tajutud maastikul konkreetne taust – varasem asulakoht, tekitas see vajaduse rituaali järele, mille väljundiks või üheks osaks võis olla kalme rajamine. Seega on kalme rajatud varasema elukoha peale, et rõhutada sidet esivanematega.

Kivikirveste hiline sekundaarne kontekst seostub eelkõige nende kesk- ja uusaegse kasutusega ning väljendub uskumuses „piksenooltest”. Tegemist on laialdase uskumusega üle maailma ning registreeritud ka Eesti folkloorses materjalis. „Piksenoole” kontseptsioon näib seonduvat äikesejumalaga, keda on kardetud ning kelle poole palvetes pöördutud. Siiski, kui soome folkloor lubab siduda omavahel Ukko ja „piksenoole” ning need omakorda Thori ja ülisma taevajumalusega, siis tundub, et Eestis on tegemist rahvausundi kahe erineva kihistusega, millest üks on seotud Uku ja ülijumalaga, kellelt paluti põua lõppemist ja vihma algamist ja kellele viidi ohvreid vakkadesse. Teine kihistus on aga pikne ja piksejumal, mis ei pruugi üldse olla nimetatud ülijumalaga seotud. „Piksenoole” on rahvatraditsioonis tavaliselt kiviaegsed esemed, enamasti kirved, aga ka pistodad, sirbid jms, fossiilid, meteoriidid, sulfuri kristallid. Eesti „piksenoole” võivad erinevate kirjelduste kohaselt olla ümmargused või ühest või mõlemast otsast teravad, erinevat värvi, erineva raskuse ja kõvadusega ning

ilmuvad kohtades, kuhu pikne on lõõnud. Levinud on „piksenoolte” kasutamine kaitsemaagias ja raviotstarbeliselt.

Usk „piksenooltesse/piksekividesse” (äikese materialiseeritud kujusse, äikese produktsiooni) kui sellistesse pidi eksisteerima kindlasti varem kui konkreetseid kiviaegseid esemeid, nendeks pidama hakati. Kiviajal võisid sellisteks olla ebaharilikud, ümarad ja siledad kivid, fossiilid jms. Kiviajal valmistatud esemeid endid on oletatavalt hakatud „piksenoolteks” pidama pärast seda, kui neid otseselt inimtegevusega ei seostatud, mis on nii Soomes kui ka Lätis dateeritud eelrooma rauaaega. Ideede levikut äikesejumalast ja kivikirvest tolle atribuudist Eesti alale võib oletada järgmiselt – ilmselt võeti kõigepealt omaks ettekujutus äikesejumalast kui universaalsest viljakusjumalusest, kes võis lisaks esimestele põlluharijatele olla oluline ka püügimajandusega tegelevale rahvale. Pärast äikesejumala aktsepteerimist ilmusid ideed kivikirvestest äikesejumala relvadena, ent kindlasti ei materialiseerunud uskumus neisse enne, kui kivi relvade ja tööriistade materjalina lõplikult taandus. Nähtavasti toimus „piksenoolte” aktsepteerimine järk-järgult ja erinevalt, vastavalt sellele, kuidas raud kasutusele ja omaks võeti ning vanad traditsioonid kaduma hakkasid. Samas ei pruugitud Eesti alal usku „piksenooltesse” kivikirvestele üle kanda rauaaja alguses. Siin (näiteks Piila hilisrauaaegsest kivikalimest leitud kirve puhul) võis tegemist olla ka hoopis pikemalt säilinud esivanemate kultusega või hoopis teatud vaheastmega kirve erinevate maagiliste rollide vahel. Usu „piksenooltesse” meie piirkonnas võib teatud väljakujunenud vormis põhimõtteliselt dateerida alles kesk- ja uusaega.

Konkreetsete juhuleidude võimaliku sekundaarse konteksti eristamine on keeruline, kuna ei nende tajumine osana esivanemate kultusest ega ravitoimeliste ja kaitsemaagiliste esemetena ei toonud tavaliselt kaasa selgelt eristuvaid kasutusjälgi või muutusi kirveste välimuses. 820 kirvest võib sekundaarse kontekstiga siduda vähemalt 67 (8%). Paralleelide põhjal kivikalmetega tuleb kõnealusesse konteksti eristada kirved, mis on leitud kivihunnikute ja ahjuvarede seest. Mõlema puhul võib tegemist olla registreerimata kivikalmetega, mille eristamine maastikul on segaste leiuteadete põhjal keerukas või võimatu. Ahjuvarede puhul võib tegemist olla ka hilisema sekundaarse konteksti – hoonepõhjade seest leitud esemetega. Sellisel juhul on kirveid tajutud ilmselt kui „piksenooli”, mille maagiline kaitse oli parim, kui kirves räästasse või lävepaku alla asetada ning millisest käitumisest võib näiteid leida keskaegsete linnade kultuurkihist.

Silmaga kivikirveste puhul on kahtlemata tegemist leiurühmaga, mille uurimine ei ole ennast kaugeltki ammendanud. Näiteks puuduvad analüüsid kirveste morfoloogiliste detailide kujunemise, kivimikasutuse ning lihvimis- ja kasutusjälgede kohta. Eestis on vaid esimesi

samme astunud leiukohtade inspekteerimise ning eksperimentaalarheoloogiliste uurimistööde vallas. Nii laiema geograafilise kui kitsama lokaalse konteksti analüüsid nõuavad edasist tõsisist tööd ning kombineerimist järjest lisanduvate uute uurimistulemustega. Seega kujutab käesolev töö endast vaid esimest ja julgen arvata, pisikest sammu juhuleidude täielikuma mõistmise suunas.

Kasutatud kirjandus ja lühendid

Publitseerimata kirjandus

Anni, A. 1921. Kolga-Jaani. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Aul, J. 1933. [Lüganuse khk. Sope kl. Metsavälja tl.maal 23. augustil 1926.a. H. Moora poolt kaevatud luustiku suhtes mag. J. Auli poolt kindlaks tehtud luude vahekord]. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Indreko, R. 1924. Jõelähtme khk kirjeldus. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Indreko, R. 1925. Vändra kih kirjeldus. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Indreko, R. 1931. Aruanne kaevamistest Harjumaal Kose kihelkonnas 7. mail 1931 a. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Indreko 1933. Aruanne inspeksiooni reisu kohta Kolga-Jaani kihelkonnas, Võisiku vallas, Suigu-Jaani-, Käo-, Solli-Unti, Siimu-Mihkli ja Siimu-Nelka taludes 28–30 juunil 1933.a. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Indreko, R. 1938. Aruanne järelkaevamiste kohta venekirveskultuuri haudade leiukohtadel Tika metsas ja Tutku kl. kruusaaugus 24.–27.VIII 1938.a. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Jaanits, L 1949. Aruanne kaevamistest Kursi khk-s ja vallas Kunila külas Mäe-Jaaniantsu e. Keldri talu piirides asuval Jaaniantsu mäel 5.–10. juulini 1948. a. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Jaanits, L. 1953. Neoliitilised ja varase metalliaja asulad Emajõe suudmealal. Kandidaaditöö. (Käsikiri TÜ raamatukogus)

Jaanits, K. 1970. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Jälevere kiviaja asulakohal Viljandi raj., end. Suure-Jaani khk. 8. juulist kuni 4. aug. 1970. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Johanson, K. 2003. Hilisneoliitiline ja varase pronksiaja asustus Lõuna-Eestis – muististe levik seoses loodusoludega. Peaseminaritöö. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis)

Jonuks, T. 2003. Eesti metalliaja usundi põhijooni. Magistritöö. (Käsikiri TÜ raamatukogus)

Jung, J. 1883. Kodu maa. Anthropologia ehk inimeste elu korra edenemisest ja wanaaegsist tarwitusasjust. Kirja pannud ja wälja annud J. Jung. (Käsikiri EKM: Ekla f 50 (J. Jung) 9:3)

Jung, käsikiri = Jung, J. Разные знаки и надписи на камняхъ, крестахъ и церковныхъ стенахъ, планы крестьянскихъ крепостей, каменныхъ могильниковъ и рисунки древнихъ крестовъ и прочи. (Käsikiri EKM, EKLA f 50 11:12)

Karu, L. 1922. [Laiuse kihelkonnakirjeldus]. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Karopun, T. 1921. Karuse kihelkonna kirjeldus. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Kivirähk, A. 1927. [Hargla kihelkond]. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

- Koit, J. 1934.** Mihkli kihelkonna muinasteaduslik kirjeldus. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Kraavik, J. 1937.** Kivikirves Utrias. (Kiri TÜ AK arhiivis)
- Kriiska, A. 1994.** Narva jõe alamjooksu ala neoliitiline keraamika. Magistritöö. (Käsikiri TÜ raamatukogus)
- Kriiska, A., Mandel, M. 1997** – Aruanne arheoloogilisest inspeksioonist Läänemaale 25.–26.04 ja 4.–5.09. 1997. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Kulmar, T. 1994.** Eesti muinasusundi vanima kihistuse väe-, jumala- ja hingekujutluste teoloogia: doktoriväitekiri. Tartu ülikool, usuteaduskond, võrdleva usuteaduse õppetool. (Käsikiri TÜ raamatukogus)
- Kõrge, H. 1936.** [Inspeksiooniaruanne kivikirve leiukohale Keila linnas, oletatavatele kalmetele Rannamõisas, Keila (Ohtu) linnamäele]. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Laid, E. 1923a.** Reigi kihelkonna muinasjäänused. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Laid, E. 1923b.** Tarvastu kihelkonna muinasjäänused. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Laid, E. 1924.** Tori kihelkonna muistised. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Laneman, M. 2002.** Kivikirskalmete uurimislugu Eestis. Peaseminaritöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis)
- Lang, V. 2000b.** Kadrina Uusküla II kalme kaevamisaruanne 1998. ja 1999. aastal. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Laur, H. 1922.** Jaani khl. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Leinbock, F. 1923.** Karja khk muinasjäänused. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Lepik, M. 1922.** Haljala kihelkonna arkeoloogiline kirjeldus. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Liigant, E. 1926.** Karksi kihelkond. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Liiv, O. 1924.** Hargla kihelkond. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Lõhmus, M. 2005.** Kammkeraamika kultuuride matused Eestis ning nende tõlgendusprobleemid. Peaseminaritöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis)
- Lõugas, V. 1970a.** Eesti varane metalliaeg (II a. tuh. keskpaigast e.m.a – 1. sajandini m.a.j.). Diss. kand. Tallinn. (Käsikiri AI arhiiv-raamatukogus)
- Lõugas, V. 1971.** Aruanne inspeksioonimatkast Saaremaale Tagavere ja Kuningate külla (Jaani khk.). (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Lõugas, V. 1972.** Kivikirve leid Suurepsi külast Hiiumaalt. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Lõugas, V. 1974.** Venekujuline kivikirves Sõmeralt (Kärla khk.). (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

- Lõugas 1987–1988.** Võhma kivikalme (Mustjala kih.) 1987.–1988.a. kaevamiste aruanne. (Võhma kivikalme aruanne saadi V. Lõugase isikuarhiivi koostamisel temast allesjäänud paberite hulgast. Seega ei pruugi olla tegemist lõpliku variandiga. 23.01.01. Mirja Ots). (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Mandel, M. 1973.** Aruanne Pärnu-Jaagupi kihelkonna muististe inspekteerimisest 1973.a. 12.–14. oktoobril. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Mandel, M. 1981.** Inspeksioonisõitudest endise Harju-Madise kihelkonna piires. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Mandel, M. 1991a.** Lihula 1987. a. kaevamiste aruanne. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Mandel, M. 1991b.** Lihula 1989. aasta arheoloogiliste kaevamiste aruanne. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Markus, E., Allik, H. 1923.** Suure-Jaani kihelkonna muinasjäänused. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Moora, H. 1921a.** Muinasteaduslikud teated Laiuse kihelkonnast 1921. Kirjeldanud Harry Mora. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Moora, H. 1921b.** Muinasteaduslikud teated Torma kihelkonnast 1921. Kirjeldand Harry Mora. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Moora, H. 1922.** Kihelkonna muinasjäänused. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Moora, H. 1926.** Aruanne kaevamistest Lüganuse khk. Sope kl. Metsavälja tl. Maal 23. aug. 1926.a. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Mägi, M. 1997b.** Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Piila kiviringkalmetega kalmistul Saaremaal Kaarma kihelkonnas, 28. juuni – 2. august 1998. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Mägi, M. 1999.** Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Tõnija Tuulingumäel 26. juuli – 6. august 1999. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Mägi, M., Saluäär, U. 1998.** Aruanne arheoloogilistest proovikaevamistest Piila asulakohal (Kaarma khk) 30. juunist kuni 14. juulini 1998. aastal. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Mägiste, V. 1924.** Jüri. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Määr 1922.** Viru-Nigula kihelkonna muinasjäänused. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Nigul, G. 1922.** Keila kihelkonna muinasjäänused. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Nigul, G. 1923.** Harju-Madise kihelkonna muinasjäänused. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Noppel 1926.** Halliste khl. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Oengo, J. 1933.** Austatud härra R. Indreko. (Kiri TÜ AK arhiivis)
- Parmas, O. 1922.** Petseri valla arheoloogiline topograafiline kirjeldus 1922.a. (Petseri ja Meremäe vallad). (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

- Parmas, O. 1923.** Pärnu kihelkond. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Parmas, O. 1925.** Kuusalu kihelkond. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Petersson, M. 1998.** Adelnäs. Åtvids socken, Åtvidabergs kommun, Östergötland. Rapport UV Linköping 1998: 19. Linköping.
- Püss, V. 1932.** Aruanne muinasleidude registreerimisest V.-Nigula khlk. 1932.a. suvel. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Reili 1932.** Audru kihelkond. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Rikas, K. 1978.** Kirveste tüübid ning nende areng Saare- ja Hiiumaal. Diplomitöö. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis)
- Saadre, E. 1936.** Aruanne Kose khk. Triigi vld. Ardu kl. Hansu-Mardi tl. maal leitud kiviaja luustiku kohta suvel 19.augustil 1936.a. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Saadre, O. 1935.** Petserimaa muinasjäänuste inspeksiooni aruanne. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Saadre, O. 1938.** Aruanne kiviaja leiukohtade inspeksioonist Pärnumaal Vändra ja Tori kihelkondades. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Soom, A. 1924.** Simuna kihelkond. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Suik, A. 1922.** Rõuge. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Tamla, T. 1992.** Kirde-Eesti linnused. Magistritöö. (Käsikiri TÜ raamatukogus)
- Tamla, Ü. 1978.** Aruanne Mõigu-Peetri tarandkalme kaevamistest 1975. aastal Harju raj. Sommerlingi k/n, A. Sommerlingi nim. Sovhoosis, end. Jüri khk. Ü. Tamla 1978. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Tamla, Ü. 1995.** Aruanne Mõigu mõisa südamikus asuva kivi-, raua- ja keskaja asula ja Järveküla pronkskirve leiukoha inspekteerimisest. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Tapner, M. 1935.** E. R. Muuseum Tardu, Tartu Ülikooli Arheoloogia kabinet (Kiri TÜ AK arhiivis)
- Tiitsmaa, A. 1924.** Kõpu. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Tootsi, E. 1999.** Jogentagana asustuslugu kuni 17. sajandi lõpuni. Diplomitöö. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis)
- Tõnisson, L. 1931.** Halliste. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Urgart, O. 1922.** Põlva. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)
- Usin, A. 1931.** V.a. hra mag. E. Laid [kiri kivikaldest "Kerikumägi" Raiste külas, Rahapettai ja Jõõrpettai nimelistest ohvripuudest]. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Uustalu, E. 1932. Kullamaa kihelkonna antikvaarilis-topograafiline kirjeldus. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Vaab, H. 2003. Kurevere kivikalme Saaremaal. Peaseminaritöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia õppetoolis)

Vaas, T. 1922. Mustjala kihelkond. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Vassar, A. 1938. Kaevamisaruanne Jõelähtme khk. Nehatu kivikalmel 12.–29. aug. 1936.a. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Vassar, A. 1943. Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng. Väitekirj. Tartu. (Käsikiri TÜ raamatukogus).

Zuroff, L. 1937. Lobotka valla muinasjäänuste kirjeldus. Tehtud L. Zuroff'i poolt suvel 1937. a. (Käsikiri TÜ AK arhiivis)

Publitseeritud kirjandus

Andersson, M. 2003. Skapa plats i landskapet. Tidig- och mellanneolitiska samhällen utmed två västskånska dalgångar. – *Archaeologica Lundensia, Series in 8°*, no 42. Malmö.

Andersson, M. 2004. Domestication and the first Neolithic concept. 4800–3000 BC – Stone Age Scania. Significant places dug and read by contract archaeology. Eds Magnus Andersson, Per Karsten, Bo Knarrström, Mac Svensson. Riksantikvarieämbetets förlag. Skrifter No 52. Malmö, 143–190.

Aksdal, J. 2000. The Battle-axe Culture in Western Norway. – Form, Function and Context. *Material Culture Studies in Scandinavian Archaeology*. Eds. Deborah Olausson and Helle Vandkilde. *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°*, no 31. Lund, 105–120.

Anfinset, N. 2000. Copper Technology in Contemporary Western Nepal. A Discussion of its Form, Function and Context. – Form, Function and Context. *Material Culture Studies in Scandinavian Archaeology*. Eds. Deborah Olausson and Helle Vandkilde. *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°*, no 31. Lund, 203–212.

Appadurai, A. 1986. Introduction: commodities and the politics of value. – *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Ed. Arjun Appadurai. Cambridge, 3–64.

Asplund, H. 2005. Puikko puhki pilven? – Mustaa valkoisella. Ystäväkirja arkeologian lehtoria Kristiina Korkeakoski-Väisäselle (Toim. Visa Immonen & Miikka Heimila). Turun yliopisto arkeologia. Vantaa, 19–27.

Aul, J. 1935. Etude anthropologique des ossements humains néolithique de Sope et d'Ardu. – *ÖES Ar.*, 1933, 224–282.

Bakka, E., Kaland, P. E. 1971. Early Farming in Hordaland, Western Norway. – *Norwegian Archaeological Review*, vol. 4.

- Barrett, J.C. 1994.** Defining domestic space in the Bronze Age of Southern Britain. – Architecture and Order. Approaches to Social Space. Ed. Michael Parker Pearson & Colin Richards. London & New York, 87–97.
- Binford, L. 1977.** Forty-seven trips. – Stone tools as cultural markers: change, evolution and complexity (Ed. R.V.S. Wright). Prehistory and Material Culture Series No. 12. Australian Institute of Aboriginal Studies. Canberra, 24–36.
- Bolin, H. 1999.** Kulturlandskapets korsvägar. Mellersta Norrland under de två sista årtusendena f Kr. Stockholm Studies in Archaeology 19. Stockholm.
- Bolz, M. 1914b.** Neolithische Steingeräte aus dem Pernau-Fellinische Kreise und dessen Umgebung. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Siebenter Band. Pernau, I–CXVI.
- Bradley, R. 1990.** The passage of arms : an archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits. Cambridge.
- Bradley, R. 2000.** An Archaeology of Natural Places. Routledge.
- Bradley, R., Edmonds, M. 1993.** Interpreting the axe trade. Production and exchange in Neolithic Britain. Cambridge.
- Brodie, N. 1997.** New perspectives on the Bell beaker Culture. Oxford Journal of Archaeology 16, No. 3, 297–314.
- Brooks, R. L. Brooks.** Household abandonment among sedentary Plains societies: behavioral sequences and consequences in the interpretation of the archaeological record. – Abandonment of settlements and regions. Ethnoarchaeological and archaeological approaches. Eds. Catherine M. Cameron and Steve A. Tomka. Cambridge, 178–187.
- Budziszewski, J., Tunia, K. 2000.** A Grave of the Corded Ware Culture Arrowheads Producer in Koniusza, Southern Poland. Revisited. – A Turning of Times, Im Wandel der Zeiten. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary. Kraków, 101–135.
- Carelli, P. 1997.** Thunder and Lightning, Magical Miracles. On the Popular Myth of Thunderbolts and the Presence of Stone Age Artefacts in Medieval Deposits. – Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology. (Ed. by Hans Andersson, Peter Carelli, Lars Ersgård.) Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24. Stockholm, 393–417.
- Carlie, A. 1999.** „Sacred white stones”. On Traditions of Building White Stones into Graves. – Lund Archaeological Review 5. Lund, 41–58.
- Champion, S., Cooney, G. 1999.** Naming the places, naming the stones. – Archaeology and folklore (Ed. by Amy Gazin-Schwartz and Cornelius Holtorf). London and New York, 196–213.
- Chapman, J. 1994.** The living, the dead and the ancestors, time, life cycles and the mortuary domain in later European prehistory. – Ritual and remembrance: responses to death in human societies (Ed. J. Davies). Sheffield: Sheffield Academic Press, 40–85.

Chapman, J. 1998. Objectification, embodiment and the value of places and things. – The Archaeology of Value: Essays on prestige and the processes of valuation (Eds. Douglas Bailey with the assistance of Steve Mills). Oxford, 106–130.

Chapman, J. 1999. The Origins of Warfare in the Prehistory of Central and Eastern Europe. – Ancient Warfare. Eds. John Carman and Anthony Harding. Sutton Publishing, Gloucestershire, 101–142.

Christensen, J. 2004. Warfare in the European Neolithic. – Acta Archaeologica, vol 75. København, 129–156.

Coope, G. R. 1979. The influence of geology on the manufacture of Neolithic and Bronze Age stone implements in the British Isles. – Stone Axe Studies. Archaeological, Petrological, Experimental and Ethnographic. Eds. T. H. McKClough and W. A. Cummings. London, 98–101.

Cribb, R. 1991. Nomads in Archaeology. – New Studies in Archaeology. Cambridge.

Damm, C. 1993. The Danish Single Grave Culture – Ethnic Migration or Social Construction? – Journal of Danish Archaeology, vol 10. Odense, 199–204.

Danesi, M., Perron, P. 2005. Kultuuride analüüs. [Analyzing cultures] Tallinn.

Drenth, E. 1992. Flat graves and barrows of the Single Grave Culture in the Netherlands in social perspective: An interim report. – Schnurkeramik Symposium 1990. Praehistorica XIX. Praha, 207–214.

Driver, H. E. 1970. Indians of North America. Chicago.

Earle, T. 2004. Culture Matters in the Neolithic Transition and Emergence of Hierarchy in Thy, Denmark: Distinguished Lecture. – American Anthropologist, Vol 106, No 1. American Anthropological Association, Arlington, 111–125.

Ebbesen, K. 1988. Tidligneoletiske tapkøller. – Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1987. København, 7–26.

Ebbesen, K. 1997. Der Beginn der Steitaxtzeit. – Early Corded Ware Culture. The A-Horizon – fiction or fact? International Symposium in Jutland 2nd – 7th May 1994. Arkæologiske Rapporter nr. 2. Esbjerg Museum, 75–91.

Edgren, T. 1977. De ristade klubbhuvudena av sten och deras datering. – Finskt Museum 1974. 81. Årgången. Esbo, 30–49.

Edgren, T. 1984. On the Economy and Subsistence of the Battle-Axe Culture in Finland. – Fenno-ugri et slavi 1983 : papers presented by the participants in the Soviet-Finnish Symposium "Trade, exchange and culture relations of the peoples of Fennoscandia and Eastern Europe" 9–13 May 1983 in the Hanasaari Congress Center. Iskos 4. Helsinki, 9–15.

Eisen, M. J. 1995. Eesti mütoloogia. Tallinn.

Eliade, M. 1987 (toim.). Myth – The Encyclopedia of Religion. Vol 10. New York, London.

ENE = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia, 3. 1988. Tallinn.

Fenton, M. B. 1984. The Nature of the Source and the Manufacture of Scottish Battle-axes and Axe-hammers. – Proceedings of the Prehistoric Society 50. London, 217–243.

Fischer, A. 2002. Food for Feasting? An evaluation of explanations of the neolithisation of Denmark and southern Sweden. – The Neolithisation of Denmark. 150 years of debate. Eds Anders Fischer and Kristian Kristiansen. J. R. Collis Publications. Sheffield, 343–393.

Ganander, K. 1995. Mythologia Fennica. (toim. Juha Pentikäinen). Recallmed, Klaukkala.

Garwood, P. Jennings, D. Skeates, R. Toms, J. 1991. Preface. – Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion. Eds. Paul Garwood, David Jennings, Robin Skeates and Judith Toms. Oxford 1991, v–x.

Graham, M. 1993. Settlement organization and residential variability among the Rarāmuri. – Abandonment of settlements and regions. Ethnoarchaeological and archaeological approaches. Eds. Catherine M. Cameron and Steve A. Tomka. Cambridge, 25–42.

Gregg, S. A., Kintigh, K. W., Whallon, R. 1991. Linking Ethnoarchaeological Interpretation and Archaeological Data. The Sensitivity of Spatial Analytical Methods to Postdepositional Disturbance. – The Interpretation of Archaeological Spatial Patterning. Eds. Ellen M. Kroll, T. Douglas Price. New York and London 1991, 149–196.

Gurstad-Nilsson, H. 1995. Stenålder i gränsbygd. En bebyggelsearkeologisk analys med utgångspunkt från specialinventeringen av Emmaboda kommun. Kalmar läns museum. Rapport 1995:4.

Hallgren, F. 1996. Sociala territorer och exogamirelationer i senmesolitisk tid. En diskussion utifrån boplatsen Pärälänsberget, Södermanland. Tor 28. 5–27.

Hallgren, F. 2000. Lineage identity and pottery design. – Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology. Ed by Deborah Olausson & Helle Vandkilde. Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, no 31. Lund.

Hausmann, R. 1904. Ueber Gräber aus der Steinzeit im Ostbaltikum: Grabfunde in Woisek und Kölljal. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1903. Jurjew, 71–81.

Hill, J. D. 2000. Can we recognize a different european past? A Contrastive Archaeology of Later Prehistoric Settlements in Southern England – Interpretative Archaeology. A reader. Ed by Julian Thomas. London and New York, 431–444.

Hodder, I. 1982. Symbols in action. Cambridge.

Hodder, I. 1986. Reading the past: Current approaches to interpretation in archaeology. Cambridge: Cambridge.

Hodder, I. 1994. Architecture and meaning: the example of Neolithic houses and tombs. – Architecture and Order. Approaches to Social Space. Ed Michael Parker Pearson and Colin Richards. London, 73–86.

Holm, I. 1999. Clearance cairns: the farmers' and the archaeologists' views. – *Archaeology and folklore* (Ed. by Amy Gazin-Schwartz and Cornelius Holtorf). London and New York, 214–229.

Huurre, M. 1998. Kivikauden Suomi: Sakari Pälsin, Aarne Äyräpään ja Ville Luhon muistolle. Keuruu.

Hvass, L. 1989. Die Einzelgrabkultur i Jütland, Dänemark. – *Stridsyxekultur i Sydskandinavien. Rapport från det andra nordiska symposiet om Stridsyxetid i Sydskandinavien* 31. X – 2. XI 1988. Lund, 221–228.

Hyenstrand, Å. 1969. Den enkla skafthålsyxan som arbetsredskap. – *Nordsvensk Fornetid. Studies in North Swedish Archaeology. Skytteanska Samfundets Handlingar* 6. Umeå.

Håland, R. 1988. The role of ethno-archaeology and experimental archaeology in the interpretation of prehistoric societies. – *Arkeologiske Skrifter fra Historiske Museum Universitet i Bergen*, 4. Festskrift til Anders Hagen. Bergen, 130–139.

Indreko, R. 1934. Looduse ja maastiku määrav osa Eesti muinasaegsel asustamisel. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX–X, 1933/34*. Tartu, 113–122.

Indreko, R. 1935. Viljandimaa muinasaeg: mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache: Die Vorgeschichte des Kreises Viljandimaa. Tartu.

Indreko, R. 1939. Asva linnus-asula. – *Muistse Eesti linnused*. Tartu, 17–52.

Jaanits, L. 1956. Eesti NSV territooriumi kiviaja elanike päritolust. – *Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik*. Tallinn, 120–146.

Jaanits 1959 = Янитс, Л. 1959. Неолитическое поселение Валма. *Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиций*. Москва, 33–77.

Jaanits, L. 1966. Venekirveste kultuuri asulatest Eestis. – *Pronksiajast varase feodalismiini. Urimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast*. Tallinn, 60–65.

Jaanits, L. 1973. Über die Estnischen Bootäxte von Karlova Typus. – *Finskt Museum. Hagalund*, 46–76.

Jaanits, L. 1979. Die Neolithische Siedlung Kõnnu auf der Insel Saaremaa. – *TATÜ*, 28: 4, 363–367.

Jaanits, L. 1985. Hat Estland im Neolithikum Verbindungen zu Schweden gehabt? – *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum aufgrund der archäologischen Quellenmaterialien*. – *Studia Baltica Stockholmiensia*, 1. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm, 17–38.

Jaanits, L. 1992. Põllumajanduse eelduste kujunemine. – *Eesti talurahva ajalugu*. Tallinn, 42–56.

Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.

Johanson, K. 2005. Putting stray finds in context – what can we read from the distribution of stone axes – Culture and Material Culture. Papers from the first theoretical seminar of the Baltic archaeologists (BASE) held at the University of Tartu, Estonia, October 17th–19th, 2003.

Johansson, P. 2003. The Lure of Origins: An Inquiry into Human-Environmental Relations, Focused on the „Neolithization” of Sweden. Lund.

Johnson, M. 2001. Arheologia teooria. Sissejuhatus. Tartu.

Jones, S. 1997. The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present. London/New York, Routledge.

Jonuks, T. Ilmumisel. Prehistoric Religion in Estonia. – Mythologica Uralica. Estonia. Tartu.

Jordan, P. 2003. Material culture and sacred landscape. The anthropology of the Siberian Khanty. Walnut Creek.

Juodagalvis, V. 2002. Stray Ground Stone Axes from Užnemunė. – Archaeologia Baltica 5. Vilnius, 41–50.

Karlenby, L. 1999. Deposition i skärvstenshögar. En studie kring avfallshantering och religion under äldre och yngre bronsåldern i sydvästra Uppland. – Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning. Red. Michael Olausson. Avdelningen för Arkeologiska Undersökningar. Skrifer nr. 25. Stockholm, 117–125.

Karsten, P. 1994. Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd. – Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 23. Stockholm.

Kent, S. 1993. Models of abandonment and material culture frequencies. – Abandonment of settlements and regions. Ethnoarchaeological and archaeological approaches. Eds. Catherine M. Cameron and Steve A. Tomka. Cambridge, 54–73.

Kiristaja, A. 2003. Setumaa asustus kiviajast keskmise rauaajani (9000 aastat e.Kr. – 450 aastat p.Kr.) *Summary:* The settlement of Setumaa from the Stone Age to the Middle Iron Age (9000 BC – 450 AD). – Setumaa kogumik 1. Uurimusi Setumaa arheoloogist, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloo. Tallinn, 73–106.

Klassen, L., Jonsson, E. 1999. A Unique Shaft-hole Axe from Recent Excavations in the Järavallen Beach Ridge. – Lund Archaeological Review 5. Lund, 21–39.

Knutsson, H. 1995. Slutvandrat? Aspekter på övergången från rörlig till bofast tillvaro. – Aun 20. Uppsala.

Konsa, M. 2003a. Eesti hilisrauaaja matmiskommitee ning ühiskonna kajastusi Madi kivivarekalmistus. – Muinasaja teadus, 13. Tallinn-Tartu, 119–142.

Konsa, M. 2003b. The sites of Tsiistre and Kirikumäe in southeastern Estonia. – AVE 2002, 144–152.

Kopytoff, I. 1986. The cultural biography of things: commoditization as process. – The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective (Ed. Arjun Appadurai). Cambridge University Press, 64–91.

Kriiska, A. 1995. Narva jõe alamjooksu ala neoliitiline keraamika. – Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Muinasaja teadus, 3. Tallinn, 54–115.

Kriiska, A. 1998. Vaibla kivikirves. – EAA, 2, 154–157.

Kriiska, A. 2000. Corded Ware Culture Sites in North-Eastern Estonia. – De temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits. Muinasaja teadus, 8. Tallinn, 59–79.

Kriiska, A. 2003. From hunter-gatherer to farmer – Changes in the Neolithic economy and settlement on Estonian territory. – Archaeologia Lituana, 4. Vilnius, 11–26.

Kriiska, A., Lõugas, L., Saluäär, U. 1998. Archaeological excavations of the Stone Age settlement site and ruin of the stone cist grave of the Early Metal Age in Kaseküla. – AVE 1997, 30–43.

Kriiska, A., Saluäär, U. 2000. Lemmetsa ja Malda neoliitilised asulakohad Audru jõe alamjooksul. – Artiklite kogumik. Pärnumaa ajalugu, 3. Pärnu, 8–38.

Kriiska, A., Tvauri, A. 2002. Eesti muinasaeg. Tallinn

Kriiska, A., Haak, A., Johanson, K., Lõhmus, M., Vindi, A. 2004. Uued kiviaja asulakohad ajaloolisel Viljandimaal – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2003. Viljandi, 35–50.

Kriiska, A., Lavento, M., Peets, J. 2005. New AMS dates of the Neolithic and Bronze Age ceramics in Estonia: preliminary results and interpretations. – EJA, 9: 1, 3–31.

Kulonen, U-M., Seurujärvi-Kari, I., Pulkkinen, R. 2005. The Saami. A Cultural Encyclopaedia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kõresaar, E. 2001. *Kollektiivne mälu* ja eluloouurimine – Kultuur ja mälu. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu, 42–58.

Kõresaar, E. 2003. Mälu, aeg, kogemus ja eluloourija pilk – Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive. Studia Ethnologica Tartuensia 6. Tartu, 7–32.

Lang, V. 1993. Kaks tarandkalmet Viimsis, Jõelähtme kihelkonnas. – Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Töid arheoloogia alalt 2. Tallinn.

Lang, V. 1995a. Varane maaviljelus ja maaviljelusühiskond Eestis: ääremärkusi mõningate arengutendentside kohta. – Muinasaja teadus, 3. Tallinn, 116–181.

Lang, V. 1995b. Archaeological excavations and inventories in the villages of Tõugu and Võhma, North Estonia. – TATÜ, 4, 417–422.

Lang, V. 1996. Muistne Rävalla. – Muinasaja teadus, 4. Tallinn.

Lang, V. 1998. Some aspects of the Corded Ware Culture east of the Baltic Sea. – The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia, I. Turku 30.5.–1.6.1997. Eds. Julku, K. & Wiik, K. Historica Fenno-Ugrica. Turku, 84–104.

Lang, V. 1999a. The Introduction and Early History of Farming in Estonia, as Revealed by Archaeological Material. – Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. PACT 57. Rixensart 1999, 325–338.

Lang, V. 1999b. Pre-Christian History of Farming in the Eastern Baltic Region and Finland: A Synthesis. – Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region. PACT 57. Rixensart 1999, 359–372.

Lang, V. 2000a. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal. – Muinasaja teadus, 7. Tallinn.

Lang, V. 2006. The History of Archaeological Research (up to the late 1980s). – Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Estonian Archaeology 1. Tartu University Press, 13–40.

Lang, V. Ilumisel. Pronksiaeg ja varane rauaaeg.

Lang, V., Konsa, M. 1998. Two Late Neolithic to Early Iron Age settlement sites at Ilumäe, North Estonia. – AVE 1997, 67–77.

Lang, V., Kriiska, A. 2001. Eesti esiajaloo kronoloogia. – EAA, 5: 2, 83–109.

Lang, V., Laneman, M., Ilves, K. & Kalman, J. 2001. Fossil fields and stone-cist graves of Rebala revisited. – AVE 2000, 34–47.

Lang, V., Konsa, M., Tvauri, A., Kaldre, H., Laneman, M., Lähti, P., Vaab, H. 2004. Two Iron-Age hillforts, a settlement site and Neolithic birch bark pavement of Keava. – AVE 2003, 61–71.

Lang, V., Kriiska, A. Ilumisel. The Final Neolithic and Early Bronze Age Contacts between Estonia and Scandinavia.

Lang, V., Kriiska, A., Haak, A. 2006a. A new Early Bronze Age socketed axe. – EAA, 10: 1. Tallinn, 81–88.

Lang, V., Kriiska, A., Haak, A. 2006b. Uus vanema pronksiaja putkkirves Kolga-Jaani voorestikust. Leid Eesnurga küla Lääne talu maalt. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2005. Viljandi, 51–58.

Lavi, A. 1978. Ausgrabungen auf dem Tarandgräberfeld von Kõrenduse. Resümee: Kaevamised Kõrenduse tarandkalmel. – TATÜ 27: 1, 70–75.

Laul, S. 2001. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr. – 500 p.Kr.). – Muinasaja teadus, 9. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, 7. Tallinn.

Laul, S., Kihno, K. 1999. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemisjooni Haanja kõrgustiku kaguveerul. – EAA, 3: 1, 3–18.

Lavento, M. 2000. Some Viewpoints on Early Textile Ceramics in the Baltic Countries, Russia and Finland. – De temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits. Muinasaja teadus, 8. Tallinn, 103–131.

Leahy, K. 1986. A Dated Stone Axe-hammer from Cleethorpes, South Humberside. – Proceedings of the Prehistoric Society 52. London, 143–52.

Lekberg, P. 2000. The Lives and Lengths of Shaft-hole Axes. – Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology. Ed by Deborah Olausson & Helle Vandkilde. Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, no 31. Lund, 155–161.

Lekberg, P. 2002. Yxors liv – Människors landskap. En studie av kulturlandskap och samhälle i Mellansveriges senneolitikum. Uppsala.

Ligi, P. 1993. Vadjapärased kalmed Eestis 9. – 16. sajandil. – Muinasaja teadus, 2. Tallinn.

Lillios, K. 1993. Regional settlement abandonment at the end of the Copper Age in the lowlands of west-central Portugal. – Abandonment of settlements and regions. Ethnoarchaeological and archaeological approaches. Eds. Catherine M. Cameron and Steve A. Tomka. Cambridge, 110–120.

Loorits, O. 1951. Grundzüge des Estnischen Volksglaubens, II. – Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklslivsforskning 18:2. Lund.

Loorits, O. 1998. Liivi rahva usund, 1. Tartu.

Loze 1979 = Лозе, И. А. 1979. Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины. Рига.

Loze, I. 1992. Corded Pottery Culture in Latvia. – Schnurkeramik Symposium 1990. Praehistorica XIX. Praha, 313–320.

Loze, I. 2000. Some aspects of classification of stone battle- (boat-) axes found in Latvia. – De temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits. Muinasaja teadus, 8. Tallinn, 133–146.

Lõugas, V., Kriiska, A., Maldre, L. Ilmumisel. New datings of the Late Neolithic Corded Ware burials and early animal husbandry at the eastern Baltic region.

Lõugas, V. 1970b. Sõrve laevkalmed. – Studia Archaeologica in memoriam Harri Moora. Tallinn, 111–118.

Lõugas, V. 1980. Kõuekividest ja piksenooltest „vaia rahvani”: Vadja nimetuse saamisloost. – Horisont, nr. 3. Tallinn, 14–16.

Lõugas, V. 1982. Beiträge zur vorgeschichte des westarchipels Estlands – TATÜ, 4, 372–373.

Lõugas, V. 1998. Archaeological excavations on the settlement site of Jõelähtme. – AVE 1997, 156–160.

Lõugas, V., Selirand, J. 1988. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn.

Lönnqvist, M. 2000. Between nomadism and sedentism. Amorites from the perspective of contextual archaeology. Helsinki.

- Malmer, M. P. 1962.** Jungneolithische Studien. – Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8, no 2. CWK Gleerups Förlag, Lund.
- Malmer, M. P. 1975.** Stridsyxekulturen i Sverige och Norge. Lund.
- Malmer, M. P. 2002.** The Neolithic of South Sweden: TRB, GRK, and STR. Stockholm.
- Masing, U. 1998.** Eesti usund. Tartu.
- Meinander, C. F. 1954.** Die Bronzezeit in Finland. – Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift, 54. Helsinki-Helsingfors.
- Merkel, G. 1798.** Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes. Erster Band. Berlin.
- Merrifield, R. 1987.** The Archaeology of Ritual and Magic. London 1987.
- Metssalu, J. 2004.** Rahvausust varauusaegsetes kroonikates. Puud, ussid ja pikne. – Pro folkloristica XI. Tartu, 50–73.
- Moora, T. 1966.** Asustuse levimisest ühes Kesk-Eesti piirkonnas m. a. I aastatuhande esimesel poolel. – Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast. Tallinn, 129–138.
- Moora, T. 1967.** Tarbja kivikalmed Paide lähedal ja Põhja-Eesti tarandkalmete keraamika. Zusammenfassung: Die Steingräber in Tarbja unweit der Stadt Paide und die Keramik der nordestnischen Tarandgräber. – TATÜ 16: 3, 280–301.
- Mägi, M. 1997a.** Archaeological Excavations at Tõnija Tuulingumäe *Tarand*-Grave, Saaremaa. – Stilus 7, AVE 1996, 29–39.
- Myhre, B. 1988.** Materielt som åndelig i pakt med tida. – Arkeologiske Skrifter fra Historiske Museum Universitet i Bergen, 4. Festskrift til Anders Hagen. Bergen, 310–324.
- Nilsen, F. O. 1989.** Nye fund fra stridøksetiden på Bornholm. – Stridsyxekultur i Sydskandinavien. Rapport från det andra nordiska symposiet om Stridsyxetid i Sydskandinavien 31. X – 2. XI 1988. Lund, 89–101.
- Olausson, D. S. 1983.** Flint and Groundstone Axes in the Scanian Neolithic. An Evaluation of Raw Materials Based on Experiment. – Scripta Minora. Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis, 1982–1983: 2. Gleerup, Lund.
- Olausson, D. 2000.** Båtyxan – stridsyxekulturens sigill. – Artefakter – arkeologiska ting (red. Högberg, A.) University of Lund Report Series no. 71. Lund, 27–40.
- Olsen, B. 2003.** Material Culture after Text: Re-Membering Things. – Norwegian Archaeological Review, Vol. 36, No. 2, 87–104.
- Ots, M., Allmäe, R., Maldre, L. 2003.** Rescue excavations at the Võhma X *tarand*-grave and the Võhma I corded ware culture settlement site. – AVE 2002, 131–143.

Panja, S. 2000. Mobility strategies and site structure: a case study of Inamgaon. – *Journal of Anthropological Archaeology*, vol. 22. Meppel (Netherlands), 105–125.

Paulson, I. 1997. Vana eesti rahvausk – usundiloolisi esseid. Tartu.

Peets, J. 2003. The power of iron. Iron production and blacksmithy in Estonia and neighbouring areas in prehistoric period and the Middle Ages. / Raua vägi. Raua tootmine ja sepatöö Eestis ja naaberpiirkondades muinas- ja keskajal. – *Research into ancient times / Muinasaja teadus*, 12. Tallinn.

Peressinotto, D., Schmitt, A., Lecoite, Y., Pourielle, R., Geus, F. 2004. Neolithic nomads at El Multaga, Upper Nubia, Sudan. – *Antiquity*, vol. 78, no 299. York, 54–60.

Pirrus, R., Rõuk, A.-M. 1988. Inimtegevuse kajastumisest Vooremaa soo- ja järvesetetes. – *Loodusteaduslikke meetodeid Eesti arheoloogias. Artiklite kogumik*. Tallinn, 39–53.

Poska, A. 2001. Human Impact on Vegetation of Coastal Estonia during the Stone Age. *Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from Faculty of Science and Technology*, 652. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala.

Prown, J. D. 1996. Material/Culture: Can the Farmer and the Cowman Still Be Friends? – *Learning From Things. Method and Theory of Material Culture Studies* (Ed. W. David Klingery). Washington/London, 19–27.

Radley, A. 1994. Artefacts, Memory and a Sense of the Past. – *Collective Remembering* (ed by David Middleton and Derek Edwards). Sage Publications, London, Newbury Park, New Delhi, 46–59.

Ramstad, M. 1997. Common Group Identity with or without Ethnicity? The Norwegian West Coast during the Late Stone Age. – *The Kaleidoscopic Past. Proceedings of the 5th TAG Conference Göteborg, 2–5 April 1997* (Eds. Anna-Carin Andersson, Åsa Gillberg, Ola W. Jensen, Håkan Karlsson, Magnus V. Rolöf). Göteborg University, 355–365.

Ransom, R. 1994. The technology of the perforated mace-heads of Orkney. – *Stories in Stone* (ed. By Nick Ashton & Andrew David). Lithic Studies Society Occasional Paper No 4. *Proceedings of Anniversary Conference at St Hilda's College, Oxford, April 1993*. Oxford, 169–175.

Rech, M. 1979. Studien zu Depotfunden der Trichterbecher- und Einzelgrabkultur des Nordens. – *Offa-Bücher*, Band 39.

Rommel, M-A. (koost.) 1998. Hiie ase – hiis eesti rahvapärимuses. Tartu.

Renfrew, C. 1986. Varna and the emergence of wealth in prehistoric Europe. – *The social life of things*. Ed. Appadurai, A. Cambridge University Press, 141–168.

Rimantienė, R. 2000. Die Anfänge der Bronzezeit in Südlitauen. – *De temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits*. Muinasaja teadus, 8. Tallinn, 193–208.

Ringstad, B. 1988. Steiner brukt som amuletter i forhistorisk tid – et eksempel fra Kvåle i Sogndal. – *Arkeologiske Skrifter fra Historiske Museum Universitet i Bergen*, 4. Festschrift til Anders Hagen. Bergen, 325–341.

Roe, F. E. S. 1979. Typology of stone implements with shaftholes. – Stone Axe Studies. Archaeological, Petrological, Experimental and Ethnographic. Eds. T. H. McKClough and W. A. Cummings. London, 23–48.

Rosen, S. A. 1997. Lihtics after the Stone Age. A Handbook of Stone Tools from the Levant. Walnut Creek.

Räf, E. 2000. Slaughtering Holy Cows? Studies of Half-moon Knives in Women's Graves on Öland. – Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology. Ed by Deborah Olausson & Helle Vandkilde. Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, no 31. Lund, 239–251.

Rätsep, H. 2002. Sõnaloo raamat. Tartu.

Sackett, J. R. 1982. Approaches to style in lihtic archaeology. – Journal of Anthropological Archaeology 1: 59–112.

Salo, U. 1990. Agricola's Ukko in the light of archaeology. A chronological and interpretative study of ancient Finnish religion. – Old Norse and Finnish Religions and Cultic Place-Names. Based on Papers read at the Symposium on Encounters between Religions in Old Nordic Times and on Cultic Place-Names held at Åbo, Finland, on the 19th–21st of August 1987. (Ed. by Tore Ahlbäck.) Åbo, 92–190.

Saluäär, U. 2000. Kvartsileiud Võhma Tandemäelt: jäljed inimtegevusest – kui vanad? – Keskusest ääremaaks. Muinasaja teadus, 7. Lisa II. Tallinn, 379–385.

Schiffer, M. B. 1987. Formation Processes of the Archaeological Record. University of New Mexico Press.

Schlanger, S. H., Wilshusen, R. H. 1993. Local abandonments and regional conditions in the North American Southwest. – Abandonment of settlements and regions. Ethnoarchaeological and archaeological approaches. Eds. Catherine M. Cameron and Steve A. Tomka. Cambridge 1993, 85–98.

Schülke, A. 1999. On Christianization and Grave-Finds. – European Journal of Archaeology, 2:1. Sage Publications (London, Thousand Oaks, CA, New Delhi), 77–106.

Selirand, J. 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11–13. sajand). Tallinn.

Shankland, D. 1999. Interpreting the past: folklore, mounds and people at Çatalhöyük. – Archaeology and folklore (Ed. by Amy Gazin-Schwartz and Cornelius Holtorf). London and New York, 139–157.

Shanks, M. Tilley, C. 1987. Social Theory and Archaeology. Worcester.

Siemen, P. 1992. Social structure of the Elbe-Saale Corded Ware Culture a preliminary model. – Schnurkeramik Symposium 1990. Praehistorica XIX. Praha, 229–240.

Sievert, A. K. 1990. Postclassic Maya Ritual Behaviour: Microwear Analysis of Stone Tools from Ceremonial Contexts. – The Interpretative Possibilities of Microwear Studies.

Proceedings of the International Conference on Lithic Use-wear Analysis, 15th–17th February 1989 in Uppsala, Sweden. Aun 14. Uppsala, 147–157.

Sild, O. 1937. Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. Mit einem Referat: Die Kirchenvisitationen im Lande der Esten von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart. Tartu.

Skaarup, J. 1989. Enkeltgravstidens grav- og offerskikke i Østdanmark belyst ud fra fund fra den sydfynske gruppe. – Stridsyxekultur i Sydsandinavien. Rapport från det andra nordiska symposiet om Stridsyxetid i Sydsandinavien 31. X – 2. XI 1988. Lund, 39–51.

Skeates, R. 1995. Animate objects: a biography of prehistoric „axe-amulets” in the central Mediterranean region. – Proceedings of the Prehistoric Society, 61, 279–301.

Soikkeli, K. 1912. Suippokantaiset kohoteräiset kivikirveemme. – Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift, XXIV. J. R. Aspelinille omistettu. Helsinki, 283–305.

Solberg, B. 1993. Western Norway in the Late Neolithic and Early Bronze Age. Can loose finds contribute to our understanding of demography and social stratification? – Arkeologiska Skrifter fra Historiske Museum Universitetet i Bergen. Minneskrift til Egil Bakka. Bergen, 118–138.

Staaf, B. M. 1996. An Essay on Copper Flat Axes. – Acta Archaeologica Lundensia Series prima in 4°. Lund.

Stenberger, M. 1977. Vorgeschichte Schwedens. Berlin.

Sternquist, B. 1997. The Röekillorna Spring. Spring-cults in Scandinavian Prehistory. Stockholm.

Strassburg, J. 1997. Let the „Axe” Go! Mapping the Meaningful Spectrum of the „Thin-Butted Flint Axe”. – The Kaleidoscopic Past. Proceedings of the 5th TAG Conference Göteborg, 2–5 April 1997. Eds. Anna-Carin Andersson, Åsa Gillberg, Ola W. Jensen, Håkan Karlsson, Magnus V. Rolöf. Göteborg, 156–169.

Strassburg, J. 2000. Shamanic Shadows. One Hundred Generations of Undead Subversions in Southern Scandinavia, 7400–4000 BC. Stockholm.

Suuroja, K. 2004. Kiviaabits. Eesti kivimid. Tallinn.

Suuroja, T. 1996. Eesti põhjarannikumesoliitilise ja neoliitilise asulakohtade kiviaines. – Stilus, 6. Eesti Arheoloogiaseltsi Teated. Tallinn, 30–36.

Sutrop, Urmas. 2002. Taarapita – saarlaste suur jumal. – Mäetagused 16, lk 7–38. Tartu.

Svensson, M. 2004. The second Neolithic concept. 3000–2300 BC. – Stone Age Scania. Significant places dug and read by contract archaeology. Eds. Magnus Andersson, Per Karsten, Bo Knarrström, Mac Svensson. Riksantikvarieämbetets förlag, Skrifer No 52. Malmö, 191–248.

- Tallgren, A. M. 1922.** Zur Archäologie Eestis, I. Vom Anfang der Besiedlung bis etwa 500. n. Chr. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), III:6. Dorpat.
- Tallgren, A. M., Karu, A., Laur, H., Leinbock, F., Moora, H., Tiitsmaa, A., Vaas, T. 1924.** Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused II. Tartu.
- Thomas, J. 1991.** Reading the Body: Beaker Funerary Practice in Britain. – Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion. Eds. Paul Garwood, David Jennings, Robin Skeates and Judith Toms. Oxford 1991, 33–42.
- Tilley, C. 1994.** A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments. Oxford; Providence.
- Tilley, C. 1996.** An Ethnography of the Neolithic: Early Prehistoric Societies in Southern Scandinavia. Cambridge.
- Tombach, A. F. 1909.** Liiwimaa esiaeg : Mälestusesammas papi- ja rüütliwaimule. Esimene anne. Kirjutanud G. Merkel. Eesti keelde tlk. A. F. Tombach. Peterburi.
- Tomka, S. A. 1993.** Site abandonment behaviour among transhumant agropastoralists: the effects of delayed curation on assemblage composition. – Abandonment of settlements and regions. Ethnoarchaeological and archaeological approaches (Eds. Catherine M. Cameron and Steve A. Tomka). Cambridge, 11–24.
- Tvauri, A. 2001.** Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula astustusajaloost. – Muinasaja teadus, 10. Tartu-Tallinn.
- Uino, P. 1997.** Ancient Karelia: Archaeological Studies = Muinain-Karjala: arkeoloogisise tutkimuksia. Helsinki.
- Veski, S. Koppel, K. Poska, A. 2005.** Integrated palaeoecological and historical data in the service of fine- resolution land use and ecological change assessment during the last 1000 years in Rõuge, southern Estonia – Journal of Biogeography, 32, 1473–1488.
- Valk, H. 1987.** Muististest ja muinasasustusest. – Valga rajoonis. Tallinn, 76–83.
- Valk, H. 2005.** Investigations at Siksälä Kirikumägi: A chapel site and mesolithic finds. – AVE 2004, 59–64.
- Vandkilde, H. 1996.** From stone to bronze: the metalwork of the Late Neolithic and earliest Bronze Age in Denmark. – Jutland Archaeological Society publications, 32. Moesgård 1996.
- Vandkilde, H. 2000.** Material Culture and Scandinavian Archaeology: A Review of the Concepts of Form, Function, and Context. – Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology. Ed by Deborah Olausson & Helle Vandkilde. Acta Archaeologica Lundensia series in 8°, no 31. Lund, 3–49.
- Vasks, A. 1994.** Brikuļu nocietinātā apmetne. Lubāna zemiene vēlajā bronzas un dzels laikmetā (1000. g. pr. Kr. – 1000. g. pēc Kr.). Rīga.

- Vasks, A. 2003.** The symbolism of stone work-axes (based on material from the Daugava Basin). – *Archaeologia Lituana*, 4. Vilnius, 27–32.
- Vedru, G. 2002.** Maastik, aeg ja inimesed. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus, 11. Tallinn-Tartu, 101–118.
- Vedru, G. 2005.** Archeological excavations of the Varetimägi stone grave in Kaberla. – *AVE* 2004, 77–82.
- Vencl, S. 1999.** Stone Age Warfare. – *Ancient Warfare*. Eds. John Carman and Anthony Harding. Sutton Publishing, Gloucestershire, 57–72.
- Victor, H. 2002.** Med graven som granne. Om bronsålderns kulthus / The Grave as a Neighbour. On Bronze Age Ritual Houses. *Aun* 30. Uppsala.
- Valde-Nowak, P. 2000.** Flammförmige Messer der Schnurkeramikultur. – A turning of ages. Im Wandel der Zeiten. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary. Kraków, 467–479.
- Wallin, P. 1993.** Ceremonial Stone Structures. The Archaeology and Ethnohistory of the Marae Complex in the Society Island, French Polynesia. – *Aun* 18. Uppsala.
- Weinberg, R. 1903.** Der erste Steinzeit-Schädel im Ostbalticum. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, 1902. Jurjew, 82–85.
- Whittle, A. 2003.** *The Archaeology of People. Dimensions of Neolithic Life*. Routledge, London and New York.
- Włodarczak, P. 2000.** Corded Ware Culture barrows in Western Little Poland – A Turning of Times, Im Wandel der Zeiten. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary. Kraków, 481–506.
- Äyräpää, A. 1938.** Nackengebogene Äxte aus Finnland und Estland. – *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Liber Saecularis*. Tartu, 889–897.
- Äyräpää, A. 1952.** Estnische Bootäxte. – *Acta Archaeologica XXIII*. København, 81–96.
- Østmo, E. 1977.** Schaftlochäxte und landwirtschaftliche Siedlung. Eine Fallstudie über Kulturverhältnisse im südöstlichsten Norwegen im Spätneolithikum und in der älteren Bronzezeit. – *Acta Archaeologica*, 48, 155–206.
- Zillén, G. G. 1999.** En deposition i ett senneolitisk landskap. – *Spiralens öga*. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning. Red. Michael Olausson. Avdelningen för Arkeologiska Undersökningar. Skrifter nr. 25. Stockholm, 321–346.
- Zvelebil, M. 2003.** Enculturation of Mesolithic landscapes. – *Mesolithic on the Move: papers presented at the sixth international conference on the Mesolithic in Europe*. Eds Larsson, L., Kindgren, H., Knutsson, K., Leoffler, D. and Åkerlund, A. Oxford, Oxbow Books, 65–73.

Internetiväljaanded

Allen, G. 1889/2005. Falling in Love. With Other Essays on More Exact Branches of Science. Internetiversioon: http://www.gutenberg.org/catalog/world/readfile?fk_files=200586, viimati külastatud 14.06.2006

Forselius 1684/2004. Eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused. Internetiversioon: <http://www.folklore.ee/pubte/forselius/>, viimati külastatud 14.06.2006

Holtorf, C. 1998. Monumental Past. The Life-histories of Megalithic Monuments in Mecklenburg-Vorpommern, Germany. University of Toronto, Scarborough 1998. Internetiversioon: <https://tspace.library.utoronto.ca/citd/holtorf/>, viimati külastatud 30.05.2006.

Ilias = The Iliad by Homer. Translated by Samuel Butler. Internetiversioon: <http://darkwing.uoregon.edu/~joelja/iliad.html>, viimati külastatud 14.06.2006

Plinius = Pliny the Elder: the Natural History. Internetiversioon: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/37*.html, viimati külastatud 14.06.2006

Turek, J. 2000. Being a Beaker child. The position of children in Late Eneolithic society. – In Memoriam Jan Rulf, Památky archeologické. Supplementum 13, 422–436. Internetiversioon: <http://www.kar.zcu.cz/texty/Deti/deti.htm>, viimati külastatud 14.06.2006.

White, A. D. 1896. Chapter VII. The Antiquity of Man and Prehistoric Archaeology – The Warfare of Science With Theology. Internetiversioon: http://www.infidels.org/library/historical/andrew_white/Chapter7.html, viimati külastatud 14.06.2006

Wallace, A. R. 1894. Man's Place in the Universe. A Study of the Results of Scientific Research in Relation to the Unity or Plurality of Worlds. Internetiversioon: <http://www.wku.edu/~smithch/wallace/S728-1.htm>, viimati külastatud 14.06.2006

Lühendid

Institutsioonid

AI – Ajaloo Instituut

TÜ – Tartu Ülikool

TÜ AK – Tartu Ülikooli arheoloogia kabinet

AM – Eesti Ajaloomuuseum

E – M. J. Eiseni rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumis

EKM – Eesti Kirjandusmuuseum

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiiv

ERM – Eesti Rahva Muuseum

H – J. Hurda rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumis

PäMu – Pärnu Muuseum

PäMu Bo – Bolzi kogu Pärnu Muuseumis

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu (Eesti Kirjandusmuuseum)

RM – Rakvere Muuseum

VaM – Valga Muuseum

ViM – Viljandi Muuseum

VõM – Võru Muuseum

ÕES – Õpetatud Eesti Selts

Publikatsioonid

AVE – Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldwork in Estonia. Toim. Ü. Tamla. Tallinn, 1997–.

EAA/EJA – Eesti Arheoloogia Ajakiri. Estonian Journal of Archaeology, 1–7. Tallinn, 1997–2003; Estonian Journal of Archaeology. Eesti arheoloogiaajakiri, 8–. Tallinn, 2004–.

TATÜ – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1967–1989 / Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Social Sciences; Humanitaar- ja sotsiaalteadused / Humanities and Social Sciences, 1992–1996. Tallinn.

Summary

Stone Shaft-hole Axes in Estonian Archaeological Material.

Possible Interpretations of Stray Finds

The current paper concerns material culture in its widest sense – be it simply things, significant and „alive” objects or artefacts laden with different specific meanings. Artefacts are and have always been important accessories for people who perceive them in some ways (produce, look at, touch, buy, sell, repair, abandon or even think about them). The well-known and popular concept of the „biographies” of artefacts according to which the historical circulation of things is possible to follow only when we recognize them as having a life of their own, is not favoured in the present paper. It is rather suggested that only when agreed that artefacts are mute and motionless by nature, it is possible to comprehend the process in the course of which „a simple thing” is turned into an expressive object and to see the perceiver – the person who actually animates the material world.

The artefacts that are being discussed here are stray finds – stone shaft-hole axes that have been gathered without any associated finds from Estonian territory mainly in the first half of the 20th century, however, their collecting in the course of agricultural practices continues all the time. The making of the axes is dated to the Late Neolithic and Early Bronze Age which in Estonia is dated to approximately the time between 3200/3000 BC and 1100 BC although it cannot be excluded that they have been produced also before and after this period. The axes are distributed into three main groups: (1) boat-shaped (or battle axes) that are mostly associated with the Late Neolithic Corded Ware Culture – involves axes with specific features: *Külasema*, *Karlova*, sharp-butted, sharp-oval and axes with straight backs; (2) simple shaft-hole axes – involves axes without any specific remarkable characteristics which making has been dated to a long period in Neolithic together with the boat-shaped axes up to the Bronze Age; (3) late shaft-hole axes – involves axes which according to analogies have been dated to the Bronze Age: rhomboid axes, pentagonal axes and axes with bent butts.

The first chapter predominantly seeks to introduce the wider background of the research. To begin with, the period of the distribution of boat-shaped axes – the Corded Ware Culture is discussed more closely. Overview is given of the similarities and differences among the many cultures in Europe that have been recognized as belonging to the same pan-european horizon of the Corded Ware Culture and arguments are looked for in favour or against migrations and local development. Secondly, an outline is provided of the periods of making and using of the axes – material culture, burial customs, economic and social life of the end of

the Neolithic and the beginning of the Bronze Age are introduced. Thirdly, to offer an impression of the qualities and possible value or price of different axes, experiments concerning the making and using them in various practical ways are described. In addition possible employments of the axes are debated and finally the relationship between different axe groups and their meaning in its own time is suggested.

In the second chapter possible last contexts before the final deposition of the stray found shaft-hole axes are discussed, taking into account the items' physical parameters (length, traces of using and damage, condition) and the information given in find reports (i.e. in a higher place in otherwise plain landscape while digging gravel; next to or under a big boulder; in or by a river or a lake etc). Settlement site, grave, offering site and accidental loss are discussed as the possible Stone/Bronze Age deposition situations and various secondary contexts as possible markers of some Iron and Middle Age activities.

The third chapter deals with the until now mainly neglected possibility to explain stray finds – namely the secondary context. The axes can be connected with ancestors' cult and rituals associated with that. This behaviour is supported by the few stone axes and many other earlier (mostly Stone Age) artefacts found inside later stone graves. Medieval and modern using of stone axes is related to regarding them as „thunderbolts“.

The final chapter leads from theory to practice and seeks to link all stray found shaft-hole axes in Estonia to their definite last context. Inspection trips to find-places of some of the artefacts are introduced and characteristics of the axes' appearance as well as the information in find-reports are given to speculate the last deposition context of the axes.

The value of shaft-hole axes in the time of their production and initial using

In Estonia as elsewhere on the territory with the elements of the Corded Ware Culture the different burial custom, changes in material culture (i.e. stone shaft-hole axes) and economy have been explained as the signs of the immigration of new people. Lately the beginning of the Corded Ware Culture has been ascribed to local independent development together with small-scale immigrations. However, completely autonomous development where new skills and customs were learnt via trade and exchanging of ideas cannot be excluded either. In case of Estonian territory but also the neighbouring areas it can be stated that for the majority of the indigenous people new artefacts and ideas neither meant an improved ideology nor motivated to take over the customs completely. In different communities only „more exciting“ and useful elements were adopted, i.e. the shaft-hole axes.

The possible using of boat-shaped axes and simple shaft-hole axes is believed to be different. Although practical using has been supposed with only the simpler forms, experiments have shown that all axes with shaft-holes can be used in practical ways, moreover, for some tasks these can be more effective than adzes or axes without the shaft-hole. Agricultural activities like clearing the land before slash-and-burn, using them as hoes or ploughshares – are the second functional output of stone axes. The only practical way to use boat-axes has always been proposed as weapons in war and on hunting trips. Currently it is thought unreasonable to state that boat-axes have been made specifically for warring. Rather, in case of the Neolithic and Early Bronze Age double-functional tool-weapons and weapon-tools can be discerned. The possible symbolic roles of stone-axes are difficult to distinguish as those do not leave recognizable traces on an artefact. The axe could symbolize everything: social status, sex, group-identity, representation of various aspects in certain rituals, exponent of myths, a participant in offering rituals and initiation rites.

Boat-shaped axes were laden with big use and prestige value, which only supplemented each other. After some time the earlier universal picture was superseded by artefacts possessing either use or prestige value, the Bronze Age imported types (rhomboid, axes with bent butts) are indicative of the latter, simple shaft-hole axes of the former. The scantiness of display axes could condition the emphasizing of use value for all shaft-hole axes in our area. This in its turn refers to the possibility that artefacts unexceptionally having prestige value might have been missing here at least on Stone and the beginning of the Bronze Age. The stone axes satisfied this role by being prestigious mainly for their use value.

Settlement site as a possible deposition context

Whereas due to the axes' value and time-consuming production their accidental loss is not a plausible option to explain the numerous stray finds, other possibilities (settlement site, grave and offering site as well as secondary context) should be taken into account instead.

Many researchers in Estonia and the neighbouring countries have pointed out that axe fragments can often be detected from settlement sites, and hardly any complete axes are present. Also ethnographical parallels assure that finding whole artefacts from settlements is rare. It has been indicated that only in case of a sudden abandonment (attack, natural disaster) we might talk about bigger assemblages of usable items on settlement sites. Axes are considered personal attributes by traditional cultures (and I do not see a reason why this should not be the case with prehistoric people), like jewellery or clothing etc and this kind of items are taken along when the dwelling area is abandoned for good, but also when it is left

for a season. People care for their working implements and no doubt personal and prestige items, thus they were hardly ever discarded or left behind. Even a broken axe might be taken to the site and used as so-called *expedient* tools like devices for cracking nuts etc. The preserved potential of blade fragments is indicated at the common practice to drill secondary holes in them and thus they were taken along to continuously use them. It still remains unanswered why there are more than twice as much blade fragments as there are butts in the archaeological material. The fact refers to their different deposition practices. A certain research problem has also been suggested – namely that butt fragments are more difficult to distinguish and they may be used as expedient tools „to their end” so that they cannot be recognized as parts of a stone axe any more. Although the indicator of settlement site is usually a blade or a butt fragment of a stone axe, there are still some whole axes from settlements. The presence of complete objects in settlements might have two explanations: (1) the place has been left in a hurry or (2) we are dealing with a certain abandonment ritual.

The fact that predominantly fragments are found from settlement sites offers a clue to at least a part of stray found axes. Thus, out of 820 stone shaft-hole axes gathered from Estonia, approximately 123 (14% of all axes) could derive from a settlement site. Following cases should be regarded as potential settlements: (1) places where stone adze/adzes have been found in addition to a shaft-hole axe; (2) places where an unusable axe fragment is accompanied by flint and/or quartz flakes and pottery; (3) places where several axe fragments have been found. Unfortunately no Stone or Bronze Age pottery has been found on survey trips to find places of axes, so inspections have not proved a dwelling place of producing and using stone axes. However, Iron and Middle Age cultural layer is present in many find places, which leads to an assumption that maybe the number of axes with secondary context is higher than we have imagined.

Grave as a possible deposition context

It has been suggested that a majority or at least a certain part of stray found shaft-hole axes derive from destroyed graves or those with unnoticed skeletons. The possibility that a considerable part of Estonian shaft-hole axes might come from graves is opposed by the fact that only the earliest boat-axes have been found from graves. Thus, probably only a limited amount of axes were placed in graves and some other (and a more dominating) way of deposition was practiced parallelly to that.

Axes obtained from Late Neolithic graves in Estonia are complete objects and as a rule considerably worn and damaged but relatively long and proportional. The latter indicates that

they have not been used in hard work as it would demand repeated sharpening which would not preserve the proper proportions of the axe. It is surprising that no simple or late shaft-hole axes have been added to the grave. Thus it seems that a part of boat-axes possessed a different depositional practice as a grave good. Nevertheless, the custom to place axes into graves was retreating by the beginning of the 2nd millennium BC everywhere on the eastern coast of the Baltic Sea.

The morphology of the axes from a documented grave and the information from find reports provide a necessary hint for a part of the stray finds as well. As a rule, the axes from Estonian Corded Ware Culture cemeteries represent *Külase* or *Karlova* type, they are on the average 18–19 cm long, proportional and show little traces of using. Considering these parameters we could count 168 axes (20–21% of all stray found stone axes) to derive from a grave. Five cases for a possible grave may be distinguished: (1) the find report mentions bone finds in addition to an axe; (2) the axes look like „burial axes” and have been found from a higher place on the ground (a gravel/sand hill etc); (3) the axes have been found next to or under a boulder; (4) other items have been found, provided that the artefacts are complete; (5) the depth of the axe stays between 30 and 60 cm.

Offering place as a possible deposition context

Traditional definitions mention two important aspects about offerings: they usually appear in wetland and have to include at least two artefacts. However, a single deposition or a deposition on dry land as possible offering cannot be excluded, moreover the mentioned are actually „formal” questions which considering surely simplifies the understanding of offering but does not really reflect the possible variations of this behaviour. The main offering motives are considered cultic behaviours and deities, communication with souls and the powers of dead ancestors. Offering practices are included in different transition rites that demand communication with spiritual world, yet sometimes they can be a part of a social event, like peace treaties and marriages. Whether it has been placed into the ground for communicating with supernatural forces or maintaining social ties, it has nevertheless been a sacral act and therefore why not call any conscious act of deposition „an offering”. In case of single depositions *caching* or *banking caches*, which have been hidden for safekeeping should also be taken into account. Considering the appearing of axes as solitary finds we can exclude merchants’ caches, however, hiding single axes and forgetting the place afterwards is possible. Nevertheless, it is more probable that a big part of stray found shaft-hole axes is a deliberate deposition with the purpose to take them out of circulation.

Authors who have discussed the morphological aspects of offered axes have proposed that appearance of damaged and fragmentary artefacts as offering finds can be connected with the emergence of single offerings, whereas fragmentation is especially characteristic of different Neolithic shaft-hole axes. According to an alternative theory the simple shaft-hole axes that may be offerings are predominantly long and unused and laden with use potential. The latter might actually be called caches. Although no offerings have been recorded in Estonian Neolithic material, we could distinguish offerings of a single axe (mainly short, but having preserved use potential) and caches of a single axe (long, unused).

Some possible specific offering motives may be discerned. (1) Offering was conditioned by a special landscape that could be important for individual arbitrary reasons only. Thus we cannot exclude depositions in places with no extinguished natural phenomenon, for example some of the saami offering sites (*siejedde*) could be situated on a flat and empty pasture with no „landmarks”. In that case following the practice in Stone or Bronze Age is impossible. When offering was regulated by certain norms, the practice is difficult but still possible to follow. For example, the offered artefact could be orientated towards a particular landmark and be itself buried in a totally hidden site. (2) Deposition was conditioned by a need in society to set a certain limit (for example in case of death). The axe might be placed in the ground on the border between the deceased and the settlement to prevent the dead leaving the grave. The stone axe could have been one of those specific items that had to be eliminated in case of its owner’s death. Thus the stone axes may refer to a burial site – so-called „axe cemeteries”, where the deceased was buried on the territory of the dead but the axe as his personal belonging was deposited on the area of the living to keep the dead members of the society close.

Out of 820 stone axes 65 offering finds and 11 caches (8% and 1,4% respectively) can be distinguished. Whereas differentiating offering context is the most challenging, it can be mixed up with both burials (dry land offerings) as well as settlements (offerings of fragmentary artefacts). (1) Nevertheless, offering customs are indicated at by wetlands – remarkable amount of axes has been gathered from lakes, rivers and bogs. (2) Offerings on dry land are referred to by visible landmarks – a boulder, a unique tree etc, many of which might not have been preserved until today. (3) Offering context can be suggested in case of the axes with so-called ending use potential – worn, short, complete or broken, but definitely reworkable examples.

Secondary contexts

I believe that a considerably big part of stone axes have been used several times after the Stone Age, some even continuously, even though the ways of using can be fundamentally different. The context where the artefact appears and through which it immediately acquires a certain meaning, did probably not reach there having this intention, moreover, this meaning did not have to be the motive why the artefact was produced in the first place. Despite the mentioned contextual confusion it is important to distinguish the secondary using and deposition of stray finds.

The secondary contexts can be divided into two: the early secondary context – the stone graves of later prehistoric periods, starting from the Late Bronze Age until the beginning of the Middle Age in Estonia (the beginning of the 13th century); the later secondary context – the contexts of the Middle and Modern Age up to the present.

Although only three stone axes have been found from stone graves during archaeological fieldwork (Piila, Tõnija and Lülle), find reports mention many more. The axes have been observed as having been used by previous generations, they were collected and preserved and deposited in certain time in a specific place. Other earlier find material in later graves – quartz and flint flakes, Stone Age pottery, polished stone artefacts – refer to the same practice connected with remembering ancestors. The other side of the phenomenon is formed by stone graves erected on a Stone Age settlement site or directly next to it. It cannot be excluded as well that earlier artefacts were regarded as something anomalous and not associated with forefathers. Adding older artefacts into later graves indicates at the concept of cultural memory that stores some events (that may have become mythical) and manifests them on landscape. People who created archaeological material for us probably explained the past using mythical expressions via oral history and folklore. When a certain background was found for the existing myth about ancestors – an earlier settlement site, it created a necessity for a ritual which output could have been building a new stone grave. Thus the graves have been erected on earlier settlement to emphasize the connection with ancestors. In conclusion, when possible the graves were founded right on top of an earlier settlement site in order to keep the ancestors close and ensure their protective powers. When there was no settlement site close, a handful of ancestors' material, taken somewhere further away, was inserted to the grave in the course of the ritual.

The later secondary context concerns the medieval and modern belief in stone axes and various other prehistoric artefacts as „thunderbolts/thunderstones”. The belief in

„thunderbolts” (i.e. the materialized lightning) had to exist earlier than certain Stone Age artefacts began to be regarded as such. During the Stone Age „thunderbolts” could have been unusually smooth and round stones, fossils etc. Stone Age artefacts themselves supposedly started to be regarded as „thunderbolts” after the time when they were not any longer directly associated with human beings which has been dated to the Pre-Roman Iron Age in Latvia and Finland. The distribution of the ideas of a thundergod and a stone axe as his attribute to Estonian territory could be supposed as following: at first the depiction of thundergod as universal fertility god was adopted. After accepting thundergod ideas of stone axes as his weapons appeared but the belief in those did certainly not materialize before stone completely retreated as the raw material for making weapons and tools. At the same time the belief in „thunderbolts” on Estonian territory did not have to be transmitted on stone axes already in the beginning of Iron Age. Here (for example in case of the axe from Piila Viking Age stone grave) we might be dealing with ancestors’ cult that was active longer or a certain step between the different magical roles of the axe. The belief in „thunderbolts” on our area could thus in its developed form be dated only to the Middle and Modern Age.

The discerning of possible secondary using and context of stray finds is complicated since neither their perceiving as a part of ancestors’ cult nor protective magical „thunderbolts” has not brought along clearly distinguished traces or changes in the axes’ appearance. Out of 820 stone axes 67 (8% of all axes) may be associated with secondary context. On the basis of the parallels with stone graves axes that have been found from stone heaps and clearance cairns should be included here. In either case we might be dealing with stone graves that are difficult or impossible to recognize on landscape. Later secondary context is possible when an axe is found from the ruins of a deserted house in which case the axes have probably been regarded as „thunderbolts” which protective magic was the most effective when it was placed under the sill.

Lisad

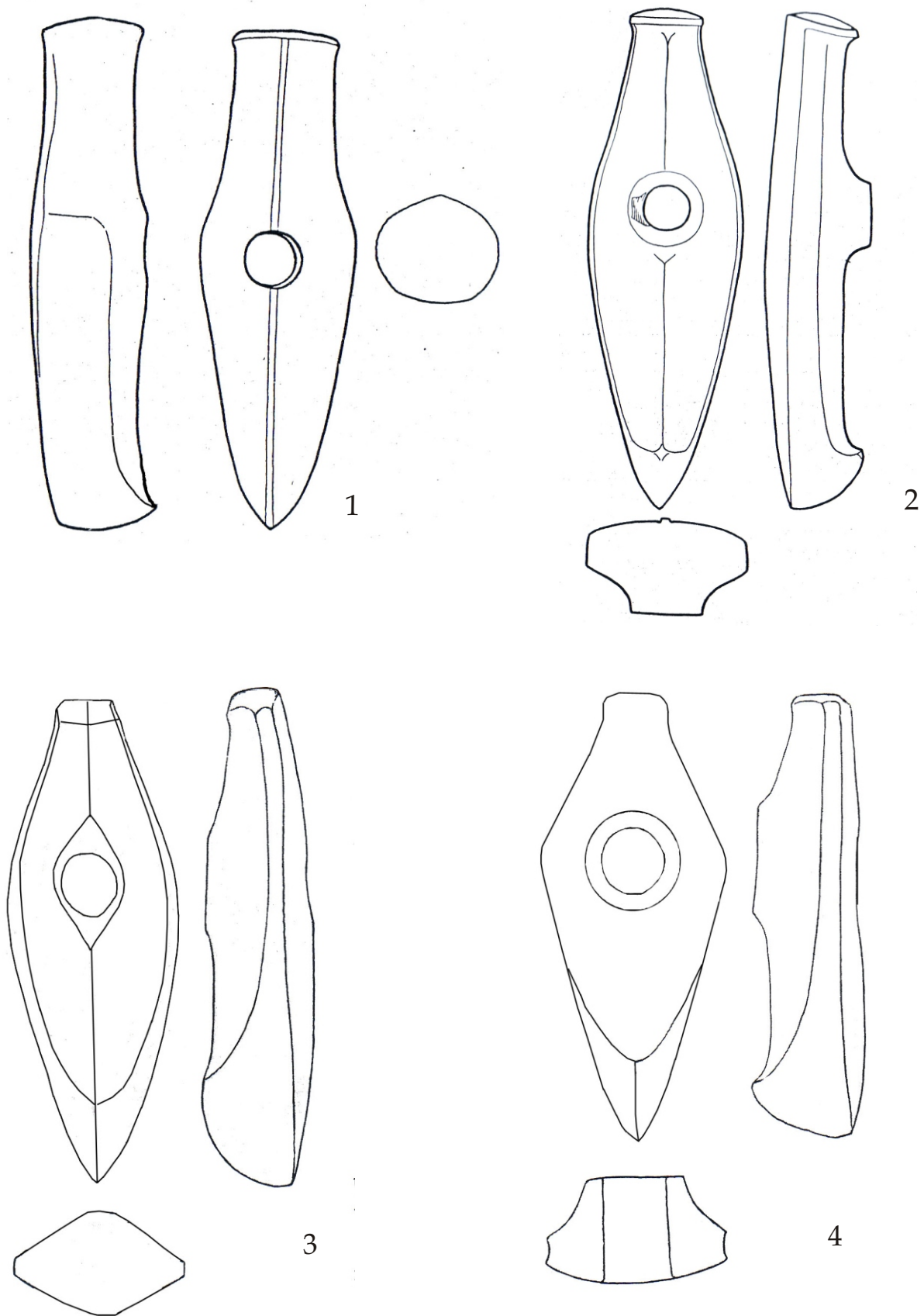
Joonis 1. Venekirveste tüüpe

Joonis 2. Silmaga kivikirveste tüüpe

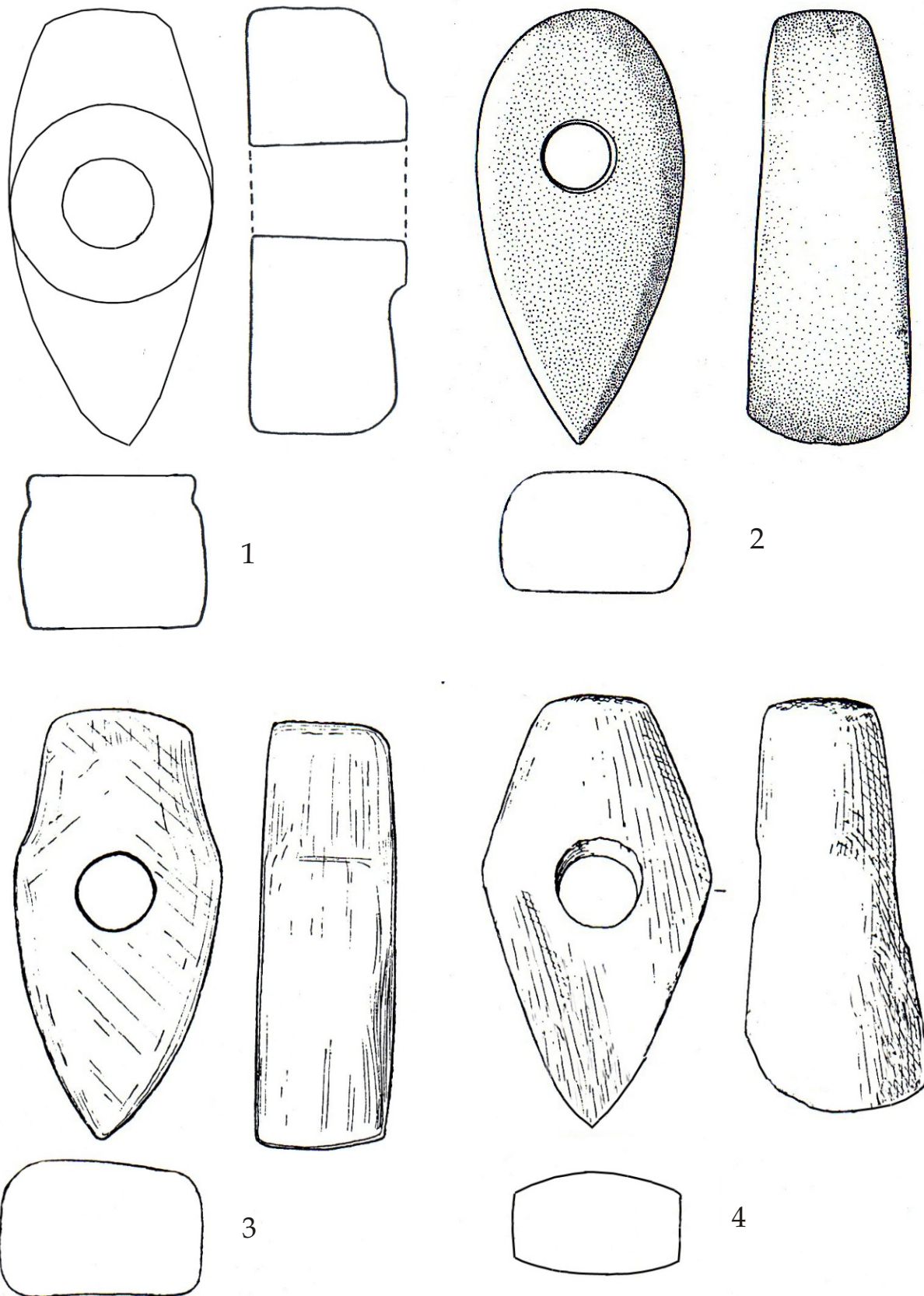
Joonis 3. Kivikirve varreaugu puurimine vibupuuriga

Joonis 4. Puuriumine tööstuslikult valmistatud kivikirvega

Joonis 5. Inspekteritud juhuleidude leiukohad

Joonis 1. Venekirveste tüüpe: 1 - külasema; 2 - karlova;
3 - teravakannaline; 4 - tatermaa

Joonis 2. Silmaga kivistõrveste tüüpe: 1 - lameselgne; 2 - lihtne ovaalne; 3 - viisnurkne; 4 - rombikujuline

1

2

3

Joonis 3. Kivikirve varreaugu puurimine vibupuuriga: 1 - vibu koos luust puuriotsaga; 2 - varreakuk pärast 18 tundi puurimist (2 cm sügav) ; 3 - vibupuuri kasutamine

1

2

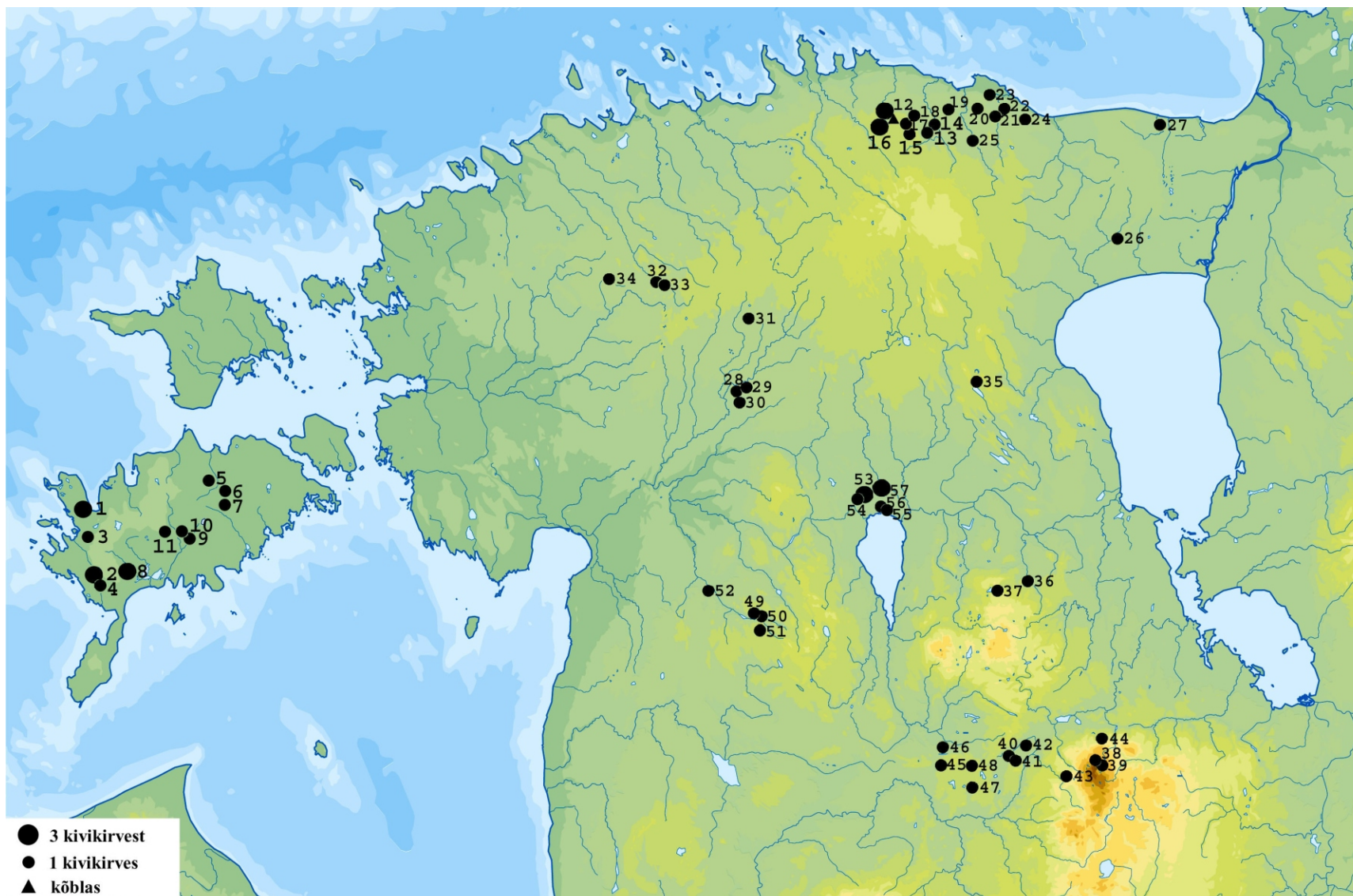

3

4

Joonis 4. Puuraiumine tööstuslikult valmistatud kivikirvega: 1 - varre fikseerimine kiiluga; 2 - toominga (tüve läbimõõt 8 cm) raiumine; 3 - toominga tüvi pärast 2 minutit tööd; 4 - kirves pärast 9-10 minutilist puuraiumist

Joonis 5. Inspekteeritud juhuleidude leikohad: 1 - Kehila (Khk); 2 - Koki Jaagu (Khk); 3 - Rootsiküla (Khk); 4 - Koki Sake (Khk); 5 - Nõmme (Krk); 6 - Tutku (Krk); 7 - Tika (Krk); 8 - Hirmuste (Kär); 9 - Uduvere (Kaa); 10 - Uduvere, nn Kaarma lahinguväli (Kaa); 11 - Saia (Kaa); 12 - Kõldu Mälla (Hlj); 13 - Põdruse (Hlj); 14 - Põdruse Saaremäe (Hlj); 15 - Kisivere (Hlj); 16 - Aaspere (Hlj); 17 - Haljala alevik (Hlj); 18 - Tatruse (Hlj); 19 - Kunda Ojaküla (VNg); 20 - Kunda Mäepealt (VNg); 21 - Viru-Nigula alevik (VNg); 22 - Koila (VNg); 23 - Pärna (VNg); 24 - Koogu (VNg); 25 - Uhtna (VNg); 26 - Iisaku (Iis); 27 - Toila (Jõh); 28 - Jändja (Tür); 29 - Jändja veski (Tür); 30 - Aruküla Laada (Tür); 31 - Vissuvere (Tür); 32 - Hõreda mõis (Juu); 33 - Hõreda mõis (Juu); 34 - Oela (Juu); 35 - Kuremaa (Pal); 36 - Kaatsi (Kam); 37 - Pangodi (Kam); 38 - Haanja mõis (Rõu); 39 - Haanja mõis (Rõu); 40 - Tsooru Piiraja (Rõu); 41 - Tsooru Lepistu (Rõu); 42 - Luhametsa (Rõu); 43 - Saarlase (Rõu); 44 - Kaasjärv (Rõu); 45 - Ringiste (Krl); 46 - Pikkjärv (Krl); 47 - Suure-Apja (Krl); 48 - Mähkli Tinu (Krl); 49 - Pornuse/Kaubi mõis (Hls); 50 - Pornuse/Kaubi mõis (Hls); 51 - Atika Everti (Hls); 52 - Kamali Sosi/Rebase (Hls); 53 - Käosaare (KJn); 54 - Käo (KJn); 55 - Leie Matsi (KJn); 56 - Leie Märdi (KJn); 57 - Lalsi Ahjuoja, Piiraja, Piiri (KJn)